

NORTHWESTERN
UNIVERSITY
LIBRARY

EVANSTON
ILLINOIS

NORDISK TIDSSKRIFT

FOR

F I L O L O G I

FJERDE RÆKKE

FJERDE BIND

KØBENHAVN

GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG

GRÆBES BOGTRYKKER

1915

Redigeret af:

Hans Ræder, dr. phil., København,

under medvirkning af:

M. Cl. Gertz,
professor, dr. phil.,
Kbhvn.

Vilh. Thomsen,
professor, dr. phil.,
Kbhvn.

Ludv. F. A. Wimmer,
professor, dr. phil.,
Kbhvn.

Alf Torp,
professor, dr. phil.,
Kristiania.

Johan Vising,
professor, dr. phil.,
Göteborg

C. M. Zander,
professor, dr. phil.,
Lund.

Bidragydere i dette bind:

Brøndal, Rosally, stud. mag. Kbhvn.

Brøndal, Viggo, mag. art. Kbhvn.

Brøndum-Nielsen, Johs., dr. phil. Kbhvn.

Bøgholm, N., docent, dr. phil. Birkerød.

Drachmann, A. B., professor, dr. phil. Kbhvn.

Eitrem, S., professor, dr. phil. Kristiania.

Heiberg, J. L., professor, dr. phil. & litt. & sc. & med. Kbhvn.

Jacobsen, Lis, dr. phil. Kbhvn.

Jessen, E., dr. phil. Kbhvn.

Johansen, K. Friis, underinspektør ved Nationalmuseet, cand.
mag. Kbhvn.

Jónsson, Finnur, professor, dr. phil. Kbhvn.

Jørgensen, Chr., museumsinspektør, dr. phil. Kbhvn.

Kristensen, Marius, højskolelærer, dr. phil. Askov.

Nilsson, M. P., professor, dr. phil. Lund.

Nordal, Sigurður, dr. phil. Kbhvn.

Olsen, Magnus, professor. Kristiania.

Ræder, Hans, dr. phil. Kbhvn.

Thomas, S. Pantzerhielm, cand. mag. Kristiania.

Thulin, Carl, lektor, dr. phil. Göteborg.

Westrup, C. W., birkefuldmægtig, cand. jur. Kbhvn.

Østergaard, Carl V., adjunkt. Hillerød.

Indhold.

	Side
Autor og Prenter. Af <i>Lis Jacobsen</i>	1
Zeusaltret i Olympia. Af <i>K. Friis Johansen</i>	47
Mephistopheles. Af <i>Carl V. Østergaard</i>	75
Notes d'étymologie romane (suite). Af <i>Viggo Brøndal</i>	97
Etymologiserende Notitser. VIII. Ved <i>E. Jessen</i>	109
Varia. Af <i>S. Eitrem</i>	121
De tre ældste romerske Tribus. Af <i>C. W. Westrup</i>	129
Om sætterens indflydelse på ortografien (i 16. årh.). En imødegåelse. Af <i>Johs. Brøndum-Nielsen</i>	146
Replik. Af <i>Lis Jacobsen</i>	156

Anmeldelser.

<i>Gustav Landgraf</i> , Kommentar zu Ciceros Rede pro Sex. Roscio Amerino. 2. Aufl. Af <i>C. Jørgensen</i>	78
<i>Hermann Diels</i> , Antike Technik. Af <i>J. L. Heiberg</i>	79
The Elegies of Albius Tibullus ed. by <i>K. F. Smith</i> . Af <i>Carl Thulin</i>	83
The Roman Elegiac Poets ed. by <i>K. P. Harrington</i> . Af <i>Carl Thulin</i>	83
Corpus agrimensorum Romanorum rec. <i>C. Thulin</i> . Af <i>S. Pantzerhielm Thomas</i>	84
<i>H. M. Hubbell</i> , The influence of Isocrates on Cicero, Dionysius and Aristides. Af <i>Hans Ræder</i>	86
<i>W. T. Young</i> , A Primer of English Literature. Af <i>N. Bøgholm</i> . . .	87
<i>Franz Boll</i> , Aus der Offenbarung Johannis. Af <i>M. P. Nilsson</i>	88
Svenska studier tillägnade <i>Gustaf Cederschiöld</i> . Af <i>Marius Kristensen</i>	89
Deliciarum Manipulus Danicarum udg. af <i>V. J. v. Holstein Rathlou</i> . Af <i>Marius Kristensen</i>	93
Afmælisrit til dr. phil. <i>Kr. Kålund</i> s. Af <i>Sigurður Nordal</i>	95
Galen i Hippocratis de natura hominis, in Hippocratis de victu acutorum, de diaeta Hippocratis in morbis acutis edd. <i>I. Mewaldt</i> , <i>G. Helmreich</i> , <i>L. Westenberger</i> . Af <i>Hans Ræder</i>	161

	Side
<i>Alfr. Nagl</i> , Die Rechentafel der Alten. Af <i>J. L. Heiberg</i>	165
<i>Johannes Vahlen</i> , Beiträge zu Aristoteles' Poetik. Af <i>J. L. Heiberg</i>	167
<i>E. Norden</i> , Ennius und Vergilius. Af <i>Carl Thulin</i>	169
<i>Joseph Kohler</i> und <i>Leopold Wenger</i> , Orientalisches Recht und Recht der Griechen und Römer. Af <i>A. B. Drachmann</i>	171
<i>Jón Thorkelsson</i> , Anmærkninger til Joh. Fritzners Ordbog over det gamle norske Sprog. Af <i>Magnus Olsen</i>	176
<i>Carmina Scaldica</i> , ved <i>Finnur Jónsson</i> . Af <i>Magnus Olsen</i>	179
<i>Magnus Olsen</i> , Hedenske kultminder i norske stedsnavne. I. Af <i>Finnur Jónsson</i>	180
<i>E. Scheer</i> , Studien zu den Dramen des Aeschylos. Af <i>S. Eitrem</i> ..	186

Mindre meddelelser.

<i>Astrant</i> . Af <i>Rosally Brøndal</i>	46
Ad Tychonem Brahe. Af <i>Hans Rørdorff</i>	77

Alfabetisk fortegnelse

over

behandlede forfattersteder

i

IV. bind.

(Herunder medtages ikke steder, der kun er anførte eksempelvis.)

	Side		Side
<i>Tycho Brahe</i> Astron. inst. Pro-		<i>Epiktetos</i> Diatrib. III 22, 41...	125
gymn. p. 399	77	— — III 22, 56...	125
<i>Cicero</i> pro Rosc. Am. 11	79	— — III 22, 57...	125
<i>Epiktetos</i> Diatrib. I 2, 36....	121	— — III 22, 58...	125
— — I 9, 30....	122	— — III 22, 59...	126
— — I 14, 15....	122	— — III 22, 76...	126
— — I 22, 14....	124	— — III 22, 80...	126
— — I 30, 4....	122	— — III 22, 95...	127
— — II 1, 31....	122	— — IV 2, 10....	127
— — II 4, 10....	122	— — IV 5, 19....	127
— — II 8, 12....	122	— — IV 5, 24....	127
— — II 16, 15....	123	— — IV 6, 10....	127
— — II 18, 22....	123	— — IV 6, 33....	125
— — II 21, 7....	126	— — IV 7, 21....	127
— — II 22, 36....	123	— — IV 7, 32....	127
— — II 23, 11....	123	— — IV 10, 29....	127
— — II 24, 29....	123	— — IV 12, 11....	128
— — III 15, 10....	123	— — IV 12, 17....	128
— — III 22, 5....	123	— — Enchir. 24, 2	128
— — III 22, 16....	124	<i>Galenos</i> in Hipp. de nat. hom.	
— — III 22, 22....	124	I 14 p. 51....	162
— — III 22, 23....	124	— — II 6 p. 145....	162
— — III 22, 31....	125	<i>Moschion</i> Sent. 23.....	126
— — III 22, 34....	125		

NORDISK TIDSSKRIFT
FOR
FILOLOGI

FJERDE RÆKKE

4
FJERDE BINDS FØRSTE OG ANDET HÆFTE

KØBENHAVN
GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG

GRÆBES BOGTRYKKERI

1915

Under medvirkning af:

M. Cl. Gertz,
professor, dr. phil.,
Kbhvn.

Vilh. Thomsen,
professor, dr. phil.,
Kbhvn.

Ludv. F. A. Wimmer,
professor, dr. phil.,
Kbhvn.

Alf Torp,
professor, dr. phil.,
Kristiania.

Johan Vising,
professor, dr. phil.,
Göteborg.

C. M. Zander,
professor, dr. phil.,
Lund.

redigeret af:

Hans Ræder, dr. phil., København.

Af tidsskriftet udkommer årligt et bind på 4 hæfter, hvert på gennemsnitlig 3 ark. Subskriptionen er bindende for et bind, hvis pris er 6 kroner.

Bidrag til tidsskriftet bedes sendte under redaktørens adresse (Sortedams Dossering 101, Kbhvn. Ø.), bøger, afhandlinger og tidsskrifter til anmeldelse under samme adresse eller til Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, Kbhvn. K.

D'hr. anmeldere gøres opmærksomme på, at redaktionen ved at tilstille vedkommende bogs forlægger to eksemplarer af anmeldelsen sørger for, at den kan komme forfatteren i hænde.

Bøger indsendte til redaktionen.

Den norsk-islandske skjaldedigtning ved *Finnur Jónsson*. A & B. II bd.
2 h. Kbhvn. & Kria., G. B. N. F.

Joh. Storm, Større fransk Syntax. Præpositionerne. Do. do.

Engelske Forfattere for Gymnasiet Nr. 1—6. Do. do.

Theokritos, Udvalgte Digte oversatte af *Sigurd Müller*. Do. do.

J. K. Larsen, Fra den romerske Republiks Opløsningstid. Do. do.

Thomas Fitzhugh, Indoeuropean Rhythm. Charlottesville Va., Anderson Brothers, Univ. of Virginia.

Thomas Fitzhugh, The origin of Verse. Do. do.

Thomas Fitzhugh, Aristotle's Theory of Rhythm (særtr. af Proceedings of the Amer. Philol. Association).

Sigurður Nordal, Om Olaf den helliges saga. Kbhvn., Gad.

P. Causer, Das Altertum im Leben der Gegenwart. 2. Aufl. Leipzig u. Berlin, Teubner.

A. Körte, Die griechische Komödie. Do. do.

Frida Ichak, Das Perpetuum mobile. Do. do.

Philodemi περί παρρησίας libellus ed. *A. Olivieri*. Do. do.

Autor og Prenter.

Lidt om Ortografien i Reformationstidens danske Bøger.

Af

Lis Jacobsen.

A. B. Drachmann sagde en Dag, da Talen faldt paa den fuldkommen regelløse Sprogbrug i Hovedhaandskrifterne af Gregors Frankerkronike, at hvis han blev lukket inde med dem i fire Timer, skulde det nok lykkes ham at udlede uomstødelige Regler baade for deres Ortografi og Syntax.

Jeg har tit tænkt paa denne Yttring, naar jeg har gennemlæst danske Haandskrifter og Tryk fra Reformationstiden. Her som i de tusind Aar ældre «vulgærlatinske» Haandskrifter synes al fæstnet Sprogbrug at være vejet for regellos Vilkaarlighed: i ét Haandskrift eller Tryk er Mundarten fremherskende, i et andet Skrifttraditionen, mens i de fleste Tryk saa vel som Haandskrifter traditionelle Skriftformer og nyudviklede Lydformer staar uformidlede ved Siden af hinanden. Og dog viser Erfaringen, at man for et hvilket som helst datidigt Dokument — skrevet eller trykt — vil kunne opstille Regler for Sprogbrugen (Ortografien i videste Forstand), hvis Gyldighed ikke kan omstrides.

Er Sprogbrugen i det enkelte Skrift (relativt) fast, mens Tidens Sprogbrug er i høj Grad ufæstnet, saa er det indlysende, at et Skrift kan karakteriseres ved sin Ortografi; men et Spørgsmaal, der da paatrænger sig er: hvis er denne Ortografi? Naar Skriftet er overleveret i Forfatterens egenhændige Manuskript, er der ingen Tvivl: Ortografien er da Forfatterens, men er det — hvad der er Reglen — overleveret enten i Afskrift eller i Tryk, er Ortografien da Forfatterens, eller er den Afskriverens, Sætterens, Korrektørens? Det er dette Spørgsmaal, jeg i den følgende Undersøgelse skal prøve at give Svar paa.

I.

I Karen Brahes Bibliothek bevares to egenhændige Haandskrifter af HANS TAVSEN. Det ene er en Oversættelse af Luthers Glosse til det kejserlige Edikt 1531 (Erlangen-Udg. 25, 51 f.), der indledes med «en ydhmygh troo formaning til kong Frederic»; Oversættelsen maa altsaa være affattet inden Fr. I.'s Død, d. v. s. senest i Begyndelsen af Aaret 1533¹. Det andet Hdskr. indeholder et Sendebrev til Ribestifts Provster og Sognepræster, skrevet paa Dansk, et lignende latinsk Brev til Ribes studerende Ungdom, en Samling Kirkebønner oversat paa Dansk efter Veit Dietrichs «Kinderpredig» 1548, et Brudstykke af en latinsk Afh. om det præstelige Embede og nogle Davids Salmer paa Latin med dansk Oversættelse. Det eneste Holdepunkt for en Datering afgiver Oversættelsen af Kirkebønnerne; denne maa jo være yngre end 1548, og efter al Sandsynlighed er den ældre end 1555, i hvilket Aar Peder Tidemand udgav en Oversættelse af «Kinderpredig»². Det er da rimeligt, at dette Hdskr. stammer fra Begyndelsen af Halvtredserne. Ortografien i begge Haandskrifter er meget karakteristisk og regelmæssig; en Sammenligning mellem Haandskrifternes Ortografi og Ortografien i samtidige Tavsenske Originaltryk vil derfor være af Interesse til Oplysning om Sættens Indflydelse paa Forfatterens Sprogbrug.

De Punkter af Ortografien, det har Betydning at fremhæve, er naturligvis ikke dem, der er fælles for Tiden, men dem, der er variable, forskellige for de forskellige Haandskrifter og Tryk, altsaa Brugen af *gj*, *kj*, *skj* overfor *g*, *k*, *sk*, Brugen af *w* i Forlyd overfor *v*, af *th* i «den, de, der» osv. overfor *d*, Skriftformerne *meg*, *deg*, *seg* overfor *mig*, *dig*, *sig* o. s. fr. En Gennemgang af det ældre Haandskrift, hvor Hensyn tages til saadanne Punkter, der maa anses for væsentlige ved en Karakterisering af Ortografien, vil vise følgende:

1. *gj*, *kj*, *skj* bruges saa godt som undtagelsesløst i Forlyd foran Fortungevokal: *gierningh*, *giøre*, *kiende*, *kiære*, *kiødh*, *skier*, *skiøn* osv.

2. *th* bruges altid i *thesse*, *then*, *ther*, *tha* osv.

3. *w* bruges regelmæssigt baade for konsonantisk og vokalisk v-Lyd i Forlyd: *wor*, *wel*, *wij*; *wdgo*, *wrett* osv.

¹ Se H. F. Rørdam, Smaaskrifter af Hans Tavsens S. XXI.

² Se Rørdam, anf. Skr. S. XXX f.

4. *sz* bruges regelmæssigt i *szom* og hyppigt i *szamme*, *szammen*, *szomme*, ellers skrives *s*: *sind*, *sodanne*, *sige* osv.

5. Understøttende *h* er almindeligt efter *d* og *g*: *goedh*, *ildhæ*, *møghet*, *manghe* osv., men Skriftformer uden *h* er dog ikke sjældne.

6. Vokalisation af *g* > *u*, *j* betegnes almindeligt i en Del Forbindelser: *saffde*, *-afftigh*, *howkommelse*, *wdrow*, *sandroy*, *wdøydh*, *weyreth* «vægret», *weyeth* «viet»; i nogle faa Ord er der Vaklen: *ophøffue*, *høylig*, *høymectighed*, *høgmectighed* o. e. a., og i en Del Ord bevares som Regel *g*: *dagh*, *daghlig*, *beklage*, *bedraghe*, *logh*, *øghne*, *eqhen* (men *eyndom*), *wegne*, *sige*, *wghle* m. fl. Bortfald af *g* findes i *trice*, *tije* «tie» o. e. a.

7. Præt. af «have» skrives regelmæssigt *haffde*.

8. Vokalisation af *p* > *u*, *ff* betegnes ligeledes almindeligt i nogle Forbindelser: *-skaff*, *fortaffte*, *kiøffte*, *griffue*, *løffue*, *affuerij* (Orig. Alfenzen) o. fl., derimod bevares *b* i *obenbare*, *forhobe*, *robe* o. a.

9. Vokalisation af *d* > *j* betegnes i Verbet «hedde» og i Forstavelsen «veder-»: *heydhe*, *weyerfaret* osv. I andre Ord bevares som Regel *d*. Bortfald forekommer i *reelighe*, *wreelighe*: (*forsmelighe* er en oprindeligere Form end den nuværende med *d*).

10. Oprindeligt *ā* skrives altid *oo*, *o* i Verberne «faa, gaa, maa, slaa, spaa, staa»: *foo*, *foeth*, *wdgoo*, *raadsloeræ*, *spodom* osv. samt i Subst. «Maade», Konj. «naar, baade—og» og enkelte andre Ord: *modhe*, *nor*, *bodhæ*, *goess* «Gaas» o. fl.; i en Del Ord bevares *aa* regelmæssigt: *naadhe*, *raade*, *Raadh*, *paa*, *saa* o. fl. De fra mnt. laante *dóre*, *hónen*, *hopen*, *rópen*, *sódan*, *openbår* har næsten altid *o*: *doræ*, *forhone* osv. Vaklen i samme Ord forekommer sjældent, f. Ex.: *soræ* og *saaræ*.

11. Nyudviklet *ā*, der er blevet labialiseret efter *u*, betegnes ved *o* i Subst. «Svar», Verbet «svare» o. fl.: *suor*, *suon* «Svane» osv. Ligeledes skrives *o* i Præt. Sg. og Pl. af «være»: *wor*, *wore*.

12. *a* bevares i Forbindelserne *ang*, *and*, *ann*: *manghe*, *fanghe*, *gang*, *langt*, *stande*, *sandhed* osv.

13. *u* foran Nasal er regelmæssigt erstattet af *o* i: *konde*, *ingenlonde*, *affgrond*, *samfond*, *hondridhe*, en *tonghe*, *leue-ongher*, *sionge*, *monck*, *Jonckere*, *fornommet*, *bekomre* o. lign., derimod bevares *u* i Præp. «under», Forstavelsen «und-» o. e. a.: *wnder*, *wndskylde*.

14. *oe* bruges foruden til at betegne opr. langt *o* (*stoer*, *goedh* v. S. a. *godhe* — og *boodh*, *troo* o. a.) ogsaa til at be-

tegne o-Lyden i Ordene *oerd*, *oendh*, *hoendh* (men *mange honde*) *hoess*, *goedz* samt sporadisk i andre Ord: *bekoem* v. S. a. *kom*.

15. I Udlyd skrives snart *-e*, snart *-æ*: *were* og *weræ*, *stoere* og *stoeræ* osv.

Foruden disse for mange Ord gældende Lydbetegnelser er der Grund til at omtale Skriftformer af følgende enkelte Ord: 1. «hellig» skrives *heligh*. 2. «befale» skrives *befalle*. 3. «ond» skrives *wond*. 4. «Hjerte» skrives *hiarthe*. 5. «fra» skrives *fraa*. 6. «hende» skrives *hinde*. 7. «meget» skrives *møghet*. 8. «jo» skrives *jaa*. 9. «mig», «sig» skrives *megh*, *segh*. 10. «være» skrives *weræ*. 11. «et» skrives *ett* (*edt*). 12. «op» skrives *op*.

Exempler paa disse Karakteristika vil findes saa at sige paa hvert Blad fra Haandskriftets første til dets sidste. Vi lærer altsaa herigennem Tavsens Ortografi omkring 1530 at kende; vi ser, at den i det hele er fast: samme Ord vil som Regel, bortset fra Vexlen i «understøttende» *h*, «stumt» *d*, *e* og *æ* i Udlyd o. l., være skrevet paa samme Maade. Det skal nu undersøges, hvordan det gaar, naar denne Ortografi fra Forfatterens Manuskript overføres til den trykte Bog.

Der er bevaret tre Tavsenske Tryk, omtrent samtidige med det ældre Haandskrift: 1. Bearbejdelsen af Luthers Himmelbrev, trykt i Viborg hos Hans Vingaard 1528. 2. Svaret til Jens Andersen, trykt sst. 1529. 3. Svaret til Lektor Poul, trykt i Malmø hos Oluf Ulricksøn 1531¹.

I de to hos Hans Vingaard trykte Skrifter er Ortografien ganske ensartet, saa disses ortografiske Ejendommeligheder kan omtales under ét. De er, nævnte i samme Rækkefølge som Manuskriptets, følgende:

1. *gj*, *kj*, *skj* almindeligt, men ikke som i MS undtagelsesløst. I Trykkene findes Stavemaader som *genworelsæ*, *skeer* o. lign. ved Siden af *j*-Former.

2. *th* bruges altid i «den, de» osv. ligesom i MS.

3. *w* bruges som i MS til Betegnelse af *o* og *u* i Forlyd.

4. *sz* næsten regelmæssigt i «som» og ofte i «szamme» osv. som i MS.

5. Brugen af «understøttende» *h* og af «stumt» *d* er almindeligere end i MS.

6. Vokalisation af *g* > *w*, *j* betegnes hyppigere end i MS,

¹ Alle Tryk er ligesom det omtalte Haandskrift udgivet af H. F. Rørdam i «Smaaskrifter af H. T.».

og i Modsætning til i dette er Vaklen i samme Ords Stavemaade ikke sjælden. Trykkene har som Regel: *beklawæ*, MS: *beklaghe*; Trykkene *draffue* og *draghe*, MS *draghe* osv. Som Helhed er der dog Overensstemmelse. Trykkene har saaledes temmelig regelmæssigt: *-afftigh*, *saffdhe*, *ædrøy*, *weyth*, *wand* o. fl. og uden Betegnelse af Vokalisationen: *øghne*, *behaghtligæ*, *sigher*, *logh* o. fl.

7. Præt. af «have» skrives som i MS *haffdhæ*.

8. Vokalisation af $p > w$, ff betegnes hyppigere — og mindre regelmæssigt — end i MS, ganske som ved $g > w$, j . Som i MS er *-skaff* almindelig, men Stavemaaden *-skab* findes ogsaa, f. Ex. *seelskaff* og *selskab*; som i MS skrives *obenbare*, men ogsaa *offuenbare* osv. En fra MS afvigende Stavemaade viser Skriftformer med mellemvokalisk *bb*: *robbe*, *wobben*, *grobbeligh*, *dybberæ* o. fl. «raabe», «Vaaben», «grovelig», «dybere».

9. Vokalisation af $d > j$ betegnes som i MS i «hedde» og «veder-»: *heydhe*, *weyermoodh* o. l. Bortfald findes som i MS i *reelighe*. Ellers bevares almindeligvis *d*.

10. Oprindeligt *ā* betegnes hyppigt, men ikke som i MS altid, ved *oo*, *o* i «faa», «gaa» osv. Vaklen i det enkelte Ords Stavemaade er derfor almindelig: *foo* og *faa*, *saa* *paa* og *soo* *til*, MS altid *foo*, *soo*; ligeledes *roodh* og *raadth*, MS altid *raadth* osv. I de tyske Laaneord er *o* almindeligt: *robe* (*robbe*), *forhone*, *sodan* osv.

11. Nyudviklet *ā* efter *w* skrives oftest *o* som i MS, men der er Vaklen i det enkelte Ords Stavemaade: *woræ* *paa*, men *beuare* o. l. Præt. af «være» skrives altid som i MS *wor*, *woræ*.

12. *a* bevares som i MS i Forbindelserne *ang*, *and*, *ann*.

13. *u* er i Forbindelserne *ung*, *und*, *um* (udenfor Ordene *wnder*, *wnd-* o. e. a.) i Reglen, men ikke som i MS altid, erstattet af *o*; i Trykkene skrives *kondhe*, *grond*, *hongher*, *toncht*, *krom*, *gromme* osv., men ogsaa *hurndhredhæ*, *hurngrighe* o. fl.

14. *oe* bruges som i MS regelmæssigt til Betegnelse af o-Lyden i «Ord», «Aand», «Haand»: *oerd*, *oend*, *hoend*, ogsaa *koem* v. S. a. *kom*, derimod oftest: *hooss*, *godz*. Opr. *o* betegnes i Trykket 1528 oftest ved *oo*: *loodh*, *stoor* osv., i Trykket 1529 ofte som i MS ved *oe*: *loedh*, *stoer* — ganske sporadisk ved *uo* f. Ex. *skuolæmester*.

15. I Udlyd bruges som i MS baade *e* og *æ*.

I de fremhævede Enkelt-Ords Stavemaade viser Trykkene saa at sige fuldstændig Overensstemmelse med MS: 1. *heligh* som i MS. 2. *befalle* som i MS. 3. *wnd* som i MS. 4. *hiarthe* som

i MS. 5. *fraa* som i MS. 6. *hinde* som i MS. 7. *møghet* som i MS. 8. *jaa* som i MS. 9. *megh, segh* som i MS. 10. *weræ* som i MS. 11. *edt (eth)* som i MS. 12. *op* som i MS.

Ortografien i Trykkene stemmer altsaa i det væsentlige med Ortografien i MS. Dog er Regelmæssigheden i MS større. Og da man tør gaa ud fra, at Tavsens ikke i 1531 eller 32 havde en fastere Ortografi end i 1528 og 29, maa Dobbeltformerne i Trykkene skyldes Sætterens Indflydelse. Mærkes denne saaledes end hist og her, har den dog i ingen Henseende ompræget Tavsens Ortografi, der genfindes med alle sine Ejendommeligheder i begge Tryk fra første til sidste Side. Prenteren har sat Autors Trykmanuskript Bogstav for Bogstav, men undertiden er Naturen gaaet over Optugtelsen, og han har da stavet et Ord, saaledes som han havde lært det i sin Skole, eller som han var vant til at sætte det hos andre Autorer.

I Tiden mellem Tilblivelsen af de to her omtalte Tryk og det ældre MS blev Svaret til Lektor Poul skrevet, og prentet hos Oluf Ulricksen i Malmø. Men til Trods for denne Samtidighed er Malmøtrykkets Ortografi ganske forskellig fra Ortografien i Viborg-Trykkene og det hermed stemmende MS. En Samstilling vil vise det:

1. *g, k, sk* bruges i Modsætning til i MS og Viborgtrykkene hyppigt v. S. a. *gj, kj, skj*.

2. *th* bruges regelmæssigt i «den, de» osv. ligesom i MS og V.tr.

3. *ic* vexler i Modsætning til i MS og V.tr. med *o* i Forlyd: *icill* og *cill*, *icore* og *core*, *icrøbt* og *icgiort*.

4. «som», «samme» osv. skrives i Modsætning til i MS og V.tr. med *s*, ikke med *sz*, der kun bruges sporadisk: *szom*, *szo* o. e. a.

5. For *dh (d)* til Betegnelse af *d* i Efterlyd bruges i Modsætning til i MS og V.tr. *dt (d)*: *-hedt*, *tiidt* «Tid», *godt* «god», *anstødt* «Anstød», *ordt* osv.

6. Vokalisation af *g > ic, j* betegnes uoverensstemmende baade med MS og V.tr. Betegnelsen af *ag > aw* findes meget sjældnere end i disse; saaledes har Malmøtrykket almindelig Skriftformerne *-actigh*, *sagde* overfor MS og V.tr. *-afftigh*, *saffde*. Betegnelse af *og > oc* findes i Modsætning til i MS og V.tr. i «Lov»: Malmøtrykket *loug*, MS og V.tr. *logh*. I Forbindelserne *ug* og *ig* er *g* ofte tabt, men ikke vokaliseret: M.tr. *al-*

mice, hukommelse, oye, wytt, MS og V.tr. *almoice, hoickommelse, weyeth*.

7. Præt. af «have» skrives i Modsætning til i MS og V.tr. oftest *hagde*, sjældnere *haffde*; jfr. at «København» alm. skrives *København*.

8. Vokalisation af $p > w$, ff betegnes i Modsætning til i MS og V.tr. kun sjældent; *-skab, skabte, griber, løber* osv. er de almindelige Former.

9. *d* bevares i Modsætning til i MS og V.tr. i «hedde» og «veder-»: *heder, vederquege* osv.; ligeledes skrives oftest *redelig*, sjældnere *reelig*.

10. Oprindeligt *ā* skrives i Modsætning til i MS og V.tr. i Reglen *aa* i *faa, gaa, maa, naar, baade, maade* osv.; ligeledes skrives *aa* i de tyske Laaneord *haabis, saadanne, daare* osv. Kun sporadisk findes de i MS og V.tr. almindelige Skriftformer med *oo, o*.

11. Nyudviklet *ā* efter *w* bevares i Reglen i Modsætning til i MS og V.tr. Malmøtrykket har: *swar, sware, foruare* overfor MS og V.tr. *suor, suoræ, beuore*. Derimod skrives som i MS og V.tr. *o* i Præt. af «være».

12. Som i MS og V.tr. bevares *a* som Regel i Forbindelserne *ang, and, ann*.

13. I Modsætning til i MS og V.tr. bevares *u* som Regel i Forbindelserne *ung, und, um*: *siunge, kunde, munck, grum* osv.

14. *o*-Lyden i Aand og Haand betegnes ikke som i MS og V.tr. ved *oe*, men ved *aa (o)*: *aand, aandelig, haand* (og *hond*).

15. I Udlyd skrives regelmæssigt *-e*, ikke som i MS og V.tr. vekslede med *-æ*.

Ligesaa forskellig fra MS og V.tr. Lydbetegnelsen i Malmøtrykket er i disse almindelige Tilfælde, er den i Enkelt-Ordene: 1. der skrives næsten regelmæssig *hellig*, ikke *heligh*. 2. *befale* ikke *befalle*. 3. *ond* ikke *wnd*. 4. *hierte* ikke *hiarte*. 5. *fra* ikke *fraa*. 6. *hende* ikke *hinde*. 7. *meget*, sjældnere *møget*. 8. *yo* v. S. a. *jaa*; begge Former findes iøvrigt kun *faa* Gange, idet Malmøtrykket som Regel i Stedet for «jo» bruger et Adv. *each* (se f. E. «Smaaskrifter» S. 105, 106, 121, 125, 126, 153, 161). 9. *mig, sig* v. S. a. *meg, seg*; men 10. *rære* som i MS og V.tr., ikke *vare*, og 11. *ett* som i MS og V.tr., ikke *it*, derimod 12. *op*, sjældnere som i MS og V.tr. *op*.

Ortografien i Malmøtrykket er altsaa ganske forskellig fra Tavsens Ortografi. Her er ikke Tale om, at Sætteren har ændret

Stavemaaden af et Ord hist og et Ord her. Paa næsten alle Punkter er Ortografien forandret, erstattet med en anden Ortografi; og dennes Ejendommeligheder er gennemført fra først til sidst med omtrent samme Regelmæssighed, som Tavsens Ortografi var gennemført i Viborgtrykkene. Hvor der findes Dobbeltformer: *mig* og *meg*, *hagde* og *haffde* osv., kan det skyldes, at Malmøtrykkets Ortograf paa disse Punkter ikke har haft fæstnet Sprogbrug, men sandsynligere er det vel, at de fra det regelmæssige afvigende og med Tavsens Ortografi stemmende Stavemaader er overført uændret fra Tavsens Manuskript. Men hvem har overført Tavsens MS? hvem skyldes Malmøtrykkets Ortografi? Jeg har i en tidligere Afhandling — Studier til det danske Rigs sprogs Historie 1910 S. 270 — formodet, at det var Sætteren; men efter de Undersøgelser, jeg siden dengang har foretaget, anser jeg dette for lidet rimeligt. Sammenligner man Bøger af forskellige Forfattere, prentet i samme Trykkeri, vil Ortografien næsten altid være forskelligartet, og da dette naturligvis ikke kan ligge i, at hver Forfatter har sin Sætter, maa det skyldes, at det er Forfatterens, ikke Sætterens Ortografi, der præger Bogens Sprogform. Er Sætteren skødesløs, kan han bringe Dobbeltformer og Uregelmæssighed ind i Ortografien, men man vil dog bagom den vaklende Stavemaade kunne skelne Forfatterens Ejendommeligheder. Saadan er Forholdet jo slet ikke ved Malmøtrykket af Tavsens Skrift. Dettets Ortografi er helt igennem forskellig fra Tavsens. Grunden hertil maa vist være, at Tavsens ikke selv har udarbejdet Trykmanuskriptet, men har ladet en anden renskrive sit MS og besørge det i Trykken¹. Om Afskriveren gælder det nemlig, i Modsætning til om Sætteren, at han har sin egen Ortografi og benytter denne, ganske uden Hensyn til Ortografien i det Skrift eller Dokument, han afskriver: I Afskriften

¹ Det er ikke lykkedes mig at identificere denne Afskriver; mest ejendommelig er hans Brug af Adv. *each*, der næppe ellers findes i noget Tavsensk Skrift saa lidt som i andre af Tidens Skrifter. Skyldtes Forandringen af Sprogformen i Malmøtrykket Sætteren, maatte man jo finde Adv. *each* ligesom Trykkets øvrige ortografiske Karakteristika i andre af Oluf Ulricksøns Tryk, hvad der ikke er Tilfældet; der er rig Lejlighed til Sammenligning. Af samtidige Tryk fra Oluf Ulricksøns Presse er bevaret: 1. Chr. Skrok. Om Præsternes Ægteskab 1529. 2. Peder Laurensens «Malmøbog» 1530. 3. Disputats mellem Jep Nielsen og Adser Pedersen 1530. 4. Den malmøske Beretning 1530. 5. Smædeviser mod Papisterne 1530. 6. Om Skriftemaal og Sakrament 1531. 7. Fr. Vormordsen, Forskel paa den evangeliske og papistiske Lærdom 1531. Disse Tryk viser

er Ortografien Afskriverens, kun per nefas kan der være indkommet nogle af Forfatterens fra Afskriverens afvigende Sprogformer (se ndf. S. 18 f.).

Ganske udelukket er det, at Tavsens selv har skrevet Svaret til Lektor Poul, saaledes som det er trykt. Han kan ikke i 1530 have ændret sin Ortografi fra 1529 saa fuldstændigt for i 1531 eller 32, da han oversatte Luthers Glosse til det kejserlige Edikt, at vende tilbage til sin gamle Ortografi, saa meget mindre som adskillige af de Punkter, der er forandrede i Malmøtrykket (Brugen af *o* for *u* foran Nasal, af *ey* i «hedde» o. lign.), er bevaret i det en Sned Aar yngre Manuskript, i hvilket Tavsens Ortografi ellers er stærkt «moderniseret».

Dette MS, et lille stærkt gennemrettet Oktavhdskr., maa som omtalt stamme fra Begyndelsen af Halvtredserne. Det vil da være af Interesse til Oplysning om Forholdet mellem Autor og Prenter at sammenligne dets Ortografi med et samtidigt Tavsensk Tryk: Udlægningen af Pater noster, trykt hos Jürgen Rhaus Arvinger i Wittenberg 1552. Jeg gennemgaar MS og Tryk Punkt for Punkt.

1. I det yngre MS (i det følgende betegnet MS 2) bruger Tavsens i Modsætning til i det ældre MS (i det flg. betegnet MS 1)

vel en vis Ensartethed f. Ex. i Brugen af *e* og *u*, af *dt* i Efterlyd o. lign., men de har dog alle afgørende ortografiske Forskelligheder fra Ortografien i Svaret til Lektor Poul:

1—2. CHR. SKROK's Skrift (udgivet af Peder Laurensen) og *Malmø-bogen* har regelmæssigt *haftde*, *møgen*, *møget*, *meg*, *seg* og Endelsen *-skaff*, mens den, der har «rettet» det Tavsenske Tryk, har indført *hagde* v. S. a. *haftde*, *megen*, *møget* v. S. a. *møgen*, *møget*, *mit*, *sig* v. S. a. *meg*, *seg* og erstattet Endelsen *-skaff* med *-skab*.

3. JEP NIELSEN's Disputats har ligeledes *haftde*, *møgit*, *meg*, *seg* — og desuden *fraa* «fra», *hiarthe* «Hjerte» m. m.

4. *Malmø-Beretningen* har ligeledes regelmæssigt *meg*, *seg*, og den har alm. *op*, mens der i det Tavsenske Tryk er indført *ep* v. S. a. *op*.

5. *Smædeviserne* har som de andre Tryk *seg*, og de har *op* ikke *ep*, *hafde* ikke *hagde*, *-skaff* ikke *-skab* ligesom *København*, mens der i det Tavsenske Tryk indføres Formen *København*.

6. Undervisningen om *Skriftemaal* har ogsaa *meg*, *seg*, og dette Tryk har i Udlyd *-æ* v. S. a. *-e* ligesom i Tavsens MS, mens *-æ* i det Tavsenske Tryk er rettet til *-e*. Desuden har det Endelsen *-æftigh*, der i Tavsens Tryk er rettet til *-æftigh*.

7. Ogsaa FR. VORMORSEN's Skrift har *meg*, *seg*, *op* m. m.

Det skal endnu nævnes, at disse Skrifter paa mange Punkter indbyrdes er forskellige, hvad der yderligere bekræfter, at Ortografien i Oluf Ulricksøns Tryk, saa vel som andre Bogtrykkes, er Forfatterens, Udgive-rens — ikke Sætterens.

regelmæssigt *g, k, sk*: *gerne, gøre, kere, kød, ske, skøn*. Wittenbergtrykket (i det flg. betegnet Wb.tr.) svarer til det samtidige MS 2; kun sporadisk træffes Former som *kiære, gjør*.

2. I MS 2 betegnes i Modsætning til MS 1 olddansk *þ* ved *d* i *den, de, der* osv. ligesom i Konj. *dij* «thi». Wb.tr. svarer ganske til MS 2.

3. I MS 1 betegnes v- og u-Lyd i Begyndelsen af et Ord ved *w*; i MS 2 bruges *w* til Betegnelse af Kons.: *wor, wij, wanner*, *o* til Betegnelse af Vokal: *ostadig, olycke, odj*; i Wb.tr. bruges omvendt *o* til Konsonantbetegnelse: *vor, vilkor, oi* (dog udenfor Fortalen alm. *wi*), *w* til Vokalbetegnelse: *wuerdighed, wdi* osv.

4. I MS 1 brugtes *sz* regelmæssigt til Betegnelse af s-Lyden i *som, samme* o. e. a. I MS 2 bruges altid *s*; ligeledes i Wb.tr.

5. I MS 1 var understøttende *h* ret almindeligt. I MS 2 træffes det ligesom i Wb.tr. kun sjældent.

6. Vokalisering af *g > w, j* betegnedes i MS 1 kun i enkelte Ord og Orddele, saaledes ogsaa i MS 2: *dag, drage, behagelig, -deelafftig*. I Modsætning til MS 1 har MS 2 ikke Vokalisering, men Bortfald i Forbindelsen *ug*: Inf. *mue, ihu, huen* «Sindet», *almu, fulesang*. Wb.tr. stemmer i begge Henseender ganske med MS 2.

7. Ligesom i MS 1 skrives Præt. af «have» i MS 2 *haffde*. Dette er ogsaa den almindelige Form i Wb.tr.; sporadisk findes *hade*.

8. Vokalisation af *p > w, ff* er i MS 2 almindeligere end i MS 1; man finder saa godt som regelmæssigt: *griffue, roffue, offuenbare, løffue, hoff* «Hob», ligesom *tafft, widskaff, karigskaff* osv. — men v. S. a. Former med *b*: *drabelige* o. l. Orto-grafien i Wb.tr. stemmer nøje overens med MS 2: *begriffue, wbe-griffuelige, roffue, offuenbare* (sporadisk: *obenbare*), *affuespil, hoff; skafft, fiendskaff, hedenskaffuet* etc.

9. Vokalisation af *ð > j* betegnes i MS 1 i Ordene *heyder* «hedder» og *omseyr* «omsider» samt i Forstavelsen *weyer-* «veder-». Saaledes ogsaa i MS 2; dog findes baade Formen *weyer-* og *weder-*. Wb.tr. stemmer helt med MS 2.

10. Opr. *á* betegnedes i MS 1 i en Del Ord ved *oo* (o) ligesom nederty. *ó* (senere *aa*). I MS 2 er disse Ord i Almindelighed skrevet med *aa*: *faa, gaa, maa, staa* osv., dog *sodant, dob, mode, bode—oc, foer* «Faar», *sore* Adv., *spodom* (og *spaadom* o. fl. Omvendt *staad, staade* Præt. af «staa». Overensstemmende hermed har Wb.tr. i Reglen *aa*, men *foet* «faa det», *bode* «begge», *bode—oc, grod* «Graad», *hob* og *haab, forhone* o. fl.

11. Labialisering af *ā* efter *io* betegnedes i «svare», «tage vare» o. fl. i MS 1. Ligeledes i MS 2: *besuore, staa til suors, tage waare* osv. Præt. af «være» skrives *waar, waare*. Overensstemmelse i Wb.tr. er almindelig (sjældent *tage vare* o. l.).

12. *a* bevaredes i *ang, and, ann* i MS 1. Forholdet er uforandret i MS 2. Overensstemmelse i Wb.tr. (sporadisk *stonder* o. l.).

13. I MS 1 blev *u* foran Nasal aabnet, undtagen i «under», «und-» o. e. a. Forholdet er i det væsentlige uforandret i MS 2; i Wb.tr. er der Vaklen mellem de Tavsenske Former og de gængse: *konde* og *kunde, gonst* og *gunst, ingenlonde* og *-lunde*, Sg. *sondt* Pl. *sunde, mond, samfond, stund, hundrede, tongemol, Moncheri, gromme* osv.

14. *oe* brugtes i MS 1 regelmæssigt til Vokalbetegnelse i: «Ord, Aand, Haand, hos, Gods». I MS 2 skrives *ord, aand (and), hand (honde), hoes, gotz*. Overensstemmelse i Wb.tr.

15. I MS 1 brugtes som Udlydsvokal i Endelser baade *-e* og *-æ*; i MS 2 bruges almindeligt *-e*, ligeledes i Wb.tr.

Enkelt-Ordene: 1. MS 1 *heligh*, MS 2 og Wb.tr. *hellig*. 2. MS 1 *befalle, befalling*, ligeledes MS 2 og Wb.tr. 3. MS 1 *wnd*, MS 2 og Wb.tr. *ond*. 4. MS 1 *hiarthe*, MS 2 og Wb.tr. *hierte*. 5. MS 1 *fraa*, MS 2 *fra*, Wb.tr. almindeligst *fra*, sjældent *fraa*. 6. MS 1 = MS 2 og Wb.tr. *hinde*. 7. MS 1 *møget*, MS 2 og Wb.tr. *meget*. 8. MS 1 *iaa*; MS 2 og Wb.tr. alm. *io*. 9. MS 1 = MS 2 *meg, (deg), seg*, Wb.tr. Dobbeltformer: *hypigst mig, dig, sig*, sjældnere *meg, deg, seg*. 10. MS 1 = MS 2 og Wb.tr. *were (vere)*. 11. MS 1 = MS 2 og Wb.tr. *eet (et)*. 12. MS 1 = MS 2 og Wb.tr. *op*.

Sætterens Indflydelse i «Pater Noster» spores da kun i enkelte Dobbeltformer og i den fra MS forskellige Brug af *io* og *o*¹.

Hans Tavsens Forfattervirksomhed strækker sig over et kvart Aarhundrede. I dette Tidsrum har, som de to bevarede egenhændige Manuskripter viser, den ydre Form, han iklæder Sproget, forandret sig væsentligt: Ortografien er i mange Maader bragt i Overensstemmelse med den Rigs-Retskrivning, der fra Palladius' Tid begyndte at faa fast Form; men adskillige af de Tavsenske

¹ At det er Sætterens Vane at følge MS's Ortografi, viser ogsaa et samtidigt danskt Tryk fra Jürgen Rhaus Prenteri: Niels Palladius' Oversættelse af Veit Dietrichs Summarier, 1552. Dettets Ortografi stemmer helt igennem med Ortografien i Palladius' øvrige Skrifter fra Halvtredserne. Det har saaledes *it* og *hende* ligesom disse, mens det Tavsenske Tryk har *eet, hinde* overensstemmende med Tavsens MS. Sml. ndf. S. 20—21.

Ejendommeligheder bevares dog gennem hele Tidsrummet uændrede (*heyder, konde, ong* osv.). Ortografien i de trykte Skrifter, der er samtidige med Manuskripterne, svarer næsten paa alle Punkter nøje til disse — hvad enten de er trykt i Viborg eller i Wittenberg, i Tyverne eller i Halvtredserne. Sætterens Indflydelse er vel mærkbar, men den udsletter ikke Forfatterens Ortografi, den gør den blot mindre regelmæssig. I ét Tryk er imidlertid, som vi har set, Tavsens Ortografi helt erstattet af en anden, men Aarsagen hertil er rimeligvis den, at Trykket ikke gengiver Tavsens eget MS, men en Afskrift (Renskrift) af dette¹.

II.

Vi har i det foregaaende prøvet én Maade til Oplysning om Forholdet mellem Autor og Prenter: Sammenligning mellem Ortografien i Autors Manuskript og det af Prenter satte Tryk. Denne direkte Vej er dog meget sjælden farbar, da kun saare faa Manuskripter fra Reformationstidens Skribenter er bevaret. Men man kan ogsaa komme frem ad anden Vej.

Hvis man undersøger Ortografien i alle en Forfatters Bøger, og finder denne ensartet, ligegyldigt hvor og hos hvem Bogen er trykt, er det indlysende, at Sætterne maa have bevaret Forfatterens Ortografi; er denne derimod forskellig i de hos forskellige Bogtrykkere prentede Bøger, maa dette rimeligvis skyldes, at Ortografien i Trykkene er de forskellige Sætteres, ikke Forfatterens. Jeg skal prøve dette Forhold nærmere for en enkelt Forfatters Vedkommende: PEDER PALLADIUS'.

¹ I Tiden mellem det ældre og det yngre af de bevarede MSS skrev Tavsens sine to Hovedarbejder: Oversættelsen af Pentateuchen og Postillen (med Passionshistorien). Begge tryktes i anden Halvdel af Trediverne i Magdeborg. Mosebøgerne hos Michel Lotther, Postillen hos Hans Walther. Ortografien i disse Tryk, der er saa ensartet, at den kan omtales under ét, røber vel ved enkelte Former Forfatterens Ejendommeligheder, men er dog i det hele forskellig fra Tavsens Ortografi, baade som denne fremtræder i det ældre og det yngre Haandskrift; saaledes har Magdeborgtrykkene *Præt. hadde*, ikke som MS 1 og 2 *haffde*. M.tr. har *heder*, ikke som begge Mss *heyder*, og de har *hente*, ikke som begge Mss *hinde*. Hvad der før er sagt om Malmö-Trykket, gælder ogsaa Magdeborgtrykkene: Det er lidet tænkeligt, at Tavsens paa de omtalte og andre Punkter skulde have ændret sin Ortografi i Trediverne for i Halvtredserne at vende tilbage til sin gamle Ortografi. Retskrivningen i Magdeborgtrykkene tyder derfor paa, at Tavsens selv har udarbejdet Trykmanuskriptet til sine to Hovedværker: Forholdet kan næppe forklares ved at han har ladet en anden besørge Korrekturen, smk. S. 19 Fodnoten.

Af Palladius' danske Skrifter er følgende bevaret i Originaltryk: 1. Oversættelsen af Luthers Haandbog, trykt i Kbh. hos Hans Vingaard, 1538. (Eftertryk Lybæk 1556 og 1557). 2. Om lønligt Skriftemaal, trykt i Kbh. hos Hans Vingaard, 1538. 3. Oversættelse af Veit Dietrichs Trøstesprog. H. V. 1550. 4. En daglig Bekendelse. H. V. 1551. (Optryk i «Vormordsens Bønnebog» 1553). 5. Uddrag af Visitatsbogen. H. V. 1553. 6. Om Pestilens. H. V. 1553. 7. Om Mildhed. H. V. 1553. 8. Om Aager. H. V. 1553. (Eftertryk, Rostock s. A.). 9. St. Peders Skib. H. V. 1554. 10. Evangelisk Rimstok. H. V. 1554. 11. Forklarelsen paa Thabor. H. V. 1555. 12. Om de Dødes Opstandelse. H. V. 1555. 13. Alterbogen. Hans Walther, Magdeborg, 1556. 14. Jesu Titler. H. V. 1556. 15. Hosedjævlen. H. V. 1556. 16. Om Ægteskab m. m. H. V. 1556. 17. Om Sværge og Banden. H. V. 1557. 18. Trøsteskrift til Fr. II. Chr. Barth. Kbh. 1559. — Kun i Anden-Udgaver (fra Palladius' Levetid) er bevaret: 1. En enfoldig Bedebog, Magdeborg 1541, Eftertryk Kbh. 1541 (*Orig. 1540). 2. Ochino's Bønner, Lybæk 1558 (*Orig. 1551). 3. Savonarolas Udlæggelse af Miserere, Lybæk 1558 (*Orig. Laurens Benedict, Kbh. 1551). 4. Undervisning udi Husholding. Optryk i «Vormordsens Bønnebog» 1553 (*Orig. uvist Aar). — Fortaler af Palladius findes i følgende Tryk: 1. Tidemands Oversættelse af «Guds Straf og Naade», Hans Walther, Magdeborg 1543; (Optryk Lybæk 1548). 2. Matthias Parvus' Oversættelse af Luthers Bedebog, Hans Vingaard, 1544. 3. Matthias Parvus' Oversættelse af «Sjælens Lægedom», H. V. 1544. 4. Matthias Parvus' Oversættelse af Palladius' Katekismusudlæggelse, H. V. 1546. 5. Alb. Giøe's Loci communes, H. V. 1549. 6. Christian III's Bibel, Ludv. Dietz, Kbh. 1550. 7. Arved Persens Sange, Kbh. 1554. 8. Erasmus Lætus' Oversættelse af Psalteren, 1556. 9. Niels Palladius' Om Drukkenhed, Kbh. 1556 og 1559. 10. Odder Godskalksens Oversættelse af Passionshistorien, Kbh. 1558.

Af de 18 Originaltryk ses de 16 at være udgaaet fra Hans Vingaards Presse¹, ét fra dennes Arvtager, Chr. Barth, og ét fra Hans Walthers Prenteri i Magdeborg. Trykkene, der strækker

¹ Enkelte af de her omtalte Tryk er ikke signeret med Hans Vingaards Navn; man kan derfor kun af det typografiske Udstyr slutte, at han er Bogtrykkeren. Fuldkommen sikker er denne «typografiske» Bogtrykkerbestemmelse imidlertid ikke; smk. min Udgave af Palladius' Danske Skrifter II, 312, 331, 370.

sig over et Tidsrum af 20 Aar (2 fra 1538, 16 fra 1550—59) har alle en væsentlig ensartet Ortografi, som nedenstaaende Oversigt vil vise:

1. Brugen af *gj*, *kj*, *skj* vexler med Brugen af *g*, *k*, *sk*. I de fleste Skrifter vil man finde Vaklen indenfor samme Ords Stavemaade: *kære* og *kiære*, *gøre* og *giøre*, *skemt* og *skiemt*, dog er i de yngre Skrifter Formerne uden *j* saa meget hyppigere end Formerne med *j*, at disse sidste tør antages at skyldes Sætterne¹.

2. *th* er i alle Tryk erstattet af *d* i *den*, *de*, *der* osv. Konj. «*thi*» skrives i de ældste Skrifter i Reglen *dj*, i de yngre *thi*.

3. *w* bruges til Betegnelse af v-Lyden i *wij*, og af u-Lyden i det negerende *u*: *wgudelig*, *wskyldig* osv., i alle andre Ord bruges *o* i Forlyd: *cor*, *cederquege*, *vile*, *orede*, *oden*, *underdanige*, *Vrter* osv. Afvigende Skrivemaader findes kun sporadisk.

4. Til Betegnelse af *s* i Forlyd bruges i alle Skrifter *s*, ikke *sz* (*ss*).

5. Eftervokalisk og efterkonsonantisk *d* og *g* skrives som Regel uden «understøttende» Konsonant, altsaa *-hed*, *Gud*, *skyld*, *mange* osv.

6. Vokalisation af *ag* > *av*, *og* > *ov*, *eg*, *ig* > *ej* og *og* > *oj* samt Bortfald af *g* i Forbindelsen *ug*, *ig* svarer i det væsentlige til Forholdet i det nuværende Rigssprog. Skriftformer som *varafftelig*, *plaffue*, *ihoukommelse*, *tacksielse* træffes, men uden i nogen Maade at præge Ortografien; uvokaliserede Skriftformer som *ogen*, *hogre* er derimod ikke sjældne.

7. Præt. af «have» skrives i Luthers Haandbog *hagde*, i de yngre Tryk alm. *haffde*.

8. Vokalisation af *p* > *w*, *ff* betegnes ret hyppigt, men ikke regelmæssigt i Endelsen *-skab* og foran *t*: *ondskaff*, *herskaff*, *fortaffte*, *skafft* v. S. a. *ondskab*, *skabt* osv. Udenfor denne Forbindelse bevarer i Almindelighed *b*.

9. Bortfald af mellemvokalisk *ð* er hyppigere end i Rigssproget: *verquege* v. S. a. *cederquege*, *edtyelse* v. S. a. *odtydelse* o. lign. Vokalisation af *ð* > *j* udenfor Ordet «Vejr» og det vistnok tysk paavirkede *heydensk* (v. S. a. *hedensk*) er sjælden.

¹ I «Studier til det danske Rigssprogs Historie» 1910 S. 259 § 315. 2 har jeg fejlagtigt skrevet, at i nogle af Palladius' Skrifter «gennemføres» Brugen af *gj*, *kj*. Som Exempel nævner jeg «Om lønligt Skriftemaal». Vel er Former som *giøre*, *kiære* her brugt næsten regelmæssigt, men v. S. a. træffes dog Stavemaader som *igen*, *kende* o. lign.

10. Opr. *å* skrives næsten regelmæssigt *aa*: *gaa, maa, staa, maal, raad, aar* osv. Almindelig er dog Stavemaaden *bode—oc* v. S. a. *baade—oc* og Præt. *od* v. S. a. *aad*. I de tyske Laaneord er Vokalbetegnelsen vaklende: *rober* og *raab, mishob* og *haab, doben* og *daaben, vilkor* og *odkaare*. Alm. skrives *obenbare*.

11. Ældre dansk *wa* bevarer i Reglen *a* i samme Tilfælde som i det nuværende Skriftsprog: *suare, beuare* osv. Stavemaader med *o* findes dog ikke sjældent: *oonbrug* v. S. a. *vanbrug, cd-uolde* v. S. a. *odualde*, og altid Præt. *oor* (*vaar*), *oore* (*vaare*).

12. Skriftformer med *aang, aand* (*ong, ond*), hvor saavel ældre Dansk som det nuværende Skriftsprog har *ang, and*, er meget almindelige, men ikke gennemførte. I samme Tryk findes *mange* og *maange* (*monge*), *lang* og *laang* (*long*), *fangen* og *faangen* (*fongen*), *forstand* og *forstaand* (*forstond*) osv.

13. *u* bevares næsten altid foran Nasal: *engdom, sivnge, kenne, fornømmet* osv.

14. *oe* bruges ikke til Betegnelse af å-Lyden i «Aand, Haand».

15. I Udlyd skrives regelmæssigt *-e*, ikke *-æ*.

Samme Ensartethed findes i alle Skrifter i de fremdragne Enkelt-Ords Stavemaade; der skrives almindeligt: 1. *hellig*, ikke *heligh*. 2. *befale*, ikke *befalle*. 3. *ond*, ikke *rnd*. 4. *hierte*, ikke *hiarte*. 5. *fra*, ikke *fraa*. 6. *hende*, ikke *hinde*. 7. *meget*, ikke *møget*. 8. *jo*, ikke *jaa*. 9. *mig, sig*, ikke *meg, seg*. 10. *rære*, ikke *oare*. 11. *it* (*ith*), ikke *et*. 12. *op*, ikke *op*.

Det maa endnu for Fuldstændigheds Skyld nævnes, at der ogsaa udenfor den omtalte Vaklen i Ortografien (*giøre* og *gore, mange* og *maange* osv.) er andre Punkter, hvor Ortografien ikke er ensartet fra Palladius' første til hans sidste Skrift og heller ikke altid indenfor samme Skrift; f. Ex. staves «Vilje» i de ældre Skrifter alm. *vilge*, i de yngre *villie*, Præs. af «vide» staves i de ældre Skrifter oftest *cid*, i de yngre *ceed*; «Himmel» staves baade *hiemmel* og *himmel* o. a. fl. I det hele maa man vel erindre, at en fæstnet Ortografi i den Forstand som f. Ex. moderne «ministeriel» Retskrivning ikke i nogen Maade findes hos nogen Skribent i Reformationstiden.

Men — som ovenstaaende Undersøgelse vil have vist — kan man paa en hel Række Punkter, hvor Ortografien i hin Tid var meget variabel, finde en næsten fast Brug hos samme Forfatter i en lang Aarrække eller endog, som Tilfældet er med Palladius, fra hans

første Skrift til hans sidste. Blot dette, at man i alle Skrifter regelmæssigt finder Stavemaaden *it*, *ith* (ikke *et*) og *mig*, *sig* (ikke *meg*, *seg*) viser, at det ikke kan være de vexlende Sættere, der bestemmer Ortografien; denne maa være Forfatterens. En og anden vil maaske indvende, at naar rimeligvis alle de undersøgte Tryk, paa nær ét, er udgaaet fra samme Trykkeri, saa kan den ensartede Ortografi skyldes Sætteren. Men bortset fra, at det vilde være et mærkeligt, ja helt mystisk Sammentræf, at den Sætter, der prentede Alterbogen i Magdeborg, just havde samme ortografiske Vaner, som den Sætter i Klosterstræde, der prentede Palladius' øvrige Skrifter, saa kan man ad direkte Vej vise Uholdbarheden af en saadan Indvending. Lad os tænke os, at Palladius virkelig fra 1538 til 1559 havde haft samme Sætter, saa er det dog givet, at denne Sætter fra 1538 til 1559 maatte have prentet andre Bøger end Palladius'; var Ortografien i disse Sætters, maatte man da genfinde den ogsaa i nogle ikke-Palladiske Skrifter. I Aarene 1541—50 trykte Hans Vingaard kun ét Skrift af Palladius, hans latinske Katekismus-Udlæggelse. Palladius' Sætter har da i dette Tidsrum haft rigelig Tid til at prente nogle af de øvrige Skrifter, H. V. udsendte, men ikke i ét af dem finder vi en Ortografi, der er overensstemmende med Palladius'.

De danske Skrifter der fra 1541—50 prentedes i det nye Klosterstræde er følgende: 1. En anonym Oversættelse af nogle Lutherprædikener, 1541. 2. Det ovennævnte Optryk af Palladius' Bedebog, 1541. 3. Kirkeordinansen, 1542. 4. Ribeartiklerne, 1542. 5. Petrus Parvus' Oversættelse af Robert Etienne's Kompendium, 1543. 6. Matthias Parvus' Oversættelse af Luthers Bedebog, 1544. 7. Sammes Oversættelse af «Sjælens Lægedom», 1544. 8. Visby Søren, 1545. 9. Matthias Parvus' ovennævnte Oversættelse af Palladii Katekismusudlæggelse, 1546. 10. Palladius' Udgave af Alb. Gjøe's Loci communes. Ortografien i disse Tryk afviger bl. a. paa følgende Punkter fra Palladius-Ortografien:

«Lutherprædikerne» har *meg*, *deg*, *seg* og ofte *dt* i Efterlyd; Optrykket af Palladius' En enfoldig Bedebog har regelmæssigt *et*, ikke *it*; Kirkeordinansen og Ribeartiklerne har *e* i *seg* «sig» og *o* i *moget* «meget»; Petrus Parvus' «Kompendium» har *meg*, *seg*, *hadde* (ikke *haffdhe*) og *eth* (ikke *it*); i Matthias Parvus' Oversættelser af Luthers Bedebog, af «Sjælens Lægedom» og af Palladius' Katekismusudlæggelse skrives ligeledes *meg*, *seg* (i Katekismusudlæggelsen vexlende med *mig*, *sig*), *hadde* og *eth* (i Katekismusudlæggelsen dog ogsaa *ith*), og i Visby Søren skrives

fraa, møgit, et, seg; derimod stemmer Ortografien i Alb. Gjøs Skrift ganske med Palladius', men dette bekræfter blot yderligere, at Ortografien i Palladius' Skrifter er hans egen, ikke Sætterens, thi Palladius har «forbedret» og «ladet udprente» Alb. Gjøs MS, d. v. s. han har omarbejdet det og besørget det i Trykken (se Palladius' Danske Skr. I, 341).

Undersøgelsen vil formentlig have godtgjort, at Sætterne i Hans Vingaards Trykkeri har fulgt ikke deres egen, men Forfatterens Ortografi. Naar der i alle de af Palladius skrevne (og udgivne) Skrifter regelmæssigt trykkes *mig, sig* og *ith* og i alle de øvrige fra Trykkeriet udgaaede Skrifter er Vaklen paa disse Punkter, saa kan dette kun forklares ved, at Palladius i Mod-sætning til de øvrige Forfattere regelmæssigt har skrevet *i* i disse Ord, og at Sætteren har gengivet MSS uforandret; han har sat *mig* og *sig* og *ith*, naar han har prentet Palladius' Skrifter, og *meg* og *seg* og *eth*, naar han har prentet Petrus og Matthias Parvus' Skrifter. Og ligesom Hans Vingaards Sættene i København har gengivet Forfatterens Ortografi uden væsentlige Ændringer, saaledes har Hans Walthers Sættene i Magdeborg og Jürgen Rhau's Sættene i Wittenberg fulgt det danske Trykmanuskript Bogstav for Bogstav. Var en Sætter omhyggelig — eller var han paa Grund af Ukyndighed i Sproget ikke fristet til at gaa paa egen Haand — gengav han MS nøje og i alle Enkelt-heder, som det var skrevet, og nogen Brydning mellem Autors og Prenters Ortografi vil da ikke mærkes: Trykket er som MS helt igennem ensartet; var en Sætter mindre paapasselig — eller mere overlegen — kunde han af og til stove Ordene, som han selv var oplært til eller havde vænnet sig til, ikke som de stod skrevne i MS, og Trykket kunde derved faa adskillig flere Dobbeltheder end MS; men det udvaskede ikke Forfatterens Ortografi; af flere Tryk af samme Forfatter vil man derfor som Regel kunne udlede de for denne væsentlige ortografiske Ejendommeligheder¹.

¹ Efter at dette var skrevet er jeg blevet opmærksom paa et egenhændigt danskt Brev fra Palladius til Christian d. Tredje, som opbevares i Rigsarkivet i Samlingen «Breve fra lærde Mænd til Kongerne til Danmark». Brevet, der er paa 3 Foliosider, er skrevet i 1552 og bekræfter paa et enkelt Punkt nær ganske de ortografiske Regler, jeg har udledet af Palladius' Tryk:

1. Ligesom i de samtidige Tryk er *k, g* almindelig i Brevet ene-herskende) i Forlyd: *køriste, kende, igennem*.

Nord. tidsskr. f. filol. 4de række. IV.

III.

Mens det er Sætterpraxis at bevare «Forlæggets» Ortografi, er det som nævnt ingenlunde Afskriverpraxis. Et Vidnesbyrd herom afgiver Palladius' Fortaler. Ortografien i disse stemmer ikke med Ortografien i Palladius' Skrifter, men med Ortografien i den Bog, Fortalen indleder. Forklaringen er den, at Palladius har sendt Bogens Forfatter (Oversætter) sin Fortale i en Første-Nedskrift, og Forfatteren har da renskrevet den til Brug for

2. Ligesom i de samtidige Tryk skrives *d* for ældre *p* i *den, det, de, dette, der, effterdi*, men *th* i Konj. *thi*.

3. Ligesom i Trykkene skrives *u* i Forlyd til Betegnelse af u-Lyd, undtagen i den negerende Partikel, som skrives *w*: *odi, odinden, onder* — *wtydighed*. Men i Modsætning til i Trykkene skriver Palladius altid *w* i Forlyd til Betegnelse af v-Lyd: *wed, welferd, willie, wij* o. fl.

4. Ligesom i Trykkene skrives altid *s* i Forlyd: *som, saa, sin* osv.

5. Ligesom i Trykkene skrives almindelig (i Brevet undtagelsesløst) *d* og *g* uden understøttende Konsonant: *Gud, tid, -hed, skyld, naadige, ieg* osv.

6. Ligesom i Trykkene betegnes eftervokalisk *g* oftest som i det nuværende Skriftsprog: *høymectighed, leylighed, tegne, formue*.

7. «havde», forekommer ikke i Brevet.

8. Endelsen «skab» og Forbindelsen «bt» forekommer ikke i Brevet. Ligesom i Trykkene bevares *b* almindeligt (i Brevet altid) i andre Tilfælde: *løbe, forhaabendis*.

9. Mellemvokalisk opr. *d* findes ikke i Brevet.

10. Ligesom i Trykkene skrives opr. *å* *aa*: *faa, staa, paa, saa, aar, naadige* — ligeledes mnt. *o*: *forhaabendis*.

11. Ligesom oftest i Trykkene bevares *a* i *beuare*, men skrives *o* i *veduolde*.

12. Ligesom i Trykkene er der Vaklen i Betegnelsen af *ang*: *monge, languarende*.

13. Ligesom i Trykkene bevares *u* i *kunde*, men i Modsætning til i Trykkene skrives «unge»: *onge*.

14. Ligesom i Trykkene skrives *o* i *ord, hoss*. Ex. *paa* «Aand», «Haand» forekommer ikke i Brevet.

15. Ligesom i Trykkene skrives altid *-e* i Udlyd: *kende, sende* osv.

Af de fremhævede Enkeltord findes følgende: «fra», der ligesom i Trykkene skrives *fra*; «mig, sig», der ligesom i Trykkene skrives *mig, sig*; «være», der ligesom i Trykkene skrives med *e*: *were*; «et», der ligesom i Trykkene skrives med *i*: *it*.

Endnu kan det nævnes, at Brevet ligesom samtidige Palladius-Tryk skriver Pron. «dem»: *dem* (ikke *dennem* el. lign.), «Vilje»: *willie* (ikke *wilge*), «imod»: *inod* (ikke *emod*) o. m. a.

Vi har da her et sikkert Vidnesbyrd om, at Sætteren i alt væsentligt bevarer Forfatterens Ortografi.

Sætteren. I Palladius' Fortale til Tidemands Oversættelse af Guds Straf og Naade, Magdeborg 1543, skrives f. E. *seg, et*, i Fortalen til Matthias Parvus' Oversættelse af Urbanus Regius' «Sjælens Lægedom», Hans Vingaard 1544, og hans Oversættelse af Luthers Bedebog s. Sted, s. Aar, skrives ligeledes *meg, deg, seg* og *et*, i Fortalen og Efterskriften til Katekismusudlæggelsen, 1546, skrives *seg, hade* «havde», *di* «thi» — alt i Overensstemmelse med Ortografien i selve Skrifterne, og i Modsætning til Ortografien i Palladius' egne Skrifter. Omvendt saa vi, at i Albret Gjõe's Skrift *Loci communes* var Ortografien Palladius', ikke Alb. Gjõe's, og Aarsagen var, at her var det Palladius, der havde forbedret og renskrevet Gjõe's Manuskript¹. Et Par Fortaler maa særlig omtales. Den ene er Fortalen til Biblen 1550, den anden Fortalen til Niels Palladius' Bog om Drukkenskab.

Bibel-Fortalen er utvivlsomt forfattet af Palladius (se Udgaven af P.'s Danske Skrifter II, 48 flg.). Ortografien heri er ogsaa overensstemmende med Palladius' Ortografi; dette gælder imidlertid ikke blot Fortalen, men ogsaa Bibeltexten, i hvis Fordanskning og Nedskrivning Palladius' Andel vistnok har været temmelig ringe (se anf. Skr. sst.). Hvorledes skal dette da forklares? Mon ikke saadan, at de Studenter, Bibelkommissionen havde overdraget Afskrivnings- og Renskrivningsarbejdet (se Rørdams Universitetshistorie I, 183 Note 5), havde faaet Ordre til at udføre dette efter bestemte Retskrivningsregler, for at Uensartetheden ikke skulde blive altfor iøjnefaldende; — og at det var Kommissionens myndige og kyndige Formand, der her fik afgørende Indflydelse, er næsten selvfølgelig.

¹ Rent teoretisk kunde jo Overensstemmelsen mellem Fortalernes og Skrifternes Ortografi forklares ved, at Skriftets Forf. havde rettet de ortografiske Uoverensstemmelser i Korr., men denne Forklaring er ikke holdbar; Rettelserne vilde nemlig blive saa mange, at det vilde vise sig betydeligt hurtigere at omskrive MS; men desuden er der ingen Grund til at tro, at Matthias Parvus har rettet *it* til *et*, *vid* til *ved*, *mange* til *muange* osv.; naar Stavemaaderne i det af ham udarbejdede Trykmanuskript afviger fra de Skriftformer, der maa formodes at have staaet i Palladius' egenhændige MS, er Grunden hertil sikkert den, at han har nedskrevet Ordene, som han var vant til, uden Bogstav for Bogstav at sammenligne dem med Forlægget. I nogle Tilfælde har dog dettes Ortografi paavirket Afskriften; saaledes skrives som i Palladii Skrifter *haaffde* i Forordet til «Sjælens Lægedom», mens selve Bogen har *hadde* — og altid *t* i *at* og *det*, skønt der i Bogen ofte skrives *ad* og *ded* v. S. a. *at, det*.

Ogsaa Ortografien i Fortalen til Niels Palladius' Skrift om Drukkenskab stemmer i et og alt med Peder Palladius' egen — og ikke blot Fortalens Ortografi, men hele Bogens. Dette kunde nu let forklares ved, at Biskop Peder havde paataget sig «det føje Arbejde» (ligesom ved Alb. Gjõe's Bog) at han «lod den udprente»; men muligt er det, at Udtrykket kun skal betyde, at han har givet den i Trykken og læst Korrektur paa den, ikke at han desuden har udarbejdet Trykmanuskriptet; Ortografien i samtidige Skrifter af Niels Palladius stemmer nemlig ganske med Ortografien i Broderens Skrifter. Saaledes Ortografien i Niels Palladius' Fordanskning af Veit Dietrichs Summarier trykt i Wittenberg 1552, i «Jesu Christi Bud og Befaling», trykt hos Hans Vingaard 1555, i «Leveregler for Ægtefolk», trykt hos H. V. 1557, og i det samtidige Skrift «Mod Ægteskabsdjævla», ligeledes i hans Skrift om Dommedag 1558 og i hans Prædiken «Hvorlunde man skal beskikke sig til Døden», trykt hos Hans Vingaard 1558. Man kunde af denne Overensstemmelse mellem de to Brøders Ortografi slutte, at det var den fælles Barneskole, der havde bibragt dem samme Retskrivning; — vi har foran set, at ogsaa et andet Brødrepar's Skrifter, Matthias og Petrus Parvus', havde samme ortografiske Ejendommeligheder; men Spørgsmaalet er tvivlsomt. Thi det er kun i Niels Palladius' senere Skrifter, vi finder en med Broderens stemmende Ortografi; i de to Skrifter, der er bevaret fra Tiden før 1550, er Ortografien ganske forskellig herfra. Begge disse Skrifter er skrevet og trykt i Wittenberg. Det første — «Skilsmisse mellem den evangeliske og papistiske Lærdom» — 1541, det andet — «Formaning til at bede i Kirken» — 1546. I disse Skrifter bruges almindeligt *meg*, *seg* ikke *mig*, *sig*, *eth* (*et*) ikke *ith* (*it*), *fraa* v. S. a. *fra*, *hiarte* v. S. a. *hierte* o. s. fr. Muligt var det jo, at Niels Palladius havde ladet en anden renskrive sit MS og besørge det i Trykken, men det er ikke sandsynligt, da han selv boede paa Trykstedet og desuden var en ung Mand, der næppe har været saa «uledig», at han ikke skulde have haft Tid til at udarbejde Trykmanuskriptet til sine første Publikationer. Det maa da vistnok anses for rimeligere, at Peder og Niels har haft forskellig Ortografi som unge, og at Niels senere har tilegnet sig Broderens Ortografi, efter at denne var blevet autoriseret gennem Chr. III.'s Bibel. En Parallel hertil har vi i saa Fald i Tavsens egenhændige Manuskripter. Sikkert kan Spørgsmaalet

kun afgøres, hvis det lykkes at fremdrage autentiske Breve (el. Mss.) fra Niels Palladius' første og anden Forfatterperiode¹.

IV.

Den her foretagne Undersøgelse er naturligvis ikke udtømmende. Kun i en Brøkdel af de fra Reformationstiden bevarede Tryk er Ortografien skildret, kun hos enkelte af Tidens Skribenter har vi fulgt den ortografiske Udvikling, og vi har langt fra undersøgt Sætter-Praxis i alle de Trykkerier, hvor danske Bøger prentedes. Men det benyttede Materiale er dog saa omfattende, at man paa Grundlag af det tør drage almindelige Slutninger om Forholdet mellem Ortografien i Autors Manuskripter og hans trykte Bøger. Hvad kan vi da slutte?

For det første: Naar vi i de Tryk og Haandskrifter, vi har undersøgt, finder bestemte ortografiske Regler gennemført i de enkelte Skrifter — fra første Side til sidste — mens saa at sige ikke ét Ord er stavet paa samme Maade i alle Skrifter, saa kan man slutte, at Skrifternes forskellige Affattere har haft deres Retskrivningsvaner o: den enkelte har haft en i Forhold til Helheden fæstnet Ortografi.

For det andet: Naar vi efter at have bestemt Ortografien i et egenhændigt Hs. af Hans Tavsén, genfinder denne Ortografi med alle dens Ejendommeligheder i samtidige Tryk af Hans Tavsén, prentet i Hans Vingaards Trykkeri i Viborg, saa kan vi slutte, at Viborg-Prenteren i det hele og store overfører Forfatterens Ortografi uændret, og naar man i alle Palladius' Skrifter fra Slutningen af Trediverne til Slutningen af Halvtredserne, baade i dem, der er sat i Kbh., og i det, der er sat i Magdeborg, finder væsentlig samme Retskrivning, saa maa Grunden være den, at Retskrivningen ikke er bestemt af de forskellige Sætttere, men af Autor; og naar vi i de forskellige Autors Skrifter, der er prentet i samme Trykkeri — hvad enten dette er Hans Vingaards i det nye Klosterstræde eller Jürgen Rhan's Arvingers i Wittenberg eller Hans Walthers i Magdeborg eller Oluf Ulricksøns i Malmø — finder forskellige ortografiske Regler gennemført, saa bekræfter

¹ En Ejendommelighed ved begge de ældre Tryk — hvis Ortografi iøvrigt ikke paa alle Punkter er overensstemmende — er Brugen af *ee* til Betegnelse af æ-Lyden, f. Ex. *at eeere, cere, leere, eede, Præt. leerde, leeste* osv.

dette, at det ikke er Bogtrykkerens eller Prenterens Ortografi, der findes i Reformationstidens Bøger. I de faa Tilfælde, hvor Ortografien i et Tryk fuldstændigt afviger fra Forfatterens, er det derfor højst usandsynligt, at den er Prenterens — hvorfor skulde han i et enkelt Skrift have erstattet sit Forlægs Retskrivning med sin egen, men gengivet de øvrige Skrifter, han har prentet, uændret? — rimeligere er det, at Autor ikke selv har udarbejdet Trykmanuskriptet, men ladet en anden foretage Retskrivningen.

For det tredje tør man nemlig af det undersøgte Materiale slutte, at i Modsætning til Prenteren gengiver Afskriveren sit Forlæg ikke med Forlæggets Ortografi, men med sin egen. Kun derved forklares det, at Ortografien i Palladius' Forord til Tidemands Skrift er 'Tidemands og til Matthias Parvus' forskellige Oversættelser er Matthias Parvus', idet det maa være Skrifternes Udgivere, der har udarbejdet Trykmanuskriptet til Palladius' Fortaler; og derved forklares det, at Ortografien i Alb. Gjøe's Skrift er Palladius', idet det er ham, der har ladet dette Skrift «udprente». Et Vidnesbyrd om, at man afskrev med den Ortografi, man havde vænnet sig til, uden Hensyn til Ortografien i det Dokument man afskrev, er ogsaa Hans Tavsens Gengivelse af Biskop Jens Andersens Sendebrev — aftrykt i Tavsens Svar til Bispen —: Ortografien i Sendebrevet stemmer nemlig i de mindste Enkeltheder og helt igennem med Hans Tavsens egen Ortografi (se «Smaaskrifter af H. T.» S. 33, 41, 45 osv.).

Forholdet mellem Autors og Prenters Ortografi i Reformationstiden er altsaa dette: De forskellige Autorer har deres ejendommelige Retskrivningsvaner, ikke saaledes at forstaa, at de har en fast Ortografi uden Vaklen i Enkeltordenes Stavemaade, men saaledes, at der er visse Punkter, hvor den enkelte Skribent trods Vaklen i Tidens Ortografi har en fast Stavemaade, andre Punkter, hvor hans Stavemaade er veksellende. Og denne en Skribents individuelle Ortografi bruger han, som rimeligt er, hvad enten han nedskriver noget, han selv har forfattet, eller han gennemretter eller afskriver noget, en anden har forfattet. Diplomatarisk Gengivelse kendes ikke i Reformationstiden; man rettede vistnok ikke forsætligt Ortografien i det Aktstykke, man afskrev, men man skrev ifølge Inertiens Lov med den Ortografi, der var blevet ens Vane. Prenterne derimod havde muligvis, ja sandsynligvis, nok lært en bestemt Ortografi, men denne kommer kun undtagelsesvis

frem i de Bøger, de sætter. Praxis har aabenbart været at sætte Bogstav for Bogstav, som de læste det i MS, — og det hvad enten Sætteren var tysk eller dansk¹. Var «Haand» i Forlægget stavet *hand*, tog han fra sin Sætterkasse et *h*, et *a*, et *n*, et *d*, og var det stavet *hoend*, tog han et *h*, et *o*, et *e*, et *n*, et *d* osv., saaledes kunde han den ene Dag bruge én Stavemaade, den næste en ganske anden. Ogsaa Forfatterne kunde naturligvis forandre deres Ortografi — som Tilfældet er med Hans Tavsens og vistnok ogsaa med Niels Palladius — men indenfor et bestemt Tidsrum er deres Ortografi fæstnet. Det vil heraf skønnes, at man til Dels gennem Undersøgelse af et Skrifts Ortografi kan bestemme dets Medarbejdere. Ortografien i den trykte Bog gen-

¹ I Paul Pietsch, Martin Luther und die hochdeutsche Schriftsprache, 1883, fremsættes S. 41 Note 2 den Formodning, at Luther skulde have paavirket sin Bogtrykker Hans Lufft saaledes, «dass die willkürliche Behandlung, welche die damaligen Setzer den Manuskripten der Verfasser angedeihen zu lassen pflegten, in seiner Offizin abgestellt wurde, und man darf besonders von den Bibelausgaben annehmen, dass in ihnen Luthers eigne Orthographie im ganzen gewahrt ist.» De nu udgivne Lutherske Bibel-Haandskrifter viser dog en Del Afvigelser fra Bibeltrykkene, men i det hele er ganske vist Ortografien bevaret. Om de tyske Sættere gennemgaaende har vist større Vilkaarlighed end de danske, tør jeg ikke udtale mig om, derimod er det en Selvfølge, at de i danske Skrifter har ændret mindre end danske Sættere og mindre, end de selv har ændret i tyske Skrifter, da en tysk Sætter, selv om han var vant til at sætte dansk, jo ikke har været Herre over Sproget i samme Grad som den, der satte sit Modersmaal: han har derfor ikke i saa høj Grad været fristet til at gaa paa egne Veje — hans Dyd har været en Nødvendighed; men det vilde være en Misforstaaelse at tro, at der var en Væsensforskel mellem de danske Skrifter, der var sat af danske Sættere, og dem, der var sat af tyske; det vil endda være vanskeligt at sige, om et Skrift er prentet af en Dansker eller en Tysker. Ydre Kriterier har man ikke. At Bogen er trykt i Tyskland, beviser intet; at den er trykt i Danmark, heller intet; thi utvivlsomt har danske Prentere og Korrektører været knyttet til tyske Trykkerier, saa vel som tyske Sættere er indvandret eller indkaldt til Danmark. Kun i enkelte Tilfælde rober den tyske Sætter sin Nationalitet ved at indføre tyske Ord eller Lydbetegnelser for danske. Exempler herpaa giver Lybæk-Eftertrykkene af Palladius' Oversættelse af Luthers Haandbog og Magdeborgtrykket af «En enfoldig Bedebog»; her finder man *heim* for *hiem*, *steig* for *steeg*, *stunden* for *stunder* Plur., *ciender* for *tiender*, *cor* for *for* o. lign. (se Palladius' Danske Skr. I, 59 Fodn. 2 og S. 288 Note til S. 260 L. 20). Som Helhed tør det siges, at der i de tyske Tryk er flere Trykfejl end i de danske, i de danske større Inkonsequens d. e. føleligere Indgriben fra Sætterens Side end i de tyske — men principielt gengiver baade tyske og danske Sættere Trykmanuskriptet bogstavret.

giver jo i det væsentlige Ortografien i Trykmanuskriptet; er dette — hvad der naturligvis er Reglen — udarbejdet af Forfatteren (Oversætteren), vil man i Bogen have Forfatterens Ortografi, er Skriftet besørget i Trykken af en anden, vil man derimod have dennes: Udgiverens, Afskriverens Ortografi. Hvis Ortografien i et Skrift, der tillægges en bestemt Forfatter, ikke stemmer med dennes Ortografi, er der en overvejende Sandsynlighed for, at der mellem Forfatterens MS og den trykte Bog som Mellemlid er en af en anden besørget Afskrift. Saaledes har jeg ment delvis paa Grundlag af ortografiske Forskelligheder mellem Chr. Barth's Tryk af Kirkeordinansen og samtidige Tryk af Palladius at kunne vise, at mens det er muligt, at Traditionen har Ret i at gøre Palladius til Forfatter af Oversættelsen, har den uden Tvivl Uret i at tillægge Palladius Udgivelsen heraf¹. Ligeledes har jeg fremhævet, at den fra Palladii afvigende Ortografi i Hans Walthers Tryk af «En enfoldig Bedebog» tyder paa, at dette Tryk ikke er besørget af Palladius, men er et senere Eftertryk². Omvendt: hvis Ortografien i et anonymt Skrift stemmer med en kendt Skribents, kan man slutte, at denne har besørget Skriftet i Trykken — om han tillige har forfattet (oversat) Skriftet, kan Ortografien derimod ikke oplyse. Skulde man paa Grundlag af den ortografiske Undersøgelse bestemme Forfatteren, maatte man frakende Peder Palladius Paterniteten til hans Fortaler i andres Bøger og tillægge Hans Tavsens Faderskabet til Jens Andersen Beldenaks Sendebrev.

V.

Jeg tror altsaa ikke, at den «ortografiske Metode» kan bruges til Forfatterbestemmelse, hvor nøje end Sætteren følger Trykmanuskriptets Ortografi. Imidlertid er i et nyligt fremkommet Skrift af Dr. JOHNS. BRONDUM-NIELSEN en ganske modsat Opfattelse gjort gældende. Da dette Skrift i sin første og største Del anvender den ortografiske Metode just overfor et Værk fra Reformationstiden: den ældste danske Oversættelse af det ny Testamente, vil det formentlig være af nogen Interesse i Tilknytning

¹ Palladius' Danske Skrifter I, S. 130—36.

² Anf. Skr. I, S. 250 flg.

til den foregaaende Undersøgelse at give en kritisk Redegørelse for denne Del af Dr. Br.-N.'s Afhandling¹.

Den Opgave, Forf. sætter sig, er paa Grundlag af en Undersøgelse af Ortografi, Lyd- og Bøjningsforhold i Det ny Testamente at bestemme: hvor mange Medarbejdere der har deltaget i Oversættelsen, hvem disse har været — eller hvorfra de har været — hvilke Dele de enkelte Medarbejdere har oversat, og hvorvidt de har arbejdet hver for sig, eller om Oversættelsens enkelte Dele er Resultat af fleres Samvirken (Spr. forfb. S. 5). «Först efter denne sproglige undersøgelse», hedder det, «kommer andre ting i betragtning: de samtidige udtalelser i brevene, selve testamentets bibliografiske beskaffenhed, oversættelsens forhold til kilderne o. l. Disse sidste vidnesbyrd — de sekundære — kommer da til at tjene til støtte[?] og kontrol ved den sproglige undersøgelse. Kun denne kan give utvivlsomme vidnesbyrd om selve forfatterne (oversætterne).»²

Denne Vurdering af Forholdet mellem den sproglige og den historiske Undersøgelse er vistnok hel original, og den er unægtelig, hvis den viser sig holdbar, meget opbyggelig for Filologen. Den fortjener derfor en nærmere Prøvelse. Jeg vil, i Modsætning til Forf., begynde med at omtale de historiske Vidnesbyrd. Af disse er især følgende af Betydning:

1. Et Original-Brev fra Hans Mikkelsen til Christiern II., «skriffuit vti vittenberg mandagen efter Iubilate Anno MDXXIIII» (d. e. 17/4 1524). Det hedder heri: Item sender ieg E. n. med thette samme bud Acta apostolorum och epistolas pauli som Christiern [Vinter] hafde fangit mijn suend. Och ethers nade maa wiide at christiern fick mijn suend siit exemplare super euangelion Ioannis som hand selff haffuer korrigeret som hun settis skal . . .» (Ekdahl, Christiern II's Arkiv, S. 734). Giver dette Brev ikke et fuldgyldigt Vidnesbyrd om, at Christiern Vinter har gennemrettet Joh. Ev. til Tryk?

¹ Skriftets Titel er: «Sproglig forfatterbestemmelse. Studier over dansk sprog i det 16. århundredes begyndelse». Kbh. & Kria. G. B. N. F. 1914. — Forf. forsvarede denne Afh. for Doctorgraden ved Kbh.'s Universitet i Dec. 1914; en Del af de i det følgende fremsatte Indvendinger rettede jeg dengang som Opponent ex auditorio mundtlig til Præs. Desværre gav den korte Tid, der er tildelt den uofficielle Opponent, ikke Lejlighed til nogen Meningsudvexling.

² Fremhævelsen her og i de følgende Citater er Anmelderens.

2. Hans Mikkelsens Fortale til Apostelbrevene i selve Testamentet «Screffuit vti Androp vti Brabandt aar effter Christi fødzsel twsende femhundrede paa thet fire oc tyuge aar». Heri skriver H. M. (Test. Bl. Aa ij^v): «Ther til haffuer gud rørd konggelig Maiestat/ Kong Christiern/ Danmarckes/ Suerriges/ Norges Koning etc. alles woress naduge herre oc koning/ at hand haffuer ladet vt seet the fire Euangelia paa danske/ oc szo haffuer ieg foretagit meg sancte Pouels breff/ met nogre andre christelige tractater at sete vd paa danst maal...» Lader dette nogen Tvivl tilbage om, at Hans Mikkelsen har udsat paa danskt Maal, o: oversat, Paulus' Breve og de følgende Apostelbreve¹? Delingen mellem Evangelierne og Apostelbrevene skyldes, at Oversættelsen af de første var vedtaget og trykt, inden Oversættelsen af de sidste. I et Brev af 22. Marts til Kongen fra H. M. spørger denne «om mere skal prenttes end euangelia» (Allen, Breve og Aktstykker etc. S. 177), og endnu i det ovf. citerede Brev af 17. April, med hvilket Oversættelsen af Ap. G. og Paulus' Breve sendes Kongen, skriver H. M., at «vil ethers nade at acta apostolorum skulle settis thaa maa E. n. sende mig thennom strax til bage igen» (Ekdahl 734). Det var derfor rimeligt, at H. M., selv om det var ham der havde oversat Evangelierne, i Fortalen til Apostelbrevene skrev: «Kongen har (tidligere) ladet Evangelierne udsætte, og saa [d. e. saaledes, ligeledes] har jeg (nu) oversat Apostelbrevene»; men Sætningen kunde have samme Form, hvis en anden var Evangeliernes Oversætter. Mens den citerede Udtalelse giver fuld Oplysning om Hans Mikkelsens Forhold til Apostelbrevene, er den saaledes tvetydig m. H. t. hans Forhold til Evangelie-Oversættelsen.

3. Henrik Smith's Dedikation til Antonius Bryske i «Tredje Urtegaard» 1557. Heri siger han: «Ieg haffuer tit och offte met mig selfue betenckt och offuerueigt/ den store velgerning ære och

¹ Imod Hans Mikkelsens Benævnelse af disse som «tractater» skriver Poul Eliesen i sit Svar «Till thet ketterlige/ wcristelige och wbesindige breff som then wbesckemmede kettere Hans Michelssen aff Malmø lod wdgaæ met thet ny Testamente: ... Gud naade teg arme mand/ at htw kalder sancti Petri/ Iacobi Ioannis oc lude episteler tractater. ther falder saare haanlige ligerwijss som the wore icke then rette oc edele rene scrift men teg lader tha alting well effther thijn meningh/ tw torde icke kalde thennom rwndelige then hellighe scrift ath Luther schulde teg icke mercke ther icke heller holler thennom for then klare scrift men ellers gudelige tractater ther maa haffue saa mögen macht som theris leszere wil thennom giftue.»

dygd/ som mig aff eders Velbyrdighed nogle Aar forledne vdi Wittenberg er hendt och vederfaren (och serdelis den tid ieg dër rettede det Ny Testamente som først paa vort danske Tungemaal prentedis och vdgick) . . .» (Exempl. paa d. kgl. Bibl. i Kbh., aftrykt i Kirkehist. Saml. II, 421). Dette er et utvetydigt Vidnesbyrd om, at Henrik Smith under sit Ophold i Wittenberg 1523—24 har «rettet» d. e. «læst Korrektur paa» Chr. II.'s Testament¹. Dette bekræftes ved, at Henrik Smiths Monogram, *H. S.*, findes til Slut i Testamentets to sidste Dele (Apostelbrevene og Apokalypsen).

4. Originalbrev fra Laurentius Andreæ til Erkebiskop Oluf i Trondhjem, skrevet «Ex holmia MDXXVI, die Sancti Laurencij» (d. e. Stockh. ¹⁰/8 1526). L. A. skriver heri: «Circa finem laboris quando jam opus per calcographum in proximo absoluendum fuit, venit michi in manus liber vnus nouj Testamentj in danicam linguam translati, Spero tamen nostram translationem castigationem esse, Scribit michi M. Olaus Magnj e lubeca, quod nonnulli iuuenes studentes danj in wittenberga translationem illam danicam fecerunt, Erat etiam inter eos homo alias mature etatis johannes Michelsson Malmogensis et fortassis Cristiernus Rex in persona quod facile fierj potuit quando translationem germanicam ante oculos habebant . . .» (Ekdahl 1082). Denne samtidige Version bekræfter, at Hans Mikkelsen sammen med danske Studerende har foretaget Oversættelsen; altsaa at der har været flere om Arbejdet, hvad der ogsaa fremgaar af en Udtalelse i selve Testamentet, i Fortalen til Læseren, Bl. B ij^r: «Haffue wij ther fore . . . anammet met wor kieriste forstis/ oc andre gode cristnes hielp thetee ny Testamente som thet er vtset aff thennom . . .»

Af disse autentiske og samtidige Udtalelser turde det med fuldkommen Sikkerhed fremgaa, at der har været flere Medarbejdere, at en kvantitativ og kvalitativ meget væsentlig Del af N. T. nemlig Apostelbrevene (med Fortale) er oversat (og forfattet) af HANS MIKKELSEN, at Trykmanuskriptet i hvert Fald til Joh. Evangelium er udarbejdet af CHR. VINTER, og at Korrekturen paa de to sidste Dele af Testamentet er læst af HENRIK

¹ At Henrik Smith ved «rette» forstaar «læse Korr.», ses af det i Fortalen anf. Skr. brugte Udtryk: «ieg haffuer icke selfue kundet varit tilstede och rette denne Bog der hun prentedis» Bl. Yij^r, jfr. Br. N. i Spr. forf.best. S. 73⁴).

SMITH. Derimod faar vi ingen Oplysning om, hvem der har oversat Evangelierne, Ap. G. og Apokalypsen, heller ikke om Omfanget af Chr. Vinters Arbejde. Kan man nu ad sproglig Vej faa Kundskab herom? Ja hvis det Resultat, Dr. Br.-N. er naaet til gennem sin — næsten udelukkende — sproglige Undersøgelse, er holdbart, saa ikke blot kan man faa Svar paa, hvad hidtil var dunkelt; man har faaet det. Efter at have undersøgt Sproget (d. v. s. Ortografi, Lydforhold og Bøjningsformer) i Evangelierne og sammenlignet det med Sproget i Chr. V.'s Breve, skriver Hr. Br.-N. nemlig (Spr. forf.best. S. 19): «Man ser da, at CHRISTIERN VINTER's sprog har så afgørende overensstemmelser med Evangelierne — og så at sige ingen uoverensstemmelser —, at der ikke kan være tvivl om, at han er oversætteren». Derefter undersøges Sproget i «Apostelbrevene» med det Formaal at se «i hvilken sprogform disse . . . er oversat, om den falder sammen med HANS MIKKELSEN's, eller om den er delvis — eventuelt fuldstændig — forskellig derfra» (Spr. forf.best. S. 22). Efter at Dr. Br.-N. har sammenstillet nogle faa ortografiske og grammatiske Ejendommeligheder i Apostelbrevene og Hans Mikkelsens egne Breve, siger han: «Det behøver efter denne gennemgang ikke nærmere at påvises, at det er Hans Mikkelsen selv, der har besørget oversættelsen af Apostelbrevene». Dette Resultat viser altsaa, at Hans Mikkelsen ikke har faret med løs Tale i sit Forord: han har virkelig, som han siger, selv oversat Apostelbrevene. Dr. Br.-N. gennemgaar derefter Sproget i Joh. Aab., han slutter: «Denne gennemgang har formentlig godtgjort, at hverken Chr. Vinter eller H. Mikkelsen kan være Apokalypsens oversætter». Efter at der saaledes er «konstateret tilstedeværelsen af en tredje hovedmedarbejder» (S. 42), vises det, hvorledes Forholdet er ved Ap. G.: «Man kan side for side dele de karakteristiske sprogformer i to rækker, hvoraf den ene er Chr. Vinters og den anden skyldes Apokalypsens oversætter Forklaringen paa dette forhold kan kun være følgende: Chr. Vinter har påbegyndt oversættelsen af Ap. G. . . . Fuldendelsen . . . er da besørget af Apokalypsens oversætter, der . . . ikke blot på egen hånd har oversat den sidste tredjedel, men også korrigeret begyndelsen» (S. 49—50). Til Slut undersøges Sprogformen i de tre Fortaler. At Oversættelsen af de to første skyldes H. M., «vil man hurtigt se»; mens Sprogformen i den tredje Fortale viser, at denne «stammer fra» Apokalypsens Oversætter. Tilbage staar det nu blot at bestemme, hvem denne Oversætter er. Sprogformerne

viser, at Oversætteren «må antages at stamme fra det sydvestlige hjørne af Skåne» (Spr. forf.best. S. 70). I det ovf. omtalte Brev fra H. M. til Chr. II. ¹⁷/₄ 1524 meddeler H. M., at han sender Kongen «en vellærd Karl udi vor Herres Evangelium som har studeret udi Wittenberg og nu nyligen er kommen fra Skaane»; Hr. Br.-N. mener, at der er «en meget stor sandsynlighed» for, at denne skaanske Theolog er HENRIK SMITH. Endvidere at det er «overmåde sandsynligt», at H. M. strax benytter sig «af denne ny arbejdskraft» (da Chr. Vinter er rejst til Hamborg som Kongens Repræsentant). Og da en sproglig Sammenligning mellem Henrik Smith's Skrifter og Apokalypsen viser, at der «trods en del forskelligheder» er «ikke ganske få overensstemmelser» slutter Dr. Br.-N., at «det må siges at være næsten sikkert, at det er Henrik Smith, der har oversat Apokalypsen, gennemarbejdet første del af Ap. G. og selv oversat sidste del samt forfattet (el. oversat) den 3. fortale» (Spr. forf.best. S. 80). Mens det Resultat, Dr. Br.-N. naaede til m. H. t. Hans Mikkelsens Oversættelse af Apostelbrevene, bekræftede Hans Mikkelsens egne Ord, kan det ikke nægtes, at Henrik Smith's egen Udtalelse, at han har «rettet» o: læst Korrektur paa Chr. II.'s Test., ikke ganske stemmer overens med Hr. Br.-N.s Fremstilling af Henrik Smith som Oversætter af en væsentlig Del af Testamentet. Denne Modsigelse forklarer Hr. Br.-N. ved, at Henr. Smith ikke har sagt hele Sandheden, fordi han «så lidt som muligt vilde minde om sin tidligere forbindelse med den fordrevne konge og Hans Mikkelsen. Desuden kunde Henr. Smith godt tænkes nødig at se sit navn for nøje knyttet til et oversættelsesarbejde, der var blevet så stærkt kritiseret . . .» (Spr. forf.best. S. 72 m. Fodn.).

Saaledes er det altsaa lykkedes Dr. Br.-N. paa Grundlag af sproglige Undersøgelser at løse ethvert Spørgsmaal m. H. t. Testament-Oversættelsens Medarbejdere. Resultatet har snart været med snart mod de historiske Vidnesbyrd, men principielt uden Hensyn til disse. Det ligger da nær at spørge, om de sproglige Ejendommeligheder er af en saadan Art, at man paa Grundlag af dem kan drage Slutninger om Forfatterne (Oversætterne) med den Sikkerhed, vi har set Dr. Br.-N. gøre. Dr. Br.-N.'s Undersøgelse er udelukkende ortografisk-grammatisk. Som den foregaaende Fremstilling har vist, kan en saadan Undersøgelse i det højeste vise, hvem der har besørget Bogen i Prenteriet, men ikke, hvem der har forfattet (oversat) Bogen. Ikke fordi Sætteren ændrer Forfatterens Ortografi, men fordi Afskriveren ændrer den. I de

fleste Tilfælde vil vel — som vi har set — Orig.trykkets Ortografi stemme med Forfatterens, fordi Forf.'s Ms. er brugt som Trykmanuskript, men dette maa paa Forhaand anses som usandsynligt ved et Værk som Testament-Oversættelsen, der efter alle historiske Vidnesbyrd — som jeg indtil videre mener man ikke ganske kan ignorere — er fremgaaet ved Samarbejde mellem flere. De forskellige Afsnit har været «udsæt paa danst Maal», «korrigeret som de skulde sættes», «rettet» o. s. v. Hvis f. Ex. Kongen selv eller Hans Mikkelsen eller Poul Kempe¹ havde oversat Evangelierne, og Chr. Vinter «korrigeret dem som de skulde sættes», hvilket sandsynligvis vil sige gennemgaaet og renskrevet Oversættelsen, saa maatte Sprogformen i Evangelierne være Afskriverens, Chr. Vinters, ikke Oversætterens. At Afskriveren ikke bevarer Ortografien (og Bøjningsformerne) i det Dokument, han afskriver, har vi som ovf. nævnt paalidelige Vidnesbyrd om. Jeg skal til de allerede nævnte føje endnu ét: Poul Helgesens Afskrift af Hans Mikkelsens Fortale til Apostelbrevene i selve Chr. II.'s Testamente. I 1526 skrev Poul Helgesen et voldsomt Angreb paa denne Fortale, der Stykke for Stykke anføres for derefter at hudflettes. Man kan være sikker paa, at Poul Helgesen ikke har villet forbedre hverken Ortografi eller Grammatik i Hans Mikkelsens Sprog, men har ønsket at fremlægge Fortalen ganske som den var udgaaet fra H. M.'s Haand². Naar alligevel baade Ortografi og grammatiske Former er ændrede i Citaterne, saa er

¹ N. M. Petersen skriver *Literaturhist.* II, 148, at det af Kongens Breve fremgaar, at Poul Kempe og Chr. Vinter har været Medarbejdere ved Test.oversættelsen. Det er bekendt, at han senere deltog i den af Chr. II. befalede Revision af Oversættelsen, se bl. a. N. M. Petersen *anf. Skr.* S. 149 og Brøndum Nielsen *Spr. f. S.* 5. Ogsaa Kongen vides at have foretaget Oversættelse af en Del af Biblen (N. M. Petersen S. 147 m. Fodn.). Men naturligvis er Exemplet kun et Tankeexperiment.

² Som Randnote til Hans Mikkelsens Meddelelse om at have oversat Apostelbrevene skriver P. H.: «Her maa mand høre/ huad lyd then store Malmøs baswn giffuer aff seg», og om Sproget i Oversættelsen hedder det: «tw haffuer stwndwm sætt thet maal/ ther hwercken er Tydscke eller Danscke/ oc thet som effther Danscke maals natur oc eijedom schulde staa fore/ haffuer tw seth bag oc saa forwendt/ ath thet er hwercken forstandelige athskild eller beqwemmelige tilhobe kommet. Saa haffuer tw forwanled textin/ ath the som ere kloge/ forstode the icke latinen/ aff Danscken skulde the icke bliffue wijsze. Ther som tw haffde screffuet saadan Danscke som tw taledede her vdi Danmarck/ tha haffde tith arbeide nogen orsage. Men nw wilde tw wære een ordgydingh/ och fordi haffuer tw aff god malm giort een ond mynt.»

det, fordi det dengang — som senere — var naturligt for Afskriveren at læse et Ord eller en Sætning, og derefter nedskrive det læste, saadan som han var vant til at skrive. Man kunde ikke paa Forhaand vide dette med absolut Sikkerhed, det kunde jo have været Afskrivervane — som det var Sættersæd — at afskrive sit Forlæg bogstavret. Dr. Brøndum-Nielsen maa have troet, at det var saadan, siden han uden videre gaar ud fra, at naar Ortografi og Bøjningsformer f. Ex. i Evangelierne stemmer med Ortografi og Bøjningsformer i Chr. Vinters Breve, saa kan dette kun forklares ved, at Chr. V. har oversat Evangelierne (og korrigeret dem), mens den naturlige Forklaring, d. e. den med de historiske Vidnesbyrd stemmende, vilde være den, at N. N. havde oversat Evangelierne og Chr. V. gennemrettet dem til Tryk, d. v. s. udarbejdet Trykmanuskriptet. Som Exempel paa, hvorledes et MS ændres ved at afskrives (el. renskrives), aftrykker jeg et Stykke af Hans Mikkelsens Fortale efter Orig.trykket i Chr. II.'s Test. og Poul Helgesens Afskrift i Svaret til H. M.

Test. Bl. Aa ij. L. 12 f.

Poul Helgesens Scar, 1527 Bl. E 11.

Nw haffuer gud skicket ether thed
dyre gaffue guddommelig sandhed-
sens lyuss for dorren/ euangelium/
hans hellige ourd wort leffnet oc aff-
lossning/ at i inthet idermere troffue
vmage ether/ end at vplade øygnene
at see¹/ oc øren at høre for thi
afflad oc naade er ingen steed/ vthen
ther som guds euangelium predickes/
som er guds ourd/ huo thet hører
oc gemmer thet/ forthi hand hører
tha oc wijd syn lösen oc haffuer
syn salighed/ kommer hand til
Rhom/ eller for afflad/ tha wijd
hand icke huad hand for/ vthen
vmag/ oc bly/ oc vox/ oc papir/ ha-
ffuer hand gudz ourd/ tha er hand
wijs som hand haffuer gimt thet/ til
it weg breff at wide sin løssning
oc rette wey.

Nw haffuer Gud skichet eder the
dyre gaffue/ guddommelig sandhed-
sins liwss for dorren euangelium
hans hellige ord wor leffnet oc aff-
løszning ath i inthe ydermere tørfue
wmage eder en/ oplade øgnene
ath see oc orhin ath høre fordi
afflad oc naade er inge sted wden
ther som Guds euangelium predickes/
som er Guds ord hwo thet hør
oc gemer thz/ fordi hand hør
tha oc weed sijn lösen oc haffuer
sijn salighed/ kommer hand till
Rom eller fanger afflad/ tha wed
hand icke hwad han fanger wden
wmaghe bly wox oc papir ha-
ffuer hand Guds ord tha er hand
wiss som hād haffuer giffuet thet till
eet weibreff ath wijde sijn løszning
oc rette wey.

Som det ses, ændrer Poul Helgesen — naturligvis ubevidst — ikke blot Ortografien: *th* > *d* i *ether*, *forthi*, *rthen*, *t* > *th* i *ath*, *e* > *æ* i vokalisk Forlyd *emage*, *rthen*, *emag*, *i* > *y* i

¹ o: «at i ikke behøve at gøre andet end at oplade Øjnene og se» etc.

idermere, *i* > *ee* i Artiklen *it* og *e* > *i* i den efterhængte Artikel i *sandhedsens*, *øren*, *v* > *o* i *oplade*, men ogsaa hvad Dr. Br.-N. betegner som «Lydforhold»: *ou* > *o* i *ourd*, *øy* > *ø* i *øynene*, *eg* > *ei* i *weg breff*, Brug af Slutnings-*e* i *vmag* > *wmaghe*, ligesom Bøjningsformer o. l. ændres: Præs. *wijd* > *wed*, Præs. *hører* > *hør*, Neutr. *wort leffnet* til det da alm. Mask. *wor leffnet*, Analogiformen *inthe* til *inthe* «ikke», ja endog Ordformer som *for* til *fanger* og Stilform som *vmag* og *bly* og *wox* og *papir* til *wmaghe* | *bly* | *wox* og *papijr*¹. Af Ændringer i den øvrige Fortale skal jeg nævne, at Endelsen *-ligen* er rettet til *-lige* (*ønckeligen* > *ynckelige*, *klarligen* > *klarlige* o. fl.), at Inf. *ware* er rettet til *wære*, Adj. *guod* til *godt*, *thēd* . . *christelige hiord* til *then* . . *cristen hiord*, *tilforne* til *tilforneth* (og *tilforn*), *sin hellige prophete* til *sijn hellig prophet*, *nermere* til *nermer*, *bedregrige* til *bedrægelige*, *naduge* til *naadige*, *ourdsage* til *orsage*, *sige* til *sije*, *løffuendis* til *leffuendis*, *ebland* til *blant*, *førre* til *før*, *breff* til *epistel*, *ligfolck* > *leegfolck*, *landskab* til *landsckaff*, *land* og *rijger* til *land* og *rijge*, *mere* til *meer*, *it lyuss* og *exempel* til *eet liuss* og *ett exempill*, *grusomlig* til *grusellig*, *gømmere* til *gæmmere*, *emod* til *mod*, *wores* til *wore*, *wonderlige* til *underlige*, *norsom* til *nar som*, *long* til *lang*, *the tegen ere* . . *framgongne* til *the thegen ere* . . *framgangen*, *ther for* til *ther fore*, *mede* til *med*, *wor brudgom* til *wor brudgomme*, *entigen* til *enthen*, *ing* til *ind* o. s. fr.

Naar Poul Helgesen, hvis Hensigt det dog ikke var, at fremsætte Hans Mikkelsens Sprog i en forbedret Skikkelse, i saa høj Grad omformer Ortografi, Grammatik og Stil efter sin egen Sprogbrug, saa turde det være udenfor Tvivl, at den, hvis Op-gave det var at gennemgaa et MS og renskrive det til Trykken, ikke værnede om Bøjningsformer og Stavemaader hos Forf. (Oversætteren), som han fandt urigtige, d. e. i Strid med den Sprogform, der for ham var den tilvante. Der er af alle de overensstemmende Punkter m. H. t. Ortografi og Grammatik, som Dr. Br.-N. har paavist mellem Sprogformen i Evangelierne og i Chr. Vinters Breve, ikke ét, som med den mindste Sikkerhed kan siges at maatte gaa tilbage til Oversætteren; vi kan derfor af Undersøgelsen i Spr. forf.best.

¹ Desuden ses det, at Trykfejl er rettede: *dorren* > *dørren*, *afløssning* > *afløszning*, *troffue* > *torffue*. — Een Ændring skyldes formentlig Fejllæsning: *gimt* «gemt» > *giftuet*.

kun slutte — hvad vi vidste ad anden Vej — at Chr. Vinter har korrigeret Evangelie-Oversættelsen og besørget den til Tryk; hvem der har oversat Evangelierne, véd vi lige saa lidt nu, som vi vidste det tidligere.

Med Apostelbrevene er Forholdet et andet. At Oversætteren er Hans Mikkelsen, meddeles ganske utvetydigt i selve Forordet. Det er derfor overflødigt — som Dr. Br.-N. har prøvet — gennem Sprogformen at finde Oversætteren. Derimod kunde man gennem en sproglig Undersøgelse slutte, om Oversætteren havde skrevet MS. «som det skulde sættes» d. v. s., om han selv havde udarbejdet Trykmanuskriptet. Efter Fremstillingen i Spr. forf.best. er dette utvivlsomt. Her konstateres saa godt som fuldstændig Overensstemmelse mellem Epistlernes (og de to Fortalers) Sprogform og Sprogformen i H. M.'s Privatbreve. Af Forskelligheder nævnes blot, at Brugen af *ndn* er almindeligere i Epistlerne end i H. M.'s Breve, at Epistlerne — men ikke H. M.'s Breve — har Exempler paa Pronominalformerne *there* (een G.), *ere* (een G.) og *wores* (Spr. forf.best. S. 23 og 26) samt, at man i den temmelig sjældne Forekomst af Præp. *mede* i Apostelbrevene i Mod-sætning til den almindelige Brug i H. M.'s Breve tør se Spor af en Korrektørs Virksomhed (S. 37). Der er imidlertid andre Uoverensstemmelser, som det maa undre, at Dr. Br.-N. ikke har været opmærksom paa. Først er der den gennemgaaende ortografiske Forskel, at H. M. i sine Breve bruger *r* i Forlyd baade som Konsonant og Vokal; han skriver *ender*, *rdi*, *ride*, *var*, *vii* osv., mens Testamentoversættelsen oftest har *ir* i konsonantisk Forlyd, *o* i vokalisk, f. E. *cti*, *cden*, *iforgengelig* (men ogsaa *icnfange*, *icgunst* o. fl.) og *iride*, *irorde*, *irij*. En anden Forskel er Stavningen af det saa hyppigt forekommende Subst. «Ord», der i Hans Mikkelsens Breve regelmæssigt skrives *ord*, *ordt*, i Testamentet ligesaa regelmæssigt skrives *ourd*. Hertil kommer, at Testamentet i mange Tilfælde har Dobbeltformer, hvor Hans Mikkelsens Breve viser en fast Ortografi. I Brevene skrives altid *god*, i Test. almindelig *quod* v. S. a. *god*; Konjunktionerne «naar» og «hvis» skrives i Brevene regelmæssigt *norsom* og *huessom*, i Test. findes disse Former kun sporadisk — som en tilbagebleven Rest — v. S. a. *naar*, *nar*, *hues*; i Brevene skrives Adv. «da» altid *thaa*, i Test. vexler denne Skriftform med *tha*; Præp. «fra» skrives i Brevene altid *fran*, i Test. desuden *fra* og *fraa*; «Lov» (æ. da. *logh*) skrives i Brevene *log*, i Test. regelmæssigt *loug* — kun sporadisk findes Former som *logs*, *loggen*; Pron. «dem»

har en Snes Gange i Test. Formen *thom*, Brevene har ingen Exempler paa denne Form, o. s. fr. — Til Trods for de mange ortografiske Overensstemmelser, der er bevaret fra Hans Mikkelsens MS, viser Sprogformen i Test. saa væsentlige Forskelligheder fra Sprogformen i de bevarede samtidige Originalbreve fra H. M.'s Haand, at det er umuligt, at den i Dansk ganske ukyndige Sætter skulde have foretaget disse Ændringer; der kan derfor ikke være Tvivl om, at H. M.'s MS er gennemrettet (eller omskrevet), inden det sendtes i Trykken¹.

¹ Naar Forholdet er det, at en Afskriver eller Korrektør — med Forsæt eller af Vane — har ændret Sprogformer i Hans Mikkelsens MS, og dette turde if. ovenstaaende Fremstilling være hævet over enhver Tvivl, saa kan man naturligvis ikke slutte noget om Hans Mikkelsens Dialekt paa Grundlag af Sprogformer, der alene findes i Testamentoversættelsen, ikke i Brevene; Sandsynligheden taler tvertimod for, at disse Former skyldes Korrektøren. Derved bliver den nærmere Bestemmelse af H. M.'s Dialekt, som Dr. Br.-N. har foretaget væsentlig paa Sprogformer, der er uhjemlede i Brevene, noget tvivlsom. Dr. Br.-N. skriver (Spr. forfb. S. 29): «Det skal nu undersøges, hvad præg H. M.'s sprog har, når man fjærner den fremmede forklædning [ø: den traditionelle Ortografi?]. Mest påfaldende er vel den konsekvente skrivemåde *ing* etc. for *ind*. Men nogen snæver stedsbestemmelse giver den ikke. Den må nemlig siges at være ret nærliggende ikke blot indenfor . . Sjælland, Skåne—Bornholm . . men lige så vel . . [paa] Sydoerne og Fyn.» Hr. Br.-N. fortsætter: «Andre former peger ligeledes [?!] mod østdansk sprogområde og forudsætter — nærmere bestemt — skånske lydudviklinger. De vigtigste skal nu anføres: 1. *trol* «troid» [ss ij^v] . . 2. *gimt* «gemt» [Aa ij^v] . . 3. *hijmmelighed* «hemmelighed» [Ekdahl 1018] . . 4. *legge* «læge» [Xx ij^r] . . 5. *vong* [«Vogn»] Allen 428, Ekdahl 700 etc.] . . Foruden de her nævnte dialektformer kunde anføres adskillige andre som vb. *ware*, konj. og adv. *thaa*, pron. *thom*, *ere* «eders» o. fl. —, der stemmer med nutidens skånsk . . nærmere bestemt sydvestskånsk . . Mod syd peger også *løffue* «leve» (Yy iij^r, Aa iij^r etc.)» Som det vil ses, bliver der af sikre Hans Mikkelsenske Former, d. e. Former der er hjemlet i H. M.'s Breve, kun *hijmmelighed*, *vong*, *ware* og *thaa* tilbage. Om dette er tilstrækkeligt til en Stedfæstelse af Dialekten, naar — som Dr. Br.-N. bemærker i en Note — Kendskabet til skaanske Dialekter endnu er ufuldstændigt «især for den sydvestligste dels vedkommende», tør jeg ikke afgøre. Iøvrigt synes hele denne Undersøgelse lidt overflødig. Kender man ikke et Skrifts Forfatter (Udgiver), da er det et betydeligt Skridt mod Maalet, om det lykkes at bestemme: Skriftet er udarbejdet af en Mand fra Sydvestskaane; derved udelukkes jo alle de af Tidens Skribenter, som ikke er fra Sydvestskaane; Mulighedernes Antal begrænses. Men véd man, at Forf. er Hans Mikkelsen, da er det dog ikke nogen yderligere Afgrænsning at definere: Forf. er en Mand fra Sydvestskaane. Undersøgelsen af, hvorvidt H. M.'s Hjemstavnsmaal har præget hans Skrifter turde saaledes — hvor interes-

Endelig er der Apokalypsen og den dermed i Ortografi overensstemmende «3dje Fortale». Efter Dr. Br.-N.'s Opfattelse tør det som omtalt anses for «næsten sikkert», at Henrik Smith har oversat (og forfattet) denne Del af Testamentet. For denne Opfattelse taler, at Henrik Smith er fra Skaane, og at der i det Halvaar, da Testamentoversættelsen fuldendtes, kom en ung Theolog fra Skaane til Wittenberg. «Vi tænker os da» med Dr. Brøndum-Nielsen, Spr. forf.best. S. 79, «at den velstuderede unge skåning . . er Henrik Smith», endvidere «at han som Malmø-bøger til Hans Mikkelsen», at «denne strax benytter sig af den ny arbejdskraft, først til at afslutte oversættelsen af Ap. g., senere til oversættelsen af Apokalypsen, udarbejdelsen af 3. fortale

sant en saadan Undersøgelse iøvrigt er — være uden Betydning for Spørgsmaalet om, hvem der har udarbejdet Testamentoversættelsen. — Derimod kunde det have nogen Interesse, om man paa Grundlag af de fra Hans Mikkelsen afvigende Sprogformer *guod, ourd, tha, thom, løffue* osv. kunde bestemme Afskriverens, Korrektørens Hjemsted. Det kan bemærkes, at *guod, ourd* og *tha* findes almindeligt i Testamentets øvrige Dele, at *løffue* «leve» baade træffes i Evangelierne og i Apokalypsen, og at *thom* findes i den med Apokalypsens Sprogform overensstemmende 3. Fortale, saa der er megen Sandsynlighed for, at Gennemrettelsen af Apostelbrevene skyldes en (eller flere af Medarbejderne ved Testamentets andre Dele. De øvrige af Dr. Br.-N. fremdragne Former, der i særlig Grad skulde karakterisere Dialekten i Apostelbrevene med hertil hørende Fortaler, er: 1. *trøl* (ss ij^v), 2. *giut* (Aa ij^v), 3. *teppe* (Xx ij^v) og 4. *ere* «eders» (Pp j^v). De citerede Steder er ikke nævnt eksempelvis, men er unica: hver af de anførte Former findes kun een Gang. Det synes derfor noget vovet i en Bog, der er saa vrømlende fuld af Trykfejl som Chr. II.s Testament, at slutte noget som helst paa Grundlag af saadan enkeltstaaende Former. Den ene af dem *trøl* er tilmed indkommet ved en Lapsus fra Dr. Br.-N.s Side. Paa det Blad ss ij^v han henviser til findes nemlig det 21. Kap. af — Apokalypsen! Ordet *trøl* «trold» skal formentlig være *tröl*, første Led af det Spr. forf.best. S. 24 nævnte: «*trolharle* ss ij^v»; ogsaa her optræder Ordet som Exempel paa Sproget i Apostelbrevene. «Troldkarl» gengiver ty. *Zeuberer* og findes if. Bernhards tyske Bibelkonkordanz slet ikke i Apostelbrevene. Det findes et Par Gange i Ap. G. og et Par Gange i Apok. Disse Steder gengives det i Chr. II.s Test. ved *en trolkarl* (Ap. G. 13:), *thend surtittige* (Ap. G. 13:) — jfr. Randnoten: *trolmand* og *trolquunder* — *trolmend* (Apok. 21:) og *trolkarle* (Apok. 22:). Dr. Br.-N. anfører S. 64 de to Steder, hvor o-Formen findes, som Vidnesbyrd om HENRIK SMITH's skaanske Mundart: i en Fodnote siges det, at den ene Form ogsaa kan henføres til Chr. VINTER's jydsk Mundart: desuden optræder Formen fra Apok. altsaa to Gange S. 24 og 30 som Bevis paa HANS MIKKELSEN's Dialekt. Det er virkelig at drage Nytte af sine Citater som Tordenskjold af sine Soldater!

og til korrekturlæsningen»¹. Imod denne Tanke taler egentlig kun Henrik Smith's eget Udsagn, at han har «rettet» (ikke oversat) Chr. II.'s Test.; men dette Udsagns Rigtighed bekræftes ved Mærket H. S., der er trykt ved Slutningen saavel af Hans Mikkelsens Oversættelse af Apostelbrevene, som ved Slutningen af Oversættelsen af Apokalypsen. At Henrik Smith, som Dr. Br.-N. foreslaar (se foran S. 29), forsætlig skulde have undladt at omtale sit Oversætterarbejde, fordi han «så lidt som muligt vilde minde om sin tidligere forbindelse med den fordrevne konge» og dennes stærkt kritiserede Testament-Oversættelse, er ikke meget troligt. Havde dette været i hans Tanke, da han skrev Forordet til «Tredje Urtegaard», var det mest nærliggende dog at stryge Bemærkningen om Chr. II.'s Test., saaledes som det skete i den følgende Udgave (jfr. N. M. Petersens Literaturhist.² II, 92 Fodn.).

Naar Dr. Br.-N. finder en Støtte for sin Hypotese i Apokalypsens ortografiske Sprogform, saa maa dertil bemærkes, at man paa Grundlag af Ortografien, som foran vist, kun kan drage Slutninger om, hvem der har udarbejdet Trykmanuskriptet til Testamentet, ikke hvem der har oversat dette; men hvis ortografiske Overensstemmelser eller Forskelligheder kunde afgøre, om en Skribent var Forfatter (Oversætter) til et Skrift eller ikke, saa vilde man i Apokalypsens Sprogform have et sikkert Vidnesbyrd om, at Oversætteren ikke var Henrik Smith. En Sammenligning mellem Ortografien i Apokalypsen og Henrik Smith's egen Ortografi — som den kendes fra ældre og yngre Tryk, prentet hos forskellige Bogtrykkere — vil vise dette. Ejendommelig for Sprogformen i Apok. er bl. a. følgende: 1. Opr. langt *o* skrives i Reglen *uo* i *buod* «Bod», *guod* «god», *stuod* «stod», *stuor* «stor» o. fl. 2. Opr. kort *o* skrives saa godt som regelmæssigt *ou* i *ourd* «Ord» og *jourd* «Jord». 3. Rundet Vokal er alm. i *møget* (sjældent *meget*). 4. *a* er alm. v. S. *a*. *e* i Verbet *ware* (*were*) «være». 5. *e* skrives næsten undtagelsesløst i Pronominerne *meg*, *seg*. 6. *u* er alm. i Præp. *op* «op» og *bort* «bort». — Intet egenhændigt Brev eller MS er saavidt vides bevaret fra Henr. Smith's Haand, men man kan dog med ikke ringe Sikkerhed slutte, hvordan hans Ortografi paa de nævnte Punkter har været. Der er nemlig fra Tidsrummet 1520—50 bevaret tre Originaltryk af Henrik Smith's Skrifter: 1. *Hortulus synonymorum*

¹ Citatet noget sammentrængt.

(indeholdende foruden den latinske Text en halv Snes Sider danske Ord (Bl. Q i^r—R iii^v) trykt 1520 hos Melchior Bluhme i Kbh. 2. En liden Dialogus eller Catechismus, trykt 1537 hos Oluf Ulricksøn i Malmø. 3. En skøn lystig ny Urtegaard, trykt 1546 hos Oluf Ulricksøn. Ortografien i disse tre til forskellig Tid og paa forskelligt Sted trykte Skrifter er i det hele ensartet; dette kan naturligvis ikke skyldes, at Skrifterne er prentet af samme Sætter; ligesaa utænkeligt er det, at Trykmanuskriptet skulde være udarbejdet af samme Afskriver; der er kun én Forklaring mulig: Ortografien er Forfatterens — i «Hortulus» saavel som i «Urtegaarden», og Forf. har ikke paa væsentlige Punkter ændret sin Ortografi fra 1520 til 1546. Paa de fremdragne Punkter er der overhovedet ingen Forskel mellem de tre Tryk; de kan derfor omtales under ét; og Sammenligningen mellem dem og Apok. viser: 1. at Trykkene i Modsætning til Apok. betegner opr. *o* ved *o* (*oo*, *oe*), ikke ved *uo*, i «Bod, god, stod» osv.; 2. at Trykkene i Modsætning til Apok. betegner opr. *ö* ved *o*, ikke ved *ou*, i «Ord» og «Jord»; 3. at Trykkene i Modsætning til Apok. som Regel har *e* (sjældent *o*) i «meget»; 4. at Trykkene i Modsætning til Apok. altid har *e* (*æ*) i Verbet «være»; 5. at Trykkene i Modsætning til Apok. som Regel har *i*, ikke *e*, i Pron. «mig», «sig»; 6. at Trykkene i Modsætning til Apok. som Regel har *o*, ikke *o*, i Præp. «op» og «bort». Hvis Henrik Smith havde udarbejdet MS til Apok., maatte han altsaa i 1524 have haft en Ortografi, der var meget forskellig fra den, han havde før dette Aar og efter dette Aar. Sligt er umuligt. De Overensstemmelser, der findes mellem enkelte Ords Stavemaade i Trykkene og i Apok., kan være ganske tilfældige, men kan ogsaa forklares ved, at Henrik Smith har læst Korrektur paa Testamentet. En ganske jævn Undersøgelse af Sprogformen i Apok. vil saaledes paa intet Punkt føre til et mod de historiske Vidnesbyrd stridende Resultat¹.

¹ Naar Dr. Br.-N. har ment, at ogsaa sproglig Overensstemmelse mellem Apok. og Henrik Smith's Skrifter vidnede om, at H. S. havde oversat Apok., saa skyldes dette, at han ikke har turdet danne sig et Skøn om Henrik Smith's Ortografi paa Grundlag af de bevarede Tryk. «Hortulus», skriver han, afgiver et saa utilfredsstillende Materiale, fordi den «indeholder meget lidt dansk sprogstof og næsten ikke sammenhængende dansk text»; men en halv Snes Sider er ikke lidet som Grundlag for en ortografisk Undersøgelse af et Skrift, og Ordenes Stavemaade faar man ligesaa paalidelig Kundskab om, naar Ordene som i «Hortulus»

Hvad her er sagt om Apok., gælder naturligvis ogsaa om de øvrige med dennes Sprogform overensstemmende Afsnit af Testamentoversættelsen: Slutningen af Apostlenes Gerninger og 3. For-

er Del af isolerede Udtryk og Sætninger, som naar de Sætninger, de staar i, danner en sammenhængende Text. Om «Dyalogus» skriver Br.-N., at den kun findes «i et defekt exemplar og trykt hos Oluf Ulricksen i Malmø, der for et andet skrifts vedkommende [Tavsens foran S. 6 f. omtalte Svar til Lektor Poul] vides at have grebet ret væsentlig ind i forfatterens ortografi»; imidlertid er det dog for Kendskabet til et Skrifts Ortografi aldeles ligegyldigt om nogle Blade mangler; — og hvad Oluf Ulricksøns Prenteri angaar, har vi set (foran S. 8 Fodn.), at dets Sætterpraxis ikke var forskellig fra den i Datiden gængse: Prenterne i Malmø fulgte deres Trykmanuskript med samme Nøjagtighed som Prenterne i København. Endelig er der «Urtegaarden» 1546; denne Udgave kan Dr. Br.-N. af den Grund ikke benytte, at han erklærer den for tabt (Spr. forfb. S. 73). Hvorfra denne Oplysning stammer, har jeg ikke kunnet opspore: af Udgaven findes fem Exemplarer paa d. kgl. Bibl. i Kbh.; desuden findes Exemplr. i Karen Brahes Bibl. i Odense og i Universitetsbibl. i Upsala. Udførlig Beskrivelse af disse Tryk findes i N. M. Petersens Literaturhistorie og i Bruuns Reformationsbibliografi.

Medens Dr. Br.-N. ikke tillægger Forskellighederne mellem Sprogformen i Henrik Smiths Skrifter og Apok. nogen Betydning, idet disse skulde skyldes Sætterne (Spr. forfb. S. 74) — de Uoverensstemmelser, han nævner, er ogsaa paa en enkelt Undtagelse nær af ganske ligegyldig Art — saa mener han at turde føre Lighederne mellem Stavemaader i Apok. og Skrifterne tilbage til den formodede fælles Forfatter. Men en saadan Sammenstilling af Ensartetheder er uden Betydning: thi naturligvis vil man mellem alle danske Skrifter fra Reformationstiden kunne finde ortografiske Ligheder — de have iøvrigt saa forskellig Sprogform som mulig. Fordi man i to Skrifter ved Siden af de regelrette Former finder *sie* for *sige*, og *homand* for *hoffmand*, og *kal* for *kale*, og *tringt* for *trindt* o. l., kan man ikke slutte, at samme Mand har skrevet Mss til begge Skrifter, derimod kan man, hvis man i de samme Skrifter paa en hel Række Punkter finder forskellig Lydbetegnelse, slutte, at Mss til de to Skrifter ikke skyldes samme Forfatter (Skriver). Og det er jo det, der er Tilfældet her. Det er altsaa sikkert, at Trykmanuskriptet til Apok. ikke er udarbejdet af Henrik Smith. Men anvender man overfor Apok. samme Tvedelingsmetode, som Dr. Br.-N. har forsøgt overfor Ap. G., saaledes at man «side for side deler de karakteristiske sprogformer i to rækker», som tillægges to Forfattere (Spr. forfb. S. 49), saa er Gaaden løst: Side for Side lader Sprogformerne i Apok. (ligesom iøvrigt i Ap. G. og i 3. Fortale) sig nemlig dele i to Rækker, af hvilke den ene Række stemmer overens med Sproget i Evangelierne (Chr. Vinter), den anden med Sproget i Apostelbrevene (Hans Mikkelsen). Sporadisk forekommende Stavemaader som *ob-* for *op-* o. l., som træffes i Henrik Smiths Skrifter, finder en naturlig Forklaring deri, at Henrik Smith har læst Korr. paa Testamentet.

tale. Hverken sproglige Ejendommeligheder eller historiske Dokumenter giver mindste Grund til at tro, at Henrik Smith skulde have oversat disse Dele eller udarbejdet Trykms. til dem.

Dr. Brøndum-Nielsen har gennem en ortografisk Undersøgelse af Sproget i Chr. II.'s Testamente ment at kunne vise, hvilke Mænd der har oversat dette; han har gennem den ortografiske og grammatiske Sprogbrug i et Skrift villet bestemme dets Forfattere. Men denne Opgave er uløselig. Thi man kan ikke afgøre, hvem der har forfattet et Skrift, ved en Undersøgelse af Skriftets Ortografi, med mindre man véd, at der mellem Forf.'s MS og det trykte Skrift intet ændrende Mellemlid er. Dr. Br.-N. har troet, at dette just var Tilfældet ved Chr. II.'s Test., fordi Sætteren ikke forstod Dansk. Det er imidlertid som paavist ikke Sætterne, men Renskriverne — Udarbejderne af Trykmanuskriptet — der er (el. kan være) det ændrende Mellemlid. Og at der har været et saadant Mellemlid, er jo for Testamentets Vedkommende yderst sandsynligt. Dr. Br.-N.'s Undersøgelse bliver derfor kun af ringe Interesse — i Almindelighed og i dette særlige Tilfælde. Thi hverken er det lykkedes ham at godtgøre, at man gennem den «ortografiske Metode» kan bestemme Forfatteren, eller er det lykkedes ham at vise, hvem der har forfattet den Oversættelse, Undersøgelsen gælder. Det kan ikke kaldes ubeføjet at sige, at alt hvad han har ment at finde, ud over hvad man vidste gennem historiske Dokumenter, har vist sig uholdbart: Gennem historiske Aktstykker vidste man, at Christiørn Vinter havde udarbejdet Trykmanuskriptet til Evangelierne; Dr. Br.-N. har villet vise, at han tillige har oversat disse; — intet taler herfor. Gennem historiske Vidnesbyrd vidste man, at Hans Mikkelsen havde oversat Apostelbrevene; Dr. Br.-N. har villet vise, at han tillige alene har udarbejdet Trykmanuskriptet dertil; — selve Sprogformen er et Bevis paa det modsatte. Gennem historiske Vidnesbyrd vidste man, at Henrik Smith havde læst Korrektur paa Testamentet; Dr. Br.-N. har villet vise, at han tillige har oversat Apokalypsen og andre Dele af Testamentet; — baade sproglige og historiske Kendsgerninger taler herimod.

Under disse Forhold er det lidet væsentligt, om Sprogundersøgelsen er foretaget med den største Omhu — eller ikke; jeg skal derfor kun nævne et Par Exempler paa Afhandlingens Sprogskildringer: § 3. I, Fremstillingen af Ortografien i Evangelierne, og § 27, Tvedelingen af Sprogformerne i Apostlenes Gerninger.

I § 3. I. Punkt 1 staar: «former af verbet gøre har næsten altid *gi*». Det afhænger imidlertid af, hvilke Dele af Evangelierne man undersøger. I Luc. Ev. Kap. 1—10 findes 40 Præsensformer af «gøre», disse skrives alle med *gi*, men i Luc. Ev. Kap. 11—24 findes 43 Præsensformer, af hvilke kun 21 er stavet med *gi*. I Math. Ev. Kap. 23 — jeg har valgt paa maa og faa — findes 10 Præsensformer af «gøre», deraf 8 skrevet med *g*, kun 2 med *gi*. Det maa antages, at det omvendte Forhold findes i de Kapitler, Dr. Br.-N. har undersøgt. I Punkt 2 staar: «I st. f. *nd* og *nn* bruges oftest *ndn*». Dette er urigtigt for alle Dele af Evangelierne. Svarende til Nutidssprogets *nd*, *nn* mellem to Vokaler findes f. Ex. i Bjærgprædiken 122 Gange *nd*, *nn*, *ndn*, deraf 52 Gange *nn*, 60 Gange *nd* og 10 Gange *ndn*. I Joh. Ev. Kap. 1—3 findes intervokalisk *ndn*, *nn*, *nd* 153 Gange, deraf skrives 76 Gange *nn*, 55 Gange *nd* og 22 Gange *ndn*. Og saadan er det almindelige Forhold; men man kan jo ikke kalde 10 Gange af 122 eller 22 af 153 «oftest». Dr. Br.-N. har ladet sig forlede af den hyppige Brug i et enkelt Ord (Pron. *hende*) til at drage en almindelig Slutning. I Punkt 3 og 4 bruges de forsigtigere Udtryk om Forekomsten af Stavemaaderne *ldl* og *mbl* «sjældnere» og «almindeligt ved siden af», men i Punkt 5 hedder det kategorisk: «For intervokalsk *g* skrives næsten altid *gg*». Jeg tager atter som Exempel «Bjærgprædiken». Her findes intervokalisk *g* 82 Gange, deraf skrives det 2 Gange med *gg*. I Joh. Ev. Kap. 1—3 findes intervok. *g* 60 Gange, deraf ikke én Gang skrevet *gg*. Og saadan er det almindelige Forhold; men 2 Gange af 82 eller 0 af 60 kan dog ikke kaldes «næsten altid». Ogsaa her har Forf. paa Grundlag af Stavemaaden af enkelte Ord bygget almengyldige Regler. I Punkt 6 bruges om Forekomsten af *i* som Længdebetegnelse det vage Udtryk «ofte», mens det i Punkt 7 bestemtere hedder: «I uaccentueret stavelse er *i* meget almindeligt». Forholdet er som ved «gøre»; Statistiken passer paa nogle Afsnit af Evangelierne, men aldeles ikke paa andre: I «Bjærgprædiken» findes 24 Passivformer, deraf 20 paa *-es*, 4 paa *-is*, 17 Participialformer paa *-endes*, ingen paa *-endis*, og 43 Præsensformer paa *-er*, men ikke én paa *-ir*; altsaa af 84 Former med uaccentueret Endelse har 80 *e*, 4 *i*. Forekomsten af *i* i dette Afsnit er da ikke «meget almindelig»; men vælger man et andet Stykke, jeg tager eksempelvis et Par Kapitler i Lucas Evang. (11—12), findes af tilsvarende Verbalformer 119, hvoraf 73 har *i* i Endelsen.

mens kun 46 har *e*. Enhver vil her sige, at Forekomsten af *i* er «meget almindelig». Det her fremdragne vil formentlig have vist, at de Regler, Forf. opstiller for Ortografien i Evangelierne, enten ikke passer paa alle Dele af Evangelierne eller ikke paa nogen Del. En Illustration hertil giver den Sprogprøve (fra Bjærgprædiken), der er aftrykt som Bilag (Spr. forf.best. S. 82). En Sammenligning mellem denne og den Sprogskildring, den skulde illustrere, giver følgende Resultat: ad Punkt 1: «gøre skrives næsten altid giøre». Verbet findes ikke i Textprøven; altsaa ingen Uoverensstemmelse. Ad Punkt 2: «*ndn* bruges oftest for *nd*, *nn*», d. v. s. for intervokalisk *n*-Lyd efter kort Vokal; saadan *n*-Lyd findes 23 Gange, deraf een Gang skrevet *ndn*. Ad Punkt 3: «*ldl* bruges for *ld*, *ll* — dog sjældnere end disse»; denne *l*-Lyd findes 9 Gange, deraf ingen Gang skrevet *ldl*. Ad Punkt 4: «*mbl*, *mbm* bruges almindeligt ved siden af *ml*, *mm*»; mellemvokalisk *m*-Lyd efter kort Vokal findes 4 Gange — alle 4 Gange skrevet *mm*. Ad Punkt 5: «Intervokalisk *g* betegnes næsten altid *gg*». Intervok. *g* findes 5 Gange i Textprøven, deraf ingen Gang betegnet *gg*. Ad Punkt 6: Vokallængde betegnes ofte ved *i* efter Vokalen». Lang Vokal findes 27 Gange i Textprøven; — Længden er af de 27 Gange ingen Gang betegnet ved *i* efter Vokalen. Ad Punkt 7: «I uaccentueret stavelse er *i* meget almindeligt». Af herhenhørende Ordformer findes der 10 i Textprøven. De har alle *e*, ingen har *i*. Det sidste Punkt i den ortografiske Beskrivelse (Spr. forf.best. S. 8 Punkt 8) lyder: «Adverbierne «op» og «bort» skrives *op* og *bort*». I Textprøven findes *bort* én Gang og *op* 2 Gange; i dette Tilfælde passer den opstillede Regel altsaa ganske. Ogsaa i den følgende Beskrivelse af «Lydforhold» i Evangelierne er der et Par enkelte Punkter, der passer paa Sproget i Textprøven, men i det hele er Forholdet det samme som ved den ortografiske — eller rettere grafiske — Beskrivelse. Man kunde tro, at dette skyldtes, at Dr. Br.-N. havde hatt særligt Uheld med sit Valg af Textprøve. Men Aarsagen ligger dybere: nemlig i hans Valg af karakteristiske Sprogregler, idet de Regler, han opstiller som almengyldige, som vi har set, ikke er det. Skal man karakterisere en Texts Ortografi, maa man vælge saadanne Karakteristika, som er fælles for hele Texten, d. v. s. Lydbetegnelser, hvor den, der har skrevet Texten, har en fast Sprogbrug, saa de Regler, man opstiller for Ortografien, virkelig passer paa denne — fra Textens første Side til dens sidste —, saadan som det foran er vist ved Gennemgangen af Hans Tavsens

Manuskripter og Peder Palladius' Tryk. Saaledes kunde Regler være opstillet for Ortografien i Chr. Vinters Breve, i Hans Mikkelsens Breve og i Henrik Smith's Skrifter, og man kunde da have undersøgt, hvorvidt der imellem Ortografien i disse Texter og i de forskellige Afsnit af Test. 1524 var delvis eller fuldstændig — eller muligvis slet ingen Overensstemmelse. Det Resultat, man da var naaet til, var ganske vist blevet et andet end det, Dr. Br.-N. gennem sin Undersøgelse er naaet.

Det andet Tilfælde, der skal omtales, er Forfatterbestemmelsen af Oversættelsen af Ap. G. grundet paa Tvedelingen af Sprogformerne (§ 27). Dr. Br.-N. skriver, at Forholdet «kun kan være følgende: Chr. Vinter har påbegyndt oversættelsen af Ap. G. (indtil Kap. 20¹⁸) . . . Fuldendelsen er besørget af Apokalypsens oversætter, der imidlertid ikke blot på egen hånd har oversat den sidste tredjedel, men også . . . må antages helt at have omskrevet Chr. Vinters del af oversættelsen». Beviset herfor er, at Sprogformen i de første 20 Kapitler ganske stemmer med Sprogformen i Evangelierne, naar undtages en hel Del Former, der ikke stemmer med denne, men er overensstemmende med Sprogformen i Apokalypsen; Sprogformen i sidste Del af Ap. G. viser derimod ikke en eneste af de for Evangelierne ejendommelige Sprogformer, men er helt igennem overensstemmende med Sprogformen i Apokalypsen. Lad os prøve sidste Del af Beviset først. Det hedder S. 47 verbotenus: «Ser man på slutningen af ApG, finder man dær ikke et eneste spor af Chr. Vinters ejendommelige jyskheder» — d. e. Skriftformer som *suolskind* «Solskin», *ourd* «Ord», *stien* «Sten», *wore* «vor» Sg. o. lign. S. 50 tager Dr. Br.-N. dog et Forbehold, idet det her hedder, at man «i den sidste del, som Chr. Vinter ikke har haft noget med at gøre, kan finde en mulig ortografisk reminiscens fra første del: skrivemåden *bort* (v. s. a. *burt*)». Havde Dr. Br.-N.'s Undersøgelse været grundigere, havde han fundet flere «Reminiscenser», ja han vilde have opdaget, at der ligefrem myldrede med «Chr. Vinters ejendommelige jyskheder» i sidste Del af Ap. G. som i første. Han vilde have truffet *stuor*, *stuort* for «stor, stort», og *guod* for «god», og *stuod* for «stod», og *suol*, *suolskind* for «Sol, Solskin», og *suet* for «Sot» og *buode* for «baade» og *huoss* for «hos» og *ourd* for «Ord» og *liette* for «ledte» osv., osv. Han vilde have fundet «Chr. Vinterske» Stavemaader som *forsambling* for «Forsamling» og *haffuir* for «har» o. l. Kort sagt, han vilde have indset, at

næsten alt, hvad han betegner som særegent for første Del af Ap. G., ogsaa er det for sidste Del, og han vilde maaske da have opgivet en Forklaring, der lader Sprogformer, der er fælles for Evangelierne og Apokalypsen som *giøre, thendne, op, møget, tha* o. fl., gøre Tjeneste som Bevis paa første Dels Overensstemmelse med Evangelierne, naar de forekommer i første Del, og naar de forekommer i sidste Del, lader dem tjene som Bevis paa denne Dels Overensstemmelse med Apokalypsen; han vilde have opgivet en Forklaring, der siger, at Dobbeltformer i første Del som *icere* og *ware*, *ind-* og *ing-* maa skyldes Samvirken mellem Evangeliernes Oversætter, der skriver *icere*, *ind-*, og Apokalypsens Oversætter, der skriver *icare* [og *icere*], *ing-* [og *ind-*], men at de samme Dobbeltformer i anden Del alene maa skyldes Apokalypsens Oversætter, hos hvem disse Dobbeltformer er almindelige. Ja han havde maaske da opgivet den hele Tvedeling, — og saa havde han undgaaet at komme til at betegne en Form som *laug* «laa» (Ap. G. Kap. 9) som særegen for Apokalypsens Oversætter, skønt Tvelydingen i dette Ord netop træffes hyppigt i Evangelierne, og han havde undgaaet at komme til at betegne en Form som *loffue* «Lue» (Kap. 7) som særegen for Evangeliernes Oversætter, skønt dette Ord netop i Evangelierne altid staves med *u*, aldrig med *o*!¹

¹ Mens det har ringe Interesse, om Skildringen af Forholdet mellem Sproget i det ny Testamente og dets formodede Oversættere er korrekt, naar Resultatet af Skildringen er urigtigt, saa vil den Undersøgelse, Dr. Br. N. har foretaget til Bestemmelse af Kilderne til Oversættelsen, bevare sin Værdi, ganske uafhængigt af «Forfatterbestemmelsens» Rigtighed.

Kildebestemmelsen — som det iøvrigt ligger uden for nærværende Afhandlings Plan at drøfte — er vistnok i det hele fuldt paalidelig; særlig maa den smukke Paavisning af Kildeskiftet i Apostlenes Gerninger fremhæves Spr. forfb. S. 50 fl. Derimod maa det undre, at Dr. Br. N. erklærer det for «umuligt» at afgøre, hvilken Udgave af Luthers Testament-Oversættelse der er benyttet ved Apostelbrevene, (Spr. forfb. S. 35). Det er nemlig utvivlsomt, at den benyttede Udgave er «December-testamentet» 1522. Dette kan uden Vanskelighed vises. Som Exempel paa Forholdet mellem denne Udgave og Chr. II.s Test. skal jeg anføre et Sted i Romerbrevet 32. Det lyder i den danske Oversættelse: *the ere alde sammens søndere oc fattes thend ere som gud skulde haftue aff thennom*; dette gengiver Texten i de to ældste Lutherudgaver «September»- og «Decembertestamentet»: *sie sind alle zumal sunder end mangeln des preyses den Got an yhn haben solt*; alle senere Udgaver har i Overensstemmelse med Grundtexten, Vulgata og Erasmus «Gud» i objektiv Betydning: *end mangeln des preyses Rhumes den sie in Gott haben solten*. Chr. II.s Test. maa da som Grundlag have en af de to ældste

Mens selv den omhyggeligste Sammenligning mellem Ortografien i Chr. II.'s Testament og Ortografien i samtidige Breve ikke kunde have vist, hvem der havde forfattet Testamentoversættelsen, er det muligt, at den kunde have godtgjort, hvem der havde udarbejdet det endelige MS. Det Resultat, en saadan Undersøgelse vilde have ført til, skal ikke her i Enkelt-heder drøftes — dertil har det hele Spørgsmaal for ringe Interesse — kun Hovedtrækkene skal fremdrages. Undersøgelsen vilde have vist:

1. at Trykmanuskriptet til Evangelierne er udarbejdet af Chr. Vinter, men at der spredtvis findes mange Sprogformer, der er fremmed for Chr. Vinters Breve og derfor maa skyldes enten den ukendte Oversætter af Evangelierne, fra hvis MS de da er overført i Renskriften, eller en Korrektør, der har gennemrettet Chr. V.'s MS eller læst Korr. herpaa. Saadanne Former er: *anten—eller c 2^v, himmelig c 4^r, stoer, jord* passim. Disse Former findes enten sporadisk eller almindeligt i de andre Dele af Testamentoversættelsen — tyder altsaa ikke paa en for Evangelierne særlig Medarbejder.

2. at Trykmanuskriptet til Apostelbrevene muligvis er udarbejdet af disses Oversætter, Hans Mikkelsen, men at der findes saa talrige og saa hyppigt forekommende Sprogformer, der intet Sidestykke har i dennes egenhændige Breve (se foran S. 33 f.), at det ikke er udelukket, at Hans Mikkelsens MS er renskrevet af en anden; i hvert Fald er det blevet stærkt gennemrettet. De fra Hans Mikkelsens Breve afvigende Sprogformer stemmer med de almindelige Sprogformer i Evangelierne; den Formodning ligger derfor nær, at »Renskriveren» er Chr. Vinter.

3. at Ortografien i Apostlenes Gerninger og Apokalypsen har et endnu mere uensartet Præg end i Apostelbrevene,

Lutherudgaver, hvilket bekræftes ved en Sammenligning med mange andre Bibelsteder Rom. 114, 1527. 1. Kor. 53, 1413, 2. Kor. 112, 36 osv.). Nu har Dr. Br.-N. rigtigt gjort opmærksom paa, at Grundlaget ikke kan være »Septembertest.», altsaa maa det være »Decembertest.». Om det har været Original-Udgaven eller et Eftertryk af denne, kan ikke med Sikkerhed afgøres — og er iøvrigt ogsaa af ringe Betydning for en Sammenligning mellem den danske Oversættelse og den benyttede tyske Text, da Eftertrykkene var saa godt som ordrette Gengivelser af Original-Udgaverne, — men Sandsynligheden taler for, at det er selve Wittenbergudgaven, der er benyttet, da Oversættelsen jo er udarbejdet i Wittenberg, og man neppe just hertil bragte Eftertryk fra Augsburg eller Baden til Torvs.

endnu mere aabenbart viser, at Oversættelse, Renskrift og Korrekturlæsning ikke er én Mands Værk. Hvem der har udarbejdet Trykmanuskriptet, kan ikke siges, men da saa at sige alle Sprogformer i Ap. G. og Apok. genfindes i Testamentets andre Dele, tyder Sproget ikke paa, at nogen fremmed Medarbejder skulde være kommet til ved Udarbejdelsen af denne Del af Oversættelsen.

VI.

Dr. Brøndum-Nielsens Afhandling ændrer, saa vidt jeg skønner, ikke det Resultat, jeg gennem min Undersøgelse er naaet til: den «ortografiske» Metodes Ubrugbarhed som Enegrundlag for Forfatterbestemmelse — dens Brugbarhed til Bestemmelse af Trykmanuskriptets Affatter. Til dette sidste Formaal, der ikke sjældent kan have Betydning, er Metoden ogsaa paalidelig; og det ikke blot, naar Prenteren ikke forstaar det Sprog, han sætter, og saaledes er tvunget til at prente Bogstav for Bogstav efter Trykmanuskriptet, men ogsaa, naar han prenter sit Modersmaal. Thi det er i Reformationstiden Skik, som paavist i nærværende Afh., at Prenteren i det hele og store bevarer Trykmanuskriptets Ortografi. Er dette, som Tilfældet oftest vil være, udarbejdet af Forfatteren, vil man altsaa i Trykket have dennes Sprogform, men har Autor ikke selv renskrevet det endelige MS, saa vil derfor ham ejendommelige ortografiske og grammatiske Sprogformer kun som spredte Rester genfindes i den trykte Bog. Afskrivestens Skik er det nemlig at nedskrive Forlægget ikke med dets Ortografi, men med sin egen.

Vil man have Kundskab om, hvem der har forfattet et Skrift, maa man derfor søge dybere end til Ortografien; det er da ikke nok at iagttage dette Skriftsprogets ydre Klædebon, man maa trænge ind til Sprogets Væsen, selve Ordene og deres Sammenføjning. Eller man maa prøve andre Veje end Sprogforskningens: d. e. granske de historiske Dokumenter.

København, i Febr. 1915.

Astrant.

I dette Tidsskrifts 3. Bind p. 97 omtaler Dr. E. Jessen et dansk Ord *astrant* «modstræbende», der må menes at tilhøre Talesproget, siden det angives at mangle i Kristiansens Ordbog. Personlig kender jeg ikke Ordet i Dansk, og Forfatteren giver ingen Litteraturcitater¹. Imidlertid kan det næppe have den af Dr. Jessen foreslåede Oprindelse. — fransk *astreint* passer ikke lydligt —; det må være identisk med det hollandske *astrant* «uforskammet» (cf. De Vries & Kluyver s. v. *assurant*: «in de volkstaal geworden tot *astrant*»).

I frisisk findes foruden *astrant* Adj. og Adv.) «arrogant» og Afledningerne *astrantich*, *astranterich* Substantiverne: *astrantens* «arrogance», *ast(e)ranzje*, *asseransje* i Sammensætning: *Brânast(e)ranzje* (cf. Walling Dijkstra, Friesch Woordenboek).

Ordet genfindes i bornholmsk under Formerne *asterans*, *asturant* (cf. Espersen, Bornh. Ordb.) med Betydningerne: «accurat, nøjeregnende»; «storagtig, kjæk i Munden, paastaaelig, vanskelig». Af disse Betydninger synes «akkurat, nøjeregnende» afledet i Forhold til den anden Gruppe (smlg. eng. *nice* «fastidious» > «requiring or involving great precision, accuracy or minuteness», Murray, New English Dictionary, Betydninger 7° & 8°).

Den af Dr. Jessen angivne Betydning af *astrant* «modstræbende» findes nøjagtig i holstensk («trotzig», «widersprechend», Schütze, Holsteinisches Idiotikon I p. 51 og i bremisk cf. Bremisch-niedersächsisches Wtb., Bremen 1767, I p. 31. Også i ostfrisisk haves Ordet i lignende Betydning «hochmütig», «eingebildet» if. I. ten Doornkaat Koolman, Wtb., Norden 1879, der henfører Ordet til *ad* eller *asstratum* af *ad-sterno*.

Astrant hører altså til de i Udlandet dannede «franske» Ord (sml. Baronesse, Pikanteri, Genialitet, Stilist, Agentur, duellere o. a., se: Salverda de Grave, L'influence de la langue française en Hollande p. 92). Det er dannet i hollandsk af Substantivet *assurantie* «Vrijmoedigheid», den hollandske Form af fransk *assurance*. Den Betydning af *assurance*, der ligger til Grund, er den. Littré opfører som Nr. 5: «hardiesse, fermeté, audace», sml. eng. *assurance* New Engl. Dictionary, Betydn. 9°: «self confidence» og 10°: «in a bad sense: hardihood, presumption, impudence».

¹ Dr. Jessen har nemtlig meddelt mig, at han har hørt Ordet i Byerne — i det såkaldte brede Lag, — det Barn er så *astrant* — og stædigt; han mindedes engang at have hørt det brugt for at karakterisere en andens Sprog: «hun siger *astrant* og — blev der tilføjet — det er jo slet ikke noget rigtigt Ord».

Rosally Brøndal.

Zeusaltret i Olympia.

Af

K. Friis Johansen.

Skønt Olympia vel maa siges at være den af de store græske Helligdomme, om hvilken vi i alle Enkeltheder er bedst underrettet, takket være dels en fortrinlig Udgravning, dels og ikke mindst Pausanias, er dog et Hovedpunkt forblevet ret dunkelt. Centrum i hele Helligdommen, Midtpunktet for de store Fester og Processioner var Zeus' store Højalter, ὁ πολυξενότατος βωμός (Pindar), der var bygget af Asken fra de Laarstykker, som brændtes til ham. Baade om dets hele Karakter, om dets ydre Form og Udseende og ogsaa om dets Beliggenhed i Altis har Meningerne været meget delte. Siden de store Udgravninger i 70'erne i forrige Aarhundrede har der været fremsat en Række af forskellige Rekonstruktionsforslag og omtrent ligesaamange Forsøg paa at løse det topografiske Problem. Men noget tilfredsstillende Resultat er dog ikke naaet; og sikkert har Luckenbach (Olympia und Delphi, 21) haft Ret i, at Haabet om en endelig Afgørelse maatte knytte sig til Muligheden for nye Fund og Forskninger i andre Egne, der kunde kaste Lys ogsaa over Spørgsmaalene vedrørende Olympiaaltret.

Saadanne nye Erkendelser foreligger imidlertid nu i et ikke helt ringe Omfang, idet Fund og Iagttagelser, tildels af ret ny Dato, fra forskellige Egne af Grækenland i væsentlig Grad har øget vort Kendskab til Offersteder, der ligesom Zeusaltret i Olympia var Askealtre. Det turde da være betimeligt at forsøge, hvad nyt der muligt fra denne Kant kan tilføres den gamle Diskussion, saameget mere, som dette Stof er forbleven ganske upaaagtet i de nyeste Behandlinger af Olympiaaltret.¹

¹ Ludwig Weniger, Der Hochaltar des Zeus in Olympia. Neue Jahrb. f. das klass. Altert. XXXI, 1913, 241 ff. Trendelenburg, Pausanias in Olympia, Berlin, 1914, 25 ff.

Det følgende er et saadant Forsøg. I det første Afsnit er søgt sammenstillet, hvad der dels i vor Overlevering, dels i Fundene synes at foreligge til Belysning af Askealtrenes Karakter. I det andet Afsnit søges de derved vundne Erfaringer bragt i Anvendelse paa Olympiaaltrets Problemer.

I.

Efterretninger om Askealtre har vi kun overleverede hos Pausanias. Den indgaaende Omtale af Zeusaltret i Olympia giver ham Anledning til at anføre forskellige lignende i andre Egne. Vi hører, at der i Pergamon var et tilsvarende Alter, at den samiske Heras Alter ligeledes var et Askealter, og at endelig Apollon i Didyma havde et Alter, der var bygget af Offerdyrenes Blod (V, 13, 8 ff.). I den videre Beskrivelse af Olympia nævnes fremdeles Askealtre for Hera og Ge i Altis (V, 14, 8 og 10), og ogsaa om den hellige Arne i Prytaneion siges det, at den er bygget af Aske (V, 15, 9). Endelig fortæller Pausanias i sin Skildring af Theben, at Apollon Spodios' Alter dér var bygget af Aske; alene Gudens Tilnavn maatte jo her lægge ham denne forklarende Bemærkning i Munden (IX, 11, 7). — At Pausanias' Fortegnelse skulde være fuldstændig, er der slet ingen Grund til at antage. Tværtimod tør man gaa ud fra, at den kun giver et ret tilfældigt Udvalg.

Ser man bort fra Skildringen af Olympiaaltret, er Pausanias' Bemærkninger om de anførte Altre yderlig kortfattede. Hvad der siges, er bestandig kun den samme Ting og paa det nærmeste med de samme Ord: *πεποιήται ἀπὸ τῆς τέφρας τῶν ἱερείων. τέφρα*, Aske, betegner naturligvis her ikke ren og ublandet Aske, men Levningerne fra Offerbaalet overhovedet, Aske med Iblanding af mer eller mindre calcinerede Knokkelstumper, Kulstykker o. s. v. At dette ejendommelige Forhold, at man har bygget Altre af et saadant Materiale, maa være religiøst motiveret, er aabenbart, og om den almindelige Forstaaelse af Fænomenet, set fra religionshistorisk Synspunkt, er der neppe nogen Tvivl¹. Disse Altre var byggede af Offeraske, det vil naturligvis sige af Asken fra netop de Ofre, der var brændte paa det selvsamme Alter. Asken maa da have været hellig, ikke i sig selv, men sikkert

¹ Se H. Bulle, Orchomenos I, 31 ff.; Ada Thomsen, Arch. f. Religionswiss. XII, 1909, 466.

netop i Kraft af, at det var Offeraske. Dens Hellighed var Ofrets egen Hellighed. Ofret er Tabu, og Resterne af det bevarer denne Tabutilstand. Men en Følge heraf er, at Offerresterne ikke maa fjernes fra Stedet. Der kommer saaledes for dem til at gælde en rituel Lov, som er ganske parallel med den, der ved Ofret selv betegnes *οὐκ ἐκφορά*¹. Det Offer, som Gud og Mennesker nyder i Fællesskab, skal fortæres helt paa det hellige Sted, og intet deraf maa bringes udenfor; paa samme Maade tør heller ikke Resterne af den Forbrænding, gennem hvilken man tilfører Guden hans Part, føres bort, men maa blive indenfor Temenos.

Bekræftelse paa, at denne rituele Lov har været efterfulgt i hvert Fald i arkaisk Tid, har Udgravninger overalt i Grækenland i rigt Maal givet. Gentagne Gange har man i Helligdommene dels omkring faste Stenaltre, dels uden saadanne, fundet store Ophobninger af Aske og Offeraffald, der netop kun finder deres Forklaring i denne Skik. At den gaar tilbage til førgræsk Tid, viser Fundene af anselige Askeaflejringer i kretiske Helligdomme som Lægehelligdommen i Petsofå², den diktæiske Grotte³ og andre⁴.

Det kan ikke undre, om et rituel Krav, hvis Udøvelse medførte saa aabenbare Ulemper for Omgivelserne, tidligt har undergaaet betydelige Indskrænkninger. De forefundne Askeaflejringer tilhører ogsaa alle meget gammel Tid; i det klassiske Grækenland har der neppe længere været Tale om en almindelig Fuldbyrddelse af den primitive Skik. Bedst kunde den naturligvis holdes i Hævd paa Steder, der laa fjernt fra menneskelig Bebyggelse, hvor man kun kom hen paa de Tider, da Ofringerne skulde finde Sted. Det er saaledes neppe tilfældigt, at der netop om forskellige af sides liggende Bjergkulter er os overleveret Beretninger, der viser, at man der endnu i sen Tid har fulgt den gamle Lov om at lade Resterne fra Offerbaalet blive liggende urørt paa Stedet. Om Hermeskulten paa Toppen af Kyllene fortæller Geminus — til Belysning af den Læresætning, at Vejrfænomenerne alle tilhører de laveste Atmosfærelag omkring Jorden, og at Regn og Blæst forsvinder, naar man kommer tilstrækkelig højt op — at,

¹ Ada Thomsen, l. c.

² Ann. Brit. School IX, 1902-03, 357 f.; Arch. f. Religionswiss. VIII, 1905, 148 f.

³ Ann. Brit. School VI, 1899/1900, 94; Arch. f. Religionswiss. VII, 1904, 119 f.

⁴ Hagia Triada, Arch. f. Religionswiss. VIII, 1905, 518.

Nord. tidsskr. f. filol. 4de række, IV.

naar man efter et Aars Forløb igen besteg Bjerget for at fuldbyrde Oftringerne, fandt man τὰ μνηρία καὶ τὴν τέφραν τὴν ἀπὸ τοῦ πυρὸς ἐν τῇ αὐτῇ τάξει μένουσαν, ἐν ᾗ καὶ κατέλιπον, καὶ μνηθ' ὑπὸ πνευμάτων μνηθ' ὑπὸ ὄμβρων ἡλλοιωμένα¹. Om det her drejer sig om et Askealter eller blot om et Stenalter, paa og om hvilket man lod Asken ligge, fremgaar ikke af Historien. Hermes havde paa Kyllene et Tempel, som Pausanias saa i Ruiner², og det er rimeligt, at der til Templet har hørt et Brændofferalter af sædvanlig Art. Om Stenaltre drejer det sig sikkert i Mirakelhistorierne om Juno Lacinias Alter, hvor Offerasken laa urørt, mens Hvirvelvindene suste omkring det³, og om Venusaltret paa Eryx, paa hvilket Baalet brændte Dagen igennem til Nattens Frembrud, og hvor dog ethvert Spor af Kul og Aske var forsvundet ved Lysets Frembrud⁴. Men begge Miraklerne har til Forudsætning, at de Ofrende har ladet Baalets Rester blive liggende paa Altrene.

Vi kender nu imidlertid i det mindste eet sikkert Exempel paa en saadan afsides liggende Bjergkultus, der ikke har været knyttet til et Stenalter, men hvor det ene Offer brændtes over Resterne af det sidste, saa at der i Tidernes Løb dannedes en mægtig Affaldsdyng, der selv tjente til og ligefrem betegnedes som Alter. Det er Zeuskulten paa Lykaionbjerget.

Den lykaiiske Zeus' Helligdom nød i Oldtiden stort Ry. Den galdt for et af Arkadiens ældste og ærværdigste Kultussteder. Berømt eller om man vil berygtet var den navnlig paa Grund af de Menneskeofringer, der fandt Sted her, som det synes endnu i sen historisk Tid. Helligdommen ligger paa en af Lykaionbjergets højeste Spidser⁵. Dens Plads har længe været kendt, men en virkelig Undersøgelse af den har først fundet Sted i ny Tid, først i 1897 ved Kontopulos, senere mere indgaaende ved Kuru-

¹ Geminus, *εἰσαγ. εἰς τὰ γυνόμενα*, 17. 3, ed. Manitius. Smlg. Olympiodori in Aristot. Meteor. Comment., ed. Stuve (Comment. in Aristot. Græca XII. 2) p. 22, 28 ff., hvor det samme fortælles under den Form, at naar man tegnede Bogstaver i Asken paa Kyllene, blev de staaende uforandrede hele Aaret igennem til den næste Oftring.

² Paus. VIII. 17. 1.

³ Plin. hist. nat. II. 240.

⁴ Aelian. de nat. anim. X. 50.

⁵ Det er den næsthøjeste Top. ca. 1400 m over Havet. Dens moderne Navn er Ἄγιος Μιᾶς; her som overalt i Grækenland har den hellige Elias overtaget en gammel Bjergkult for Zeus. Den lille Kirke, efter hvilken Toppen har Navn, ligger faa Minutters Vej fra den.

niotis¹. Ifølge Pausanias² bestod den af et *τέμενος*, i hvilket det ikke var tilladt Mennesker at træde ind, og et Alter.

Dette sidste skildres som *γῆς χῶμα*, d. v. s. *τύμβος*, tumulus³, og som en tumulus tager netop den Tinde af Lykaionbjerget, paa hvilken Helligdommen ligger, sig paa nogen Afstand ud. Undersøgelsen viste nu med fuldkommen Sikkerhed, at det er selve denne Tinde, som var Zeus' Alter. Allerede Kontopulos genfandt ved Toppens østre Fod Baserne for de to Søjler, som efter Pausanias' Beretning stod foran Altret mod den opgaaende Sol og bar to forgyldte Ørne. Og Kuruniotis konstaterede, at Toppen selv i hvert Fald for en Del havde faaet sin smukke, regelmæssige Form ved en kunstig Tildannelse, og at den dækkedes af en mægtig Ophobning af Offerrester. Paa det højeste Punkt havde Laget en Dybde af 1.50 m. Det bestod af en sort, askeagtig Muld, fuld af smaa Benstumper og Kul. Hist og her fandtes Lerkarskaar, mest af smaa Phialer og Skyphoi, fremdeles — men desværre kun i meget ringe Antal — Rester af Metalsager, smaa Votivtrefødder o. lign. og endelig nogle Mønter. Rundtom i Laget, men ganske uregelmæssigt og planløst, laa en Del større Sten, dels spredte, dels i mindre Dynger, nogle med tydelige Brandspor. Det var aabenbart, at de dels havde tjent til at holde sammen paa Askemasserne, dels havde dannet Ildsteder. Noget Spor af et af Sten opbygget Alter fandtes ikke, og et saadant har der sikkert aldrig været. Det var selve Dyngen, der var Altret. Desværre fandtes der meget lidt, der kan tjene til Oplysning om Kultens Historie, dens Ælde og Varighed. Mønterne er fra Slutningen af 6te og Begyndelsen af 5te Aarh. Trefødderne hører vel nok en ældre Tid til. Noget, der var yngre end 4de Aarh., fandtes ikke. — Det *τέμενος*, der udgjorde Helligdommens anden Del, fandt Kuruniotis paa den lille Slette Syd for *Ἄη Αἰᾶς*-toppen, kun et halvt Hundrede Meter fra dennes Fod. Det dan-

¹ *Εφημ. ἀρχαιολ.*, 1904, 153 ff.

² Paus. VIII, 38, 6 f.

³ *γῆς χῶμα* eller blot *χῶμα* er den faststaaende Betegnelse for Heros-helligdomme af Pelopions Type, der netop bestaar af en tumulus. Heroens Grav. ofte omgivet af en Indfatningsmur, *χωρίς* eller *θολυρός*. Se Oversigt hos Pfister, *Reliquienkult* II, 405 ff. Det lykaiiske Alter skal neppe dermed betegnes som et «Jordalter», og det er urigtigt at jevnføre det med de italiske aræ gramineæ el. cespiticiæ (se Reisch i *Pauly-Wissowa*, I, 2, 1670, Wide i *Ath. Mitt.* XXVI (1901), 151), fra hvilke det er væsensforskelligt. — Om velkendte Fremstillinger af *τύμβος*-formede Altre se Reisch l. c. 1665, Thiersch, *Tyrrhenische Amphoren* 131 ff., Wide l. c.

nedes blot af en firkantet Plads af 120 m' Længde og 55 m' Bredde, indhegnet af en lav Mur af store Sten. Spor af nogen Bygning fandtes ikke indenfor det¹.

Den lykaiiske Zeus' Alter kan betegnes som et Askealter i den oprindeligste, primitive Form. Man kan paa Forhaand gaa ud fra, at det ikke har været enestaaende. Rundt om paa Bjergtinderne har vel andre Kulter samlet sig om Offersteder af samme Art. At meget lidt deraf er bevaret til vor Tid, kan efter disse Altres hele Art ikke forbavse. Ikke desmindre er Lykaionaltret dog heller ikke nu ganske uden Sidestykke.

Allerede i den ældre arkæologiske Literatur omtales oftere et Offersted paa Toppen af Ainosbjerget paa Kephallonia, hvor der skulde være bevaret Rester af Aske og Ben². Men Efterretningerne er indbyrdes modstridende og aabenbart andenhaands. Snart tales om Levninger af Fundamentet til et rigtigt Stenalter, snart blot om en kegleformet Dyng af Aske³. Bedre Besked giver nyere Rejsende⁴. Ainos, eller som det nu hedder Megalo Vunó, er en lang Kæde, hvis Kam dannes af en Række af tæt efter hinanden følgende Smaatoppe. Paa en af de højeste af disse er det, at der imellem de løse Sten, som dækker Overfladen, og som ikke hidrører fra Fundamentet til nogen Bygning, findes talrige calcinerede Rester af Dyreknogler, efter foretagen Undersøgelse stammende fra Faar og Geder⁵. Utvivlsomt drejer det sig om et Offersted af ganske samme Art, som det paa Lykaion. I Almindelighed er dette Offersted sat i Forbindelse med Efterretningerne⁶ om, at der paa Ainos fandtes et *ἱερόν* for Zeus

¹ Det af Thukydides V, 16, 3 omtalte *οἰκία*, der vel har været Bolig for Helligdommens Præst og Hospits for Gæster, er ikke genfundet.

² Saaledes f. Ex. i Henry Holland, *Travels in the Jonian isles etc.* London 1815, 35; Stackelberg, *Gräber der Hellenen*, 1; P. O. Brøndsted, *Reise i Grækenland*, I, 187.

³ Welcker, *Griech. Götterlehre* I, 171 *«ein konischer Altar aus Knochen und Asche aufgehäuft»*, med Major de Bosset, der var engelsk Guvernør paa Kephallonia, som Hjemmelsmand.

⁴ Othon Riemann, *Recherches archéolog. sur les îles ioniennes II. Céphalonie* (Bibl. des écol. franç. fasc. XII), 58. — Georg Biedermann, *Die Insel Kephallenia im Altertum*. Würzb. Diss. 1887, 2, Anm. 4 — Partsch, *Kephallenia und Ithaka* (Petermanns Mitteil., *Ergänzungsheft* XXI, 1889-90), 88.

⁵ Dr. Travlos, praktiserende Læge i Asprogeraka, forsikrede endog Biedermann, at han personlig havde fundet Menneskeknogler paa Stedet!

⁶ Strabo X, 2, 15; Schol. ad Ap. Rh. II, 297. — Paa Mønter fra Pronnoi ses paa den ene Side et Zeushoved, paa den anden en Fyrre-

Ainesios, og denne Kombination har vel al Rimelighed for sig. Og da der nu, efter de Rejsendes Forsikringer, ikke paa nogen af Bjergets Toppe er mindste Plads til et Tempel, saalidt som der er fundet Rester af et saadant, tør man maaske forestille sig den ainesiske Zeus' Helligdom omtrent i samme Skikkelse som den lykaiiskes, bestaaende af et indhegnet helligt Omraade, *τέμενος*, og et Askealter.

Endnu et tredje Punkt tør muligvis nævnes i Tilslutning til disse Askealtre paa Bjergtoppe. Som ovenfor omtalt anfører Pausanias i sin Beskrivelse af Zeusaltret i Olympia et lignende i Pergamon. Dette har man nu i Almindelighed identificeret med det berømte Gigantalter. Nogen virkelig Grund herfor har aldrig været fremført og kunde ikke fremføres; og berettiget Indsigelse er heller ikke udeblevet¹. Det turde imidlertid nu efter det øgede Kendskab til Askealtrenes Karakter paa den ene Side og den i alt væsentligt sikrede Forstaaelse af Gigantaltrets og navnlig ogsaa selve dets Arnesteds Indretning og Udseende² paa den anden Side, være ganske udelukket at søge det af Pausanias omtalte Askealter i Eumenes II.'s Pragtbygning. Nogen Sandsynlighed har derimod en Formodning af Conze, der som Plads for Askealtret har henvist til det af Bohn opdagede, kunstigt fremstillede Plateau paa ca. 18 m i Kvadrat, tilgængeligt ved en Trappe fra Vestsiden, paa Toppen af Borgklippen³. At den højeste Tinde

kogle, sikkert hentydende til Zeushelligdommen paa Ainos, der lige til det 19. Aarh. var dækket af store Fyrreskove.

¹ Se Conze, *Archäol. Anzeig.*, 1901, 12; Ussing, *Pergamos*, 84, og *Bidrag til Kundskab om Altret hos Grækerne*, Vidensk. Selsk.s Oversigt 1900, 275. Ussings Fortolkning af Pausaniasstedet: . . . *καθάρτερον γὰρ καὶ ἐν Περγάμῳ, τέρας γὰρ δὴ ἔστι καὶ τῇ Ἴλλῳ τῇ Σαύῳ βουίῳ*, hvorefter der skulde være Tale om et Alter for den samiske Hera i Pergamon, er neppe rimelig. Med *γὰρ δὴ* — *καὶ* indføres et nyt Exempel. Snarest maatte en ordret Forstaaelse af Pausanias give til Resultat, at det pergamske Askealter ligesom det olympiske var et Zeusalter.

² Se *Altartümer von Pergamon* III, 1; Jakob Schrammen, *Der grosse Altar. Om Arnestedets Rekonstruktion*, se *Schrader, Sitzber. Berl. Akad.* 1899, 612 ff.; *Arch. Jahrb.* XV, 1900, 107 og Schrammen l. c. 73 ff. Schraders Rekonstruktion er i alt væsentligt bleven bekræftet af den autentiske Gengivelse af Alteret paa en Septimius Severus-mont, se Héron de Villefosse, *Comptes rend. de l'acad. des Inscr. et Belles Lettres*, 1901, II, 823 ff.; *Rev. numism.* 1902, 234 ff.; Schrammen l. c. 5; H. Dressel, *Amtl. Berichte aus d. kgl. Kunstsamml. Berlin* XXIX, 1908, 239; H. v. Fritze, *Die Münzen von Pergamon*, *Abh. Berl. Akad.* 1910, Anhang, 85, Taf. IX, 3.

³ Grundplan i *Altart. v. Pergam.* III, 1, 75; jfr. Schrammen dertil; Conze, *Altart. v. Pergam.* I, 2, 170 ff.

her som saa ofte har været helliget en Zeuskultus, er rimeligt; muligvis har dens Midtpunkt da været et Askealter som paa Lykaion og Ainos.

I Helligdommen, hvor Mennesker daglig færdedes, og som laa midt imellem Bebyggelser, maa jo selvsagt slige Offerdynger som den lykaiiske Zeus' Alter have været en ren Pestilens. Og man tør vel ogsaa antage, at Ulemperne derved de fleste Steder har ført til helt eller delvis Ophør af den gamle Skik. Udgravningerne i Thermos i Aitolien gav et smukt Exempel paa et saadant opgivet «Askealter»¹. Det viste sig her, at der forud for det ældste Tempel, som ved geometriske Vaseskaar dateredes tilbage til senest 8.—7. Aarhundrede, paa samme Sted havde ligget en Offerplads, der betegnedes af en indtil ca. 2 m høj Dyng af Aske med Masser af brændte Knoglestumper, Bronzevotivgenstande o. s. v. «Altret» var omgivet af en Ellipse af smaa runde Stenplader, der vist maa antages at være Baser for Træsøjler, saaledes at Dyngen har været overdækket af et Tag².

Som en Slags Afløsning for ældre Askealtre af denne Art kan man da maaske ogsaa betragte det, naar man flere Gange har fundet Stenaltre af høj Ælde, hvis Indre var fyldt med Aske. Det var saaledes Tilfældet med det ene af de tre Altre ved Østenden af Marmaria i Delphi³, med det store Alter i Demeterhelligdommen i Selinunt⁴ og med Altret til Junotemplet ved Gergenti⁵. Særlig karakteristisk var et ofte omtalt Anlæg, som Koldewey fandt i Neandria⁶, og som han sikkert med Rette opfattede som et Alter. Det var en firkantet Bygning, 4.80 × 4.10 m stor, dannet af en Ramme af et dobbelt Lag af Kvadere, hvis indadvendende Sider var uregelmæssigt tilhuggede og udforede med mindre Sten. Fylden i Midten bestod af Humus med Benrester og Aske. Den Aske, som danner Fylden i disse Altre, er jo naturligvis Aske fra ældre Ofringer paa det samme Sted. Ved at indlemme den i det ny Stenalter, har man ligesom overført den gamle Askedynges Hellighed paa det.

Men hvor man nu af særlige — religiøse — Grunde ikke

¹ Sotiriades i *Εφημ. ἀρχαιολ.* 1900, 175 ff.; Ant. Denkmäler II, 5 (1908), Taf. 49; F. Courby *Mélanges Holleaux*, 67 f.

² jfr. Sotiriades, *Πρακτικά*, 1906, 136.

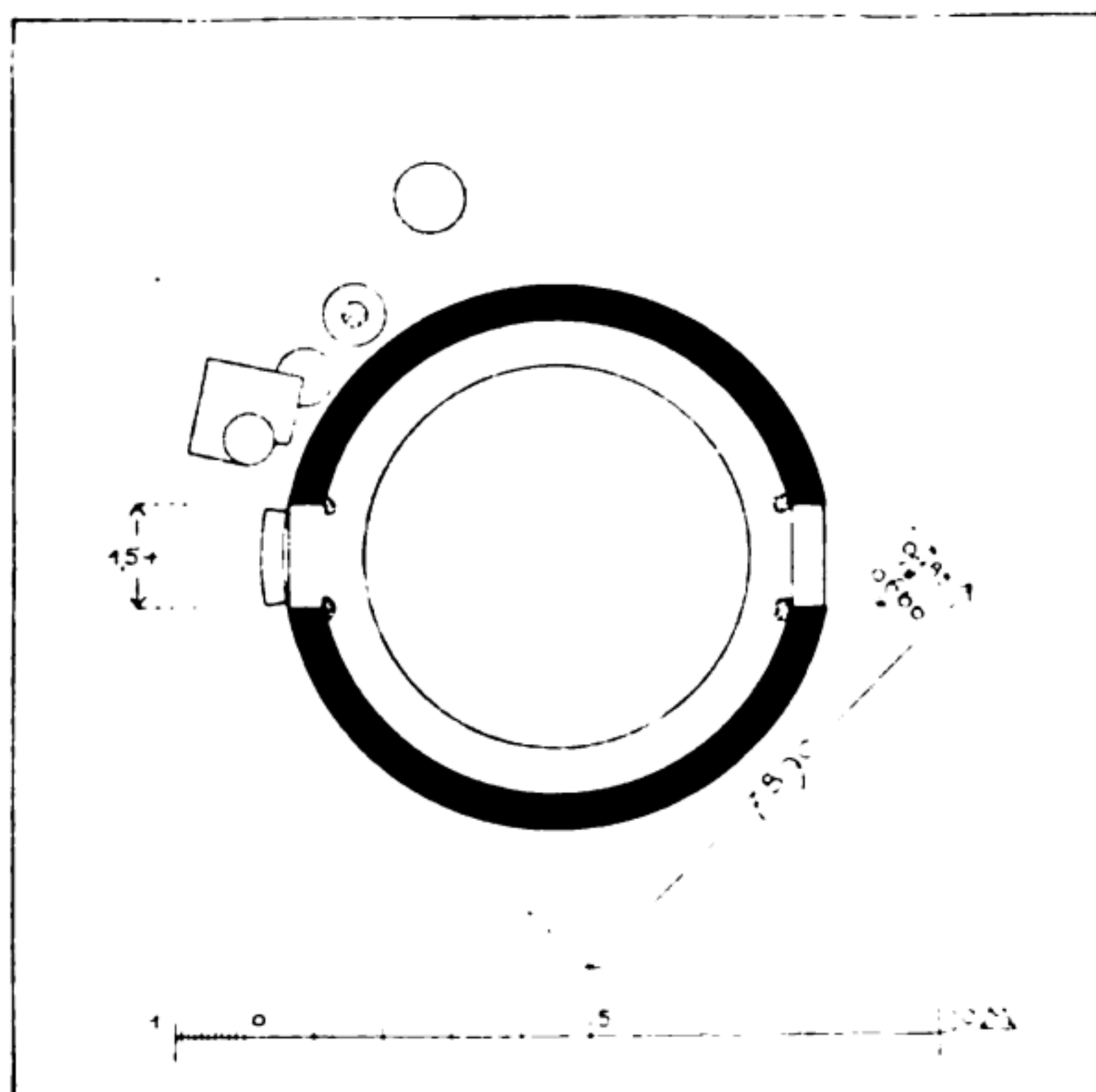
³ jfr. Bulle, *Orchomenos*, 33.

⁴ Koldewey-Puchstein, *Griech. Tempel in Unterital. und Sicil.*, 84.

⁵ Koldewey-Puchstein l. c. 170.

⁶ Koldewey, *Neandria*, 51. Winck. Progr. Berlin, 28, Fig. 58.

kunde gribe til Udveje af saa radikal Art, men maatte fortsætte efter Fædrenes Skik at brænde Ofrene paa Toppen af Affaldsdyngen fra Aarhundreders foregaaende Ofringer, saa at den Aar efter Aar stadig voksede, dér maatte man dog i det mindste finde Midler til at modvirke Ulemperne. Man maatte afgrænse Dyngen paa passende Maade, man maatte give den en vis regelmæssig Form og fremfor alt, man maatte sørge for at forebygge de ubehagelige Virkninger, som Vejr og Vind kunde afstedkomme for de nærmeste Omgivelser, ved at give den en ydre Fasthed. Den

simple Askehob maatte under en eller anden Form omdannes til en kunstig Bygning, et rigtigt Alter, om man saa vil. Et klart og anskueligt Billede af et saadant kunstigt Askealter har de nu næsten afsluttede Udgravninger i Didyma givet os.

Tæt foran Fronten af det hellenistiske Pragttempel, lidt til venstre for dets Længdeakse og altsaa ikke orienteret efter det, fandtes her et kreds rundt Kalkstensfundament af arkaisk Karakter, aabenbart fra Tiden før Persernes Ødelæggelse af det ældre Tempel. Vedføjede Skitse giver dets Grundplan efter Wiegands foreløbige Beretning¹. Tværmaalet er i udvendigt Maal 7.50 m. Yderst er der en Ring, af hvilken endnu det nederste Kvaderlag

¹ Wiegand, Siebenter vorläuf. Bericht, Abh. Berl. Akad. 1911, Anhang, 41 ff.

ligger paa Plads. Fundamentets ringe Tykkelse viser, at det ikke kan have baaret en virkelig Mur, men kun en lav Balustrade. Fra Vest og Øst har Døre, der var til at aabne indad, ført ind i Kredsen. Her er der langs Ringens Inderside en 0.60 m bred Række Stenfliser. Indenfor disse fandtes ingen Art Brolægning eller Fundamentering, men derimod Rester af brændte Dyreben, Votivstragaler af Bly samt Vaseskaar fra 6. og 7. Aarh.

At man her havde genfundet Resterne af det gamle Alter, som Pausanias (V, 13, 11) omtaler, er i sig selv klart og bekræftes endydermere ved de antike Fremstillinger af dette Alter, som er os bevarede. Anseligst af disse er et Relief, som er

fundet i Theatret i Milet¹. Det har hørt til en større Frise, af hvilken ogsaa andre Stykker er fundne, og hvor Billeder af Eroter i Kamp med vilde Dyr har vekslet med Gudefremstillinger. Det er kunstnerisk set yderlig ringe, senromerske Arbejder. I Følge Wiegand stammer de fra den anden romerske Scenebygning, der maa være betydeligt senere end den første, under Trajan-Hadrian opførte. Paa den Reliefplade, om hvilken Talen her er, er fremstillet selve det ærværdige Kultusbillede i Didyma, Apollon Philesios, Kanachos' berømte Værk. Under den fremstrakte højre Haand ser man en Figur af Form som en Kegle med afskaaren Top, paa hvilken der brænder en Ild, altsaa et Alter. Til hver Side er endelig symmetrisk anbragt en Fakkelløber i Fart med brændende Fakkelt; Fakkelløb ved de store Didymeer er ogsaa

¹ Offentliggjort af Kekule von Stradonitz, Über den Apoll des Kanachos, Sitz.ber. Berl. Akad. 1904, 786 ff., hvorfra ovenst. Afb.

bevidnede gennem Indskrifter og foregik netop rundt om Templet selv med Altret foran dets Front som Startpunkt og Maal¹. Endnu tydeligere taler Møntbilleder fra det 3. Aarh. eft. Chr.²; selve Templet i Didyma er her fremstillet; mellem Søjlerne ses Kultusbilledet, i Forgrunden det kegleformede Alter og til hver Side en Fakkelløber.

At Relieffets og Mønternes kegleformede Alter er identisk med det, hvis Rester er genfundne foran Templet, kan neppe betvivles, og ligesaa sikkert er det, at det er det samme, om hvilket Pausanias taler. Naar det hos ham hedder, at Altret var bygget af Offerdyrenes Blod, da er det aabenbart at forstaa, som det ogsaa længst er forstaaet³, saaledes, at Offerblodet ved det didymeiske Alter spillede en lignende Rolle til at fæstne Askemasserne, som Alpheiosvandet i Olympia; det er den udførlige Omtale af Olympiaaltrets *νομίασις*, der netop giver Anledning til at anføre Altret i Didyma, og dette er derfor i Sammenhængen Hovedsagen; af Blod alene lod der sig overhovedet ikke lave en Forhøjning. Apollons Alter i Didyma var, som Zeus' i Olympia, et Askealter. I det aabne Rum i Midten af det ovenfor skildrede Kredsfundament, hvor der endnu ved Udgravningen forefandtes Askerester og Votivgaver, har Altret rejst sig; det har til seneste Tider bevaret Dyngens naturlige Kegleform; kun er den, gennemsivet af Offerblodet, fæstnet i en regelmæssig Form; paa dens afladede Top tændes Offerbaalet. Askedyngen har ikke kunnet strække sig ud over den indre Fliserække, da Dørene saa ikke vilde have kunnet aabnes. Der har saaledes været en smal Gang rundt om Altret indenfor den omgivende Balustrade. Dennes Betydning er sikkert kun den at værne og afgrænse Altret; om nogen «Altergaard», i hvilken Slagtningen af Offerdyrene fandt Sted, kan der, saa snæver som Pladsen er, neppe tales⁴. Sikkert maa man med Wiegand tænke sig, at selve Ofringen er foregaaet imellem Templet og Altret.

¹ Wiegand. 6. vorläuf. Ber., Abh. Berl. Akad. 1908. Anhang. 45; 7. vorl. Ber., 41.

² Afbildninger hos Kekule l. c., 800.

³ Saaledes Puchstein, Jahrb. XI. 1896. 60 f.; Holleaux. Mélanges Henri Weil. 197.

⁴ Ved et lille Tempel i Kleonai har Frickenhaus fundet et saare interessant Alter? anlæg, der paafaldende minder om den bekendte Indhegning foran det gamle Tempel i Pompeji. I den korte, forelobige Meddelelse herom, Arch. Anz. 1913. 114 ff. henvises som Bevis for, at disse Anlæg har været «Altergaarde», i hvilke Slagtningen fandt Sted, dels til

For Fuldstændigheds Skyld skal til det foregaaende endnu føjes nogle faa Bemærkninger om de andre af Pausanias anførte Askealtre udenfor Olympia. Om den samiske Heras Alter giver P. os den Oplysning, at det var *οὐδέν τι ἐπιφανέστερος ἢ ἐν τῇ χώρᾳ τῇ Ἀττικῇ ὡς αὐτοσχεδίας Ἀθηναῖοι καλοῦσιν ἐσχάρας*. Saa uklart, som det til Dato er, hvorledes en *ἐσχάρα* har set ud, tør der af denne Bemærkning intet udledes om Altrets Form. Kun saameget fremgaar af den, at det i sit Udseende og sin hele Opbygning har haft netop saa kunstløst og «improviseret» et Præg, som vi efter det foregaaende a priori maa antage¹. Noget sikkert Spor af det er ved Udgravningerne paa Samos saavidt vides endnu ikke fundet². — Apollon Spodios' Alter i Theben er os fuldkommen ubekendt³. —

Det er vel forholdsvis kun lidt, hvad der i det foregaaende har kunnet sammenstilles, og dog synes det overleverede og det bevarede tilstrækkeligt oplysende og vel overensstemmende indbyrdes. Det drejer sig om Kulter af høj Ælde, som dette ogsaa

det didymeiske Askealter, dels til Gigantaltret i Pergamon og Ara Pacis Augustæ. Rigtigheden heraf turde dog være ret problematisk. For Didymaltret kan henvises til ovenstaaende Bemærkninger. Men ogsaa Sammenhængen mellem de omtalte, primitive Anlæg og de hellenistiske Prægtaltre er — indtil videre — sikkert ubeviselig eller dog ubevist. At det pergamenske Alter og Ara Pacis Aug. er fremgaaede af en rent arkitektonisk Udvikling indenfor Hellenismen selv, har Eug. Petersen søgt at vise, Oester. Jahresh. IX, 1906, 309 ff.

¹ *αὐτοσχεδίως οἰζοδομοῦμενοι* var ogsaa Altrene for Zeus paa Torvet i Elis (Paus. VI, 24, 3; Resterne af dem er nu genfundne ved de østrigske Udgravninger, se Arch. Anz. 1914, 137; det har vist sig at være primitive Altre af naturlige, utilhugne Sten med en Stukbeklædning.

² Kavvadias. *Πρακτ.* 1902, 15 ff., mente at have genfundet Askealtrets Fundament. Det har senere vist sig at være en Statuebasis fra romersk Tid, se Martin Schede, Arch. Anz. 1912, 263. Det sidstnævnte Sted omtalte «stattliche, rechteckige Opferaltar», som er fundet «ziemlich genau vor der Mitte des Tempels», og om hvilket nærmere Meddelelse endnu ikke foreligger, kan dog formentlig ikke være identisk med det Alter, som Pausanias skildrer i de ovenanførte Ord.

³ Det Forsøg, som Holleaux, *Mélanges Henri Weil*, 193 ff. med Tilslutning af v. Wilamowitz, *Hermes* XXXIV, 223, har gjort paa at vise, at A. Spodios blot er en Genganger for A. Ismenios, virker ikke overbevisende, se Hitzig-Blümner, *Pausan.* III, 1, 425. Om der ogsaa i A. Ismenios' Helligdom var et Askealter (Soph. *Oidip.* r. 21 ἐπ' Ἰσμηνοῦ μαντεῖα σποδῶ og Schol. dertil), faar staa hen; i og for sig er der intet urimeligt deri, at to Helligdomme ved Theben begge havde et Askealter. At A. Spodios ikke nævnes andre Steder i Overleveringen, kan man ikke med Rette tage Anstød af.

kommer til Udtryk i disse Altres Indstiftelseshistorier¹, saavidt de er os bekendte; det er i denne Henseende ogsaa karakteristisk, at de oftest er vedblevet at være tempelløse. Fremgaaede af en i de ældste Tider vidt udbredt Offerskik, der ogsaa ellers lader sig spore i græsk Kultus i historisk Tid, er de netop derved særegne, at de uberørt af den almindelige Udvikling har fastholdt denne primitive Skik i den oprindeligste Form og er bleven staaende som sære Arkaismer. Som Altret i Didyma endnu i 3. Aarh. efr. Chr. saa ud, maa det i det væsentlige have været allerede i en forhistorisk Tid. Det var og blev kun selve den *τύμβος*- eller kegleformede Dyng af Offerrester, saadan som Offerstederne formentlig almindeligvis har taget sig ud i forhistoriske Helligdomme; kun en perifer Indhegning havde senere Tider sat til. Saalænge den gamle Kultusform overholdtes, maa denne Dyng antages at have været i fortsat Vækst. At dette faktisk var Tilfældet med Zeusaltret i Olympia endnu paa Pausanias' Tid, skal vi senere se. Naar det om Didymaaltret i Modsætning til Zeusaltret bemærkes: *ἐς δὲ τὰ ὕστερα τὸ αἶμα τῶν θυμάτων οὐκ ἐς ἐπέρογκον ἠϋξήζην αὐτὸν μέγεθος*, saa tør det vel ogsaa tages som en negativ Bekræftelse paa, at en stadig Vækst normalt forudsættes for Altre af denne Art. Iøvrigt maa det naturligvis erindres, at eet er Theori, et andet, hvor vidt Klerus in praxi har strakt sig i Opfyldelsen af det besværlige, rituele Krav.

Skønt det ligger udenfor Hensigten her at søge det udviklede nærmere belyst ved parallelle Fænomener, skal der dog endelig til Slut henvises til endnu et gammelt og højhelligt Offersted, der synes at være ganske nær beslægtet med Askealtrene, nemlig det ærværdige og mærkelige Hornalter paa Delos, Keraton el. *ὁ κεράτινος βωμός*, et af Verdens 7 Underværker². Det var et Centrum i den deliske Kultus, det Midtpunkt, om hvilket den af Theseus indstiftede Geranos, Tranedansen, opførtes³. Det betegnes simpelt hen som *ὁ βωμός*⁴, ganske som Xenophon (Hell. VII, 4, 29) med «Altret» i Olympia mener Hovedaltret, Zeus' store Askealter.

¹ Zeusaltret i Olympia var efter een Tradition grundlagt af den idæiske Herakles, efter en anden af stedlige Heroer to Generationer senere. Heras Askealter sammesteds af Klymenos, det didymeiske Alter af Herakles fra Theben. At ogsaa Apollon Spodios' Alter har været et Værk af Herakles, har Holleaux, l. c., 197, gjort sandsynligt.

² Plutarch, de sollert. anim. 35, 983 E.

³ Plutarch, Theseus 21.

⁴ Se F. Courby, L'autel de cornes a Délos, Mélanges Holleaux 61 f.

Keraton nævnes ofte i den antike Literatur. Udførligst berettes der hos Kallimachos (II, εἰς Απόλλ. 60 ff.):

*Ἄρτεμις ἀγρώσσουσα καρήατα συνεχὲς αἰγῶν
Κυνθιάδων φορέεσκεν, ὃ δ' ἔπλεκε βωμὸν Ἀπόλλων·
δείματο μὲν κεράεσσιν ἐδέθλια, πῆξε δὲ βωμὸν
ἐκ κεράων, κεραοὺς δὲ πέριξ ὑπεβάλλετο τοίχους.*

Plutarch (l. c.) sammenligner det med en Fuglerede: μήτε κόλ-
λης δεόμενος μήτε τινὸς ἄλλου δεσμοῦ διὰ μόνων τῶν δεξιῶν
συμπέπηγε καὶ συνήρμοσται κεράτων. At dette er at forstaa
bogstaveligt, saaledes at Altret virkelig har været opbygget af
Horn, faar vi ad anden Vej en vis Bekræftelse paa. I Hiero-
poiernes lange Regnskabslister opføres Aar for Aar som en fast
Udgiftspost Bekostningen ved Vedligeholdelsen af Keraton; vi ser
deraf, at der til dets κορίασις anvendtes Beg¹, et Stof, der ses
især at have været benyttet ved Conservering af Træværk², men
naturligvis ogsaa maatte være velegnet for Behandling af Horn.
Tillige fremgaar det dels af de Mængder af Beg, der indkøbes til
hver κορίασις (der synes normalt til Keratons κορίασις at være
medgaaet noget over 3 Metreter, d. v. s. ca. 120 Liter), dels af
den udbetalte Arbejdsløn, at der har været en anselig Portion
Horn i Altret. — Efter den aitiologiske Legende, saaledes som vi
har den hos Kallimachos, var det af Hornene fra Artemis' Jagt-
udbytte, at Altret var bygget. At det i Virkeligheden har været
Offergedernes Horn, som man her har undtaget fra Forbrændingen
og stablet op til et Alter, turde være udenfor al Tvivl. Efter
sin Oprindelse og sin sacrale Karakter er Hornaltret saaledes
ganske et Sidestykke til Askealtrene.

Men ogsaa i Form og Anlæg har det mulig haft en Del
Lighed med dem. Ganske vist er vor direkte Viden paa dette
Punkt kun meget ringe. Udover, hvad der fremgaar af det fore-
gaaende, kan vi kun med Sikkerhed sige, at Hornaltret har be-

¹ IG. XI. 2, 158 A (a. 282 a. Chr.), 75 πίττης μετροῦται τρεῖς χοεῖς
δύο ὥστε τὸν Κερατῶνα ἀλεῖναι — 161 A (a. 279), 100 πίττης μετροῦται τρεῖς
τὸν Κ. ἀλεῖναι — 203 A (a. 269), 47 πίσης . . . μετροῦται ἐννέα ἡμισυφόριον
. . . ὥστε χοῖσαι τὸν Κ. καὶ ἄλλα — 287 A (a. 250), 66 πίσης μετροῦται δέξα
εἰς . . . ὥστε ἀλεῖναι τὸν Κ. καὶ τὰ ἄλλα; jfr. fremdeles 144 B, 15; 145
a. 301, 7; 162 A (a. 278), 48; 199 A (a. 274), 36.

² IG. XI. 2, 158 A, 77 πίττης μετροῦται τρεῖς καὶ χοῖς . . . ἀπὸ τού-
των ἡλείψαμεν τὰς θέρας πάσας τὰς τε ἐν τῷ ἱερῷ καὶ τὰς τῶν ἄλλων ἱερῶν
θέρας καὶ τὰ ὑπεριόναια καὶ ὅσα ἔδει τῆς σκληρῆς τῆς ἐν τῷ θεάτρῳ. — jfr.
199 A, 35 ff., 203 A, 47.

fundet sig i en Bygning eller dog været beskyttet af et Tag; forskellige Bemærkninger i Hieropoiernes Regnskaber lærer os det¹. Sandsynlige Formodninger synes dog at føre videre. Som bekendt har man tidligere i Almindelighed med Homolle² tænkt sig Hornaltret beliggende i den mærkelige Bygning, der sædvanlig betegnes «sanctuaire des taureaux». Mod denne i sig selv lidet rimelige Hypothese har Courby nylig i den oftere anførte Afhandling fremsat en ny, saavidt ses, velbegrundet Antagelse, efter hvilken Keraton skal have ligget i den lille Absidebygning centralt i Helligdommen mellem Templerne og Peribolos. Han mener at kunne paavise, at det ikke har været nogen lukket Bygning, men en aaben, overdækket Søjlehal med lave Balustrader mellem Søjlerne. I Rummet indenfor disse er der trods gode Bevaringsforhold ikke forefundet nogen Fundamentering af nogen Art, saaledes som man netop — efter Analogien fra Askealtrene — ikke kan vente at finde det for Keraton. For Rigtigheden af Courbys Antagelse taler overhovedet netop Ligheden i hele Anlægget med de Askealtre, vi kender. Ganske særlig kan der, som Courby allerede har gjort det, henvises til det gamle ovenfor S. 54 omtalte Offersted i Thermos, der ligeledes maa antages at have været beskyttet af et Tag³.

II.

Det synes nu nærliggende at lade det Billede af et Askealters Karakter og Udseende, som det foregaaende har givet os, være bestemmende ogsaa for de Forestillinger, vi maa gøre os om Zeusaltret i Olympia. Der bliver da Spørgsmaal om, i hvilken Grad det lader sig forene dels med den literære Overlevering, dels med de i Altis forefundne Forhold. Til Orientering skal da først ganske kort og uden nærmere Drøftelse af de vidtløftige Begrundelser, som har været fremsat, gøres Rede for, hvorledes disse Forhold har været opfattede.

¹ Bull. Corresp. Hellén. XXXIV, 1910, 122 ff. Linie 24 . . . [τὰ τὰ ἱερὰ τοῦ Κρατῶρος, L. 29 . . . [τὴν ὁδοῦ/γῆν [τοῦ] Κ. — Se ogsaa Courby l. c. 60.

² Bull. Corresp. Hellén. VIII, 1884, 430 ff.

³ Om saadanne Tage eller Baldakiner over Offersteder i orientalske og italiske Kulter, se H. Koch i Röm. Mitteil. XXII, 1907, 381 f. — I hellenistisk og romersk Tid synes smaa Baldakiner over mindre Stenaltre ikke at have været helt usædvanlige, se f. Ex. Mon. d. Inst. V, Tav. VII—VIII; Schreiber, Hellen. Reliefbilder LVI, LXX. Om Baldakinen paa Gigantaltret i Pergamon se den ovf. S. 53 Anm. 2 anførte Literatur.

Efter Pausanias' topografiske Angivelser — *ἴσον μὲν μάλιστα τοῦ Πελοπίου τε καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἥρας ἀπέχων, προκείμενος μέντοι καὶ πρὸ ἀμφοτέρων* — maatte man søge Altret i en Linje midt imellem Pelopion og Heratemplet men noget Øst for dem. Der fandtes nu ved Udgravningen intet, der syntes at tyde paa Tilstedeværelsen af et stort Alter. Da man gik ud fra, at Fundamenterne af en saa anselig Bygning efter al Rimelighed maatte være at finde, søgte man dem andetsteds. Diskussionen kom hurtigt til at dreje sig om to Punkter. Det ene var de ejendommelige Rester af en rund, som det syntes nærmest oval Bygning tæt Øst for Pelopion. Det andet var nogle usammenhængende og forvirrede Bygningsrester imellem Pelopion og Heraion, der opfattedes som Levninger af et firkantet Fundament. Fælles for begge disse formentlige Alterfundamenter var, at de i Modsætning til alle andre Fundamenter i Altis havde en yderlig primitiv Karakter, idet de var byggede af raa, utilhugne Sten, der var forbundne med Lermørtel. Fremdeles, at de var omgivne af Aflejringer af Offeraffald, Aske, Benstumper, Votivgaver af Bronze og Terracotta o. s. v. Endelig, at de laa meget dybt. Mærkes maa det, at det om det ovale Fundament udtrykkeligt angives, at det laa dybere end Offeraflejringerne¹; tilsvarende Oplysning om det firkantede Fundaments Beliggenhed i Forhold til de omgivende Askelag synes ikke at foreligge.

Disse to Fundamenter blev for længere Tid bestemmende for Opfattelserne. Hos Lederne af Udgravningen voksede efterhaanden den Forestilling sig fast, at de ovale Bygningsrester Øst for Pelopion betegnede Altrets Beliggenhed. Da den ovale Form var uden Analogi, og Fundamentet heller ikke viste nogen klar Yderkontur, tænkte Adler² sig det som en indre Rest af et oprindelig kreds rundt Fundament. Prothesis skulde da have været en stor Stenunderbygning af primitiv Art, og paa den skulde det egentlige Alter have rejst sig som en kegleformet Askedyng. Det praktiske Rekonstruktionsforsøg paa dette Grundlag førte ham til en ganske vilkaarlig Behandling af de overleverede Maal, hvorved 125' blev til 225' og 32' til 132'.

Herfra tog først Wernicke³ bestemt Afstand. Intetsteds i Altis var der forefundet saa mægtige Askelag som omkring det

¹ Olympia IV. 4.

² Olympia II. 210 ff.

³ Olympische Beiträge I. Jahrb. IX, 1894, 93 ff.

firkantede Fundament mellem Pelopion og Heraion; her havde faktisk i de ældste Tider den ivrigste Kultus fundet Sted; her maatte derfor efter W. Zeusaltret have været. Men hertil knyttede han nu den lidet lykkelige Formodning, at man senere — med Bibeholdelse af den i Tidens Løb svækkede Kultus paa det gamle Offersted — skulde have bygget et nyt og pragtfuldt Alter paa den fri Plads Syd for Herodes Atticus' Exedra; denne Bygning skulde da være den, som Pausanias beskriver os.

Større Betydning fik Puchsteins energiske Drøftelse af det hele Spørgsmaal¹. At Altret havde ligget paa den gamle Offerplads mellem Pelopion og Heraion, var ham en given Sag. Med ikke mindre Bestemthed fremsatte han ogsaa med Hensyn til dets hele Opbygning en ganske ny Opfattelse. Ved sine Undersøgelser af de græske Tempelruiner i Syditalien og paa Sicilien, hvorved for første Gang Typen for store Brændofferaltre var bleven omhyggeligt oplyst, mente han at have erkendt, at Pausanias' Beskrivelse af Olympiaaltret lod sig anvende direkte som Forklaring paa Ruinerne af Hierons kolossale Alter ved Syracus². Men omvendt maatte da dette kunne tjene som Forbillede for Rekonstruktionen af Zeusaltret i Olympia. Hieronaltret gengiver — i en gigantisk Udvidelse — den allerede i arkaisk Tid udviklede Type for et større Brændofferalter: en firkantet, aflang Bygning, bestaaende af en foranliggende (vestlig), lavere Del, «*πρόθυρος*»³, og en bagerste, højere Del, den egentlige Arne, paa hvilken Forbrændingen foretages. I denne de almindelige Brændofferaltres Form skulde da ogsaa Zeusaltret tænkes. Hertil knyttede nu Puchstein en indgaaende Betragtning af, hvad Askealtre overhovedet var for noget, og kom her til det Resultat, at der intet forelaa, som gjorde det Adlerske Askebjerg sandsynligt. Det, hvori Askealtrene adskilte sig fra andre Altre, var kun det, at deres indre Fyld udgjordes af Askemasserne. De var byggede

¹ Jahrb. XI, 1896, 53 ff.

² Koldewey-Puchstein, Griech. Tempel in Unterit. und Sicil. 72, Taf. X.

³ Det maa erindres, at den gængse Betegnelse som *πρόθυρος* af denne Del af Altret, hvor formentlig den egentlige Oftring har fundet Sted, og hvor Kultuspersonalet har haft sin Plads, er laant fra Beskrivelsen af Olympiaaltret, idet Ordet kun er overleveret paa dette ene Sted, og at Berettigelsen dertil saaledes egentlig beror paa Puchsteins Parallelisering af Olympiaaltret og det almindelige Brændofferalter. I Virkeligheden turde *πρόθυρος* snarere kun være en individuel Betegnelse, medens det almindelige Navn var *θυμέλη*, se Dörpfeld i Hermes XXXVII, 1902, 249 ff.

som Rammer af Kvadere, der omsluttede den hellige Aske. Til Støtte herfor henvistes bl. a. til de ovenfor anførte Altre i Neandria og Selinunt. Engang bygget var Altrets Størrelse saaledes bestemt. Naar der taltes om Altrets Vækst, var dette ikke at forstaa «banausisch von den ganzen Massen, sondern nur von einer geringen, periodisch wiederholten Zuthat zu dem eigentlichen Bau, einer Zuthat, die allerdings dem frommen Griechen für das allein bedeutende und grossartige an dem Altar galt». Puchsteins praktiske Rekonstruktionsforsøg paa Grundlag af disse Ideer er det ikke nødvendigt at gaa nærmere ind paa. Det maa kun fremhæves, at det for at opnaa et passende Maal for Altrets Hoveddel, det egentlige Arnested, var nødvendigt at rette det overleverede, men uforstaaelige *ἐκάστων* hos Pausanias til *ἐκατόν*.

Puchsteins Synspunkter ligger i det væsentlige til Grund for, hvad der senere er fremsat om disse Spørgsmaal. Altrets Beliggenhed paa det gamle Offersted Syd for Heraion blev almindelig antaget. Noget mere varierede Opfattelsen af Altrets Opbygning. Den Tanke, at det i Analogi med andre Brændofferaltre maatte have været firkantet, fastholdtes. Ligeledes, at det i hvert Fald for en Del var en Stenkonstruktion. At Asken dog maatte have spillet en noget større Rolle som virkeligt Byggemateriale end af Puchstein antaget, blev fra forskellig Side hævdet og blev bestemmende for Trendelenburgs¹ og Bulles² Rekonstruktionsforslag. Ubetinget Tilslutning fandt Puchstein derimod blandt andet hos Pfuhl³.

Egne Veje gik dog Ludw. Weniger⁴. Hans Lokalisering af Altret i Altis skal vi senere vende tilbage til. For dets Opbygning gik han — iøvrigt uden nogen Begrundelse — ud fra, «dass er ganz und gar aus Asche hergestellt war»⁵. For den praktiske Rekonstruktion fastholdt dog ogsaa han den firkantede Form og opførte en fantastisk Bygning i flere Afsatser; til Støtte herfor optog han Buttmanns Korrektur *ἐσχαίου* for det ominøse

¹ Adolf Trendelenburg. Der grosse Altar des Zeus in Olympia. Berlin 1902. — Pausanias in Olympia, Berlin 1914, 25 ff.

² Orchomenos I. 31 ff.

³ Arch. Jahrb. XXI, 1906, 148: «Die Aschenaltäre waren eben nichts anderes als gemauerte Altäre mit Aschenfüllung».

⁴ Der Hochaltar des Zeus in Olympia, Neue Jahrb. f. das klass. Altertum XXXI, 1913, 241 ff.

⁵ jfr. ogsaa Ussing, Vidensk. Selsk.s Oversigt 1900, 276; med Hensyn til Altrets Form og Beliggenhed følger Ussing dog Puchstein ganske nøje.

ἐκάστων, som Betegnelse for det paa den øverste Afsats liggende egentlige Arnested, det som Pausanias senere kalder τοῦ βωμοῦ τὸ ὑψηλέστατον.

Allerede Weniger kunde drage Nytte af de overraskende Resultater af Dörpfelds nye Udgravninger i Olympia i 1907—08¹, der ogsaa for Spørgsmaalet om Zeusaltret blev af Betydning. Der afdækkedes herved under selve Altis en forhistorisk Landsby, bestaaende af 5—6 Hytter, «Ovalhuse», af sædvanlig præhistorisk Type. Det var straks klart, at de meget omtalte ovale Fundamentrester Øst for Pelopion netop tilhørte et eller to saadanne Huse. Og ganske det samme galdt utvivlsomt de formentlige Fundamentrester mellem Pelopion og Heraion. I dem var fundet indemuret en stor Pithos, indeholdende en Næbkande². Det viste sig nu at være en Pithosgrav som de andre, der blev fundne omkring Hytteruinerne³. Hele denne ældste Bebyggelse var dækket af et tæt Lag af Sand; øjensynligt havde den ligget gemt under Jorden, før den hellenske Kultus tog sin Begyndelse paa dette Sted⁴.

Resultatet af disse Opdagelser var for Diskussionen om Zeusaltret for det første, at Spørgsmaalet om Altrets Form og det topografiske Problem, der hidtil havde været uløseligt sammenkædede, nu kunde adskilles; dernæst det negative, at man derefter var befriet for Hensynet til nogle yderst problematiske Bygningsrester. —

Naar vi da herefter først tager Spørgsmaalet om Altrets Form op til fornyet Overvejelse, turde der — overfor de ovenfor refererede Anskuelser — være Anledning til en almindelig Forhaandsbemærkning om det Pausaniassted, som nu er vor eneste direkte Kilde. Det er naturligt, at man har søgt Støtte for Forstaaelsen i Analogislutninger fra kendte Forhold. Men det synes at bero paa en urigtig Vurdering af det, naar man siden Puchstein bestandig har villet hente disse Analogier fra den normale Type for større Brændofferaltre. Læser man Pausanias' Bemærkninger opmærksomt igennem, maa man vist indrømme, at de i Virkeligheden ikke egentligt kan betegnes som en Beskrivelse af Altret, eller dog, at en saadan i hvert Fald ikke er deres

¹ Dörpfeld. Ath. Mitt. XXXIII 1908. 185 ff.

² Olympia IV, Taf. LXIX, Nr. 1283

³ Fr. Weege. Ath. Mitt. XXXVI, 1911. 177.

⁴ jfr. G. Karo, Arch. Anz., 1909, 121 og 572.

Nord. tidsskr. f. filol. 4de række. IV

Hovedformaal, men at dette er at give en Forklaring af Altrets Indretning og kultiske Anvendelse. Ellers kunde en Bemærkning om Altrets Form dog neppe mangle. Men naar en saa udførlig Redegørelse for Indretningen og Betydningen af hver af Altrets Dele har været nødvendig, skulde det dog fornuftigvis kun kunne antages at skyldes det, at Zeusaltret netop i afgørende Grad adskilte sig fra det normale, og at derfor ogsaa Kulten foregik under andre Former end dem, der maatte være enhver Græker velkendte fra den almindelige Gndstjeneste. Og er denne Betragtning rigtig, da kan vi herefter med saa meget større Berettigelse ved Fortolkningen af Pausanias raadsørge de andre Offersteder, som er skildrede ovenfor, som hver paa sit Sted baade i ydre Henseende og med Hensyn til den dertil knyttede Kultus maa have været lige saa afstikkende fra det vante, og som havde samme sacrale Oprindelse som Olympiaaltret.

Tre Hovedbetingelser maa dette have opfyldt, om det skal have svaret til de kendte Askealtre. Det maa i det væsentlige have haft Dyngens naturlige Form, o: have været rundt; det maa have været helt bygget af Offeraske, saaledes at kun rent perifere Dele, en Indfatningsmur el. lignende, kan have været af Sten; et Fundament for selve Altret kan der ikke have været; og endelig maa det, saalænge Kulten har været fortsat, have været i stadig Vækst. — Om Altrets Form siger Pausanias, som alt bemærket, direkte intet. Man har imidlertid ment i Ordene *ἐξ ἐκατέρας τῆς πλευρᾶς* at finde et bestemt indicium for, at det maa have været firkantet, idet man ellers ikke vilde kunne tale om, at der fra «begge Sider» førte Trin op til *πρόθυρος*. Efterat Puchstein først havde fremsat dette Argument, er det blevet gentaget lige til de seneste Arbejder om disse Spørgsmaal, ofte med en Overbevisningens Styrke, der var en bedre Sag værdig («wo von *ἐκατέρα ἡ πλευρά* gesprochen wird, ist der Schluss auf eine polygonale Form geboten», Trendelenburg). Men Gentagelsen har neppe gjort det bedre. Det er vanskeligt at se, hvad der kan berettigge til hos en Autor som Pausanias at forlange en saa haarfin, matematisk Nøjagtighed i Udtrykket. Som om ikke selv den exacteste, moderne Archæolog kunde tale om Forside og Bagside af en rund Bygning? — I Modsætning hertil turde det være paa Tide atter at fremdrage det Argument, med hvilket allerede Adler søgte at støtte sin Antagelse af det ovale Fundaments Identitet med Zeusaltret, og som, trods alle Forsøg paa at afkræfte det, dog vedblivende synes afgjort at tale for en rund Form. Pausanias an-

giver ikke Altrets Maal ved at sige, hvor langt og hvor bredt det er, men siger, at Omkredsen (*περίοδος*) af *πρόθυσις* er 125' og Omkredsen (*περίμετρος*) af den øvre Del af Altret 32'. Det afgørende er her ikke Udtrykkene *περίοδος* og *περίμετρος*, og det er overflødigt udførligt at godtgøre, at de — som ogsaa andre Sammensætninger med *περί*: *περίβολος* o. s. v. — meget vel kan anvendes om firkantede Bygninger¹. Det, som det kommer an paa, er selve den Maade at angive Altrets Størrelse paa, der dog vilde være ganske urimelig for en firkantet Bygning, hvis Dimension naturligt bestemmes ved dens Længde og Bredde, saadan som Pausanias ogsaa ganske rigtigt gør det i sine Maalsangivelser for Heraion og Olympieion. Og det er neppe noget heldigt Fund, naar Puchstein (l. c. 58) som en Parallel har henvist til Plinius' Beskrivelse af det firkantede Mausoleum, hvor der ligeledes angives et Maal for Monumentets circumitus. Til Belysning af det paagældende Steds Beviskraft i denne Sammenhæng citeres det her in extenso (h. n. XXXVI, 30): *patet ab austro et septentrione (centenos) sexagenos ternos pedes, brevius a frontibus, toto circumitu pedes CCCCXXX*; altsaa Plinius følger netop ogsaa sædvanlig Fremgangsmaade og angiver Bredde og Længde; det samlede Maal for Omkredsen føjes kun til for yderligere at fremhæve Mausoleets kolossale Størrelse. — Det tør vel saaledes herefter siges, at der i Pausanias' Text ikke blot ikke er noget, der gør den runde Form for Zeusaltret uantagelig, men at den endog synes at forudsætte den².

¹ Trendelenburg. Der grosse Altar des Zeus. 28 f.

² Hele denne vidtloftige Diskussion kunde mulig synes overflødiggjort ved de Bemærkninger om Zeusaltrets Form, som Wiegand har føjet til den foreløbige Publication af Didymaaltret, 7. vorl. Bericht. l. c., og som gaar ud paa, at Didymaaltret er direkte bevisende for, at ogsaa Altret i Olympia har været rundt; jfr. ogsaa Karo. Arch. f. Religionsw. XVI, 1913, 288. Men Wiegands Argumentation er neppe holdbar. Naar det nemlig der hedder, at Pausanias til sin Beskrivelse af Zeusaltret føjer Omtalen af det didymeiske «nicht nur aus mythologischen Gründen, sondern auch wegen einer gewissen äusseren Ähnlichkeit», saa kan dette være rigtigt, men er i hvert Fald ganske ubeviseligt ud af Pausanias; Contexten synes tværtimod at vise, at det er den foregaaende Skildring af Olympiaaltrets *zoniais*, der har foranlediget Omtalen af Didymaaltret, se ovf. S. 57; ellers maatte man vel ogsaa vente at finde det anført i Begyndelsen af Stykket sammen med de andre der nævnte Askealtre. Wiegands Slutningsbemærkning, at det didymeiske Fund «spricht zugunsten der ovalen Fundamentlage zwischen Metroon und Zeustempel im Zentrum der Altis», er efter Dörpfelds nye Udgravninger uforstaaelig.

Med Hensyn til det andet Punkt, om Altret har været bygget helt og holdent af Aske, kan der ud fra Pausanias i hvert Fald siges, at dette maa være den umiddelbare Forstaaelse af Texten, og at der i denne intet foreligger, som gør det urimeligt ogsaa i denne Henseende at følge Analogien fra de andre Askealtre. Dog synes det muligt at føje ogsaa et mere positivt Argument til. I hvilket Omfang man skulde antage en Stenkonstruktion i Altrets Opbygning har der, som Referatet ovenfor har vist, været afvigende Meninger om. Men gennemgaaende har der dog været Enighed om, at i det mindste Altrets lavere Del, Prothysis, maa have været enten helt en Stenbygning eller dog en fundamenteret Kvaderramme med Brolægning af den indvendige Fylds Overflade, altsaa i det ydre at se til ganske en Stenbygning. Hvis dette var rigtigt, maatte man dog med nogen Undren spørge, hvad der da kan have bevæget Pausanias til at meddele, at de Trin, der førte op til Prothysis, var af Sten; thi det synes i saa Fald en Selvfølge. Øjensynligt er det Meningen at sige, at mens de Trin, der førte op til Prothysis, var af Sten, var i den øvre Del af Altret selv Trinene lavede af Aske. Og følgelig maa netop denne Tilføjelse om Stentrinene antages at involvere, at Prothysis iøvrigt helt var af Aske. Modsætningen bliver ellers ganske absurd.

Endelig det tredje Punkt, Altrets fortsatte Vækst. At der hos Pausanias virkelig er Tale om en saadan, har vel egentlig aldrig været bestridt. Alene Tilføjelsen til Omtalen af Didyma-altret: *ἐς δὲ τὰ ὕστερα τὸ αἶμα τῶν θυμάτων οὐκ ἐς ὑπέρογκον ἤϋξεν αὐτὸν μέγεθος*, kan kun forstaaes som Modsætning til, at Zeusaltret derimod var vedblevet at tiltage i Størrelse. Puchstein synes at have opfattet det nærmest symbolsk. En virkelig Voksen i Omfang og Højde kunde der udfra hans Forestillinger om Altret vanskeligt menes. I Almindelighed har man dog erkendt, at der maatte være Tale om en mere virkelig Udvidelse. Men denne skulde da kun skyldes den aarlige *κορίασις* med Asken fra Prytaneion. Og i Virkeligheden siger Pausanias jo heller ikke noget om, hvad der skete med Resterne fra Ofringerne paa Zeusaltret selv. Et argumentum e silentio for, at disse altsaa ikke har spillet en Rolle for Altrets fortsatte Vækst, kan man dog neppe med Rette hente derudaf. Thi rent bortset fra den Mangel paa Fuldstændighed, der i det hele præger Pausanias' Skildring, lader det sig meget vel forstaa, at en saadan Oplysning er udeladt, fordi det var overflødigt at fortælle et græsk Publikum sligt om et Askealter. Endelig kommer hertil den udførligere Omtale af

Arnen i Prytaneion V, 15, 9, hvor der erindres om, at det var Asken fra denne hellige Arne, som benyttedes til Zeusaltrets *κονίαις*, og tilføjes: *καὶ οὐχ ἥκιστα ἐς μέγεθος συντελεῖ τῷ βωμῷ τὸ ἀπὸ τῆς ἐστίας ἐπιφορούμενον*. Er det rigtigt, at der her tales om en virkelig Vækst af Altret, kan *οὐχ ἥκιστα* vel neppe betyde andet, end at denne ogsaa skyldtes Asken fra Ofringerne paa Zeusaltret selv. Og herimod kan heller ikke indvendes, at man i saa Fald vel vilde have benyttet Asken fra Zeus' egne Ofre til at fremstille den *πηλός*, med hvilken *κονίαις* foretoges. Der kan have været forskellige Grunde til i Stedet at gøre Anvendelse af Asken fra den hellige Arne, dels den rent praktiske, at den, fri som den var for Knokkelstumper og andre animalske Rester, sikkert har egnet sig langt bedre til Fremstillingen af en tjenlig Cementmasse, dels Hensynet til, at ogsaa Arneasken var hellig og eo ipso maatte opbevares¹; og da dette i det lange Løb rimeligt nok har været vanskelig realisabelt i Prytaneion selv, maatte det ligge nær at indlemme den i selve Helligdommens Hovedalter, siden dette nu netop var et Askealter.

Alt i alt synes disse Overvejelser da at føre til det Resultat, at de almindelige Grundtræk, som vi har ment at erkende for Askealtrene, ikke paa nogen Maade er uforenelige med vor Overlevering hos Pausanias, men at tværtimod denne først derved forstaaes ligefremt og naturligt. Men i saa Fald turde det være ene rimeligt at lade disse fælles Grundtræk være bestemmende for ethvert Forsøg paa at genskabe Billedet af det forsvundne Zeusalter. At det maa have taget sig en Del anderledes ud end de Askealtre, som vi kender, er jo klart. Det har ikke blot været en *τύμβος*-formet Dyng, det har til en vis Grad været arkitektonisk opbygget i flere Dele, hver med sine Trappeopgange. Rimeligvis hænger dette sammen med, at det har været saa meget større end de andre. Til Sammenligning kan anføres, at Omkredsen af Askekeglen i Didyma har været c. 50 olympiske Fod, mens det tilsvarende Maal for Zeusaltret paa Pausanias' Tid var 125. Mulig kunde man tænke sig, at man paa et vist Tidspunkt af praktiske Grunde har planeret den gamle Dynges Overflade for derefter at fortsætte Ofringerne oven paa den, saaledes at der her atter efterhaanden voksede en Askekegle i Vejret. Overhovedet gør man sikkert bedst i at tænke sig Altrets «Arkitektur» saa

¹ Om *οὐκ ἐκφορά* ved Arnekultus se Mart. P. Nilsson i Arch. f. Religionswiss. XVI, 1913, 315.

simpel som vel muligt. Hvorledes Trinene foroven og forneden har været anbragte, er vi ude af Stand til at sige. Og i det hele taget vil en detailleret Rekonstruktion altid i større eller mindre Grad blive et Fantasifoster. Endog saa nødvendige Oplysninger som Højdeforholdet mellem Prothysis og den øvre Del af Altret mangler jo. Og selv de overleverede Maal bør modtages med Forbehold. Pausanias selv har vel neppe maalt Altret op, men har faaet Tallene opgivne af Exegeterne som svarende til Altrets Størrelse efter den sidst foretagne *μερίσσις*; at de under alle Omstændigheder ikke er for lave, tør man roligt gaa ud fra. Til Varsomhed maner endelig ogsaa det uforstaaelige og absolut corrupte *ἐκάστων*, for hvilket en overbevisende Conjectur trods talrige Forslag endnu ikke er fundet. —

Noget vanskeligere synes det at stille sig med Spørgsmaalet om Zeusalts Beliggenhed i Altis. Grundlaget for enhver Drøftelse heraf maa være Pausanias' topografiske Angivelser: *ἴσον μὲν μάλιστα τοῦ Πελοπίου τε καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἥρας ἀπέχων, προκείμενος μέντοι καὶ πρὸ ἀμφοτέρων*, Ord, der i og for sig skulde synes baade klare og udførlige. Hvor daarligt de, om *προκείμενος* tages i sin naturlige Betydning, lader sig forene med Pladsen midt imellem Pelopion og Heratemplet, viser blot et Blik paa en Plan over Olympia. Og rent bortset herfra maatte man dog ogsaa, hvis Altret virkelig havde ligget der, med Forbavselse spørge, hvad der kunde have bevæget Pausanias til den udførlige og dobbelte Stedsangivelse, hvis et simpelt *μεταξύ* havde været tilstrækkeligt. Naar det oftere har været fremhævet, at den ligefremme Forstaaelse af *προκείμενος* = liggende foran maatte føre ind i et haabløst Dilemma, da «foran» i Forhold til Heraion maatte betyde Øst for, men i Forhold til Pelopion, der har sin Indgang fra Sydvest, maatte være Vest for, beror dette sikkert paa en fejlagtig Forstaaelse af *πρὸ*. Der er intet, der kræver, at dette skal referere sig til de paagældende Helligdommes Front («in front of both», Frazer). Allerede Ernst Curtius har, længe før Olympias Udgravning, overbevisende rigtigt gengivet *πρὸ* ved «nach der Mitte der Altis hin»¹. Den store, aabne Plads, hvis Grænser omtrent angives af Stoa Poikile med den foranliggende

¹ Curtius, Pelop. II, 61: «Zwischen dem Pelopion und dem Heraion, also nordwärts auf den Fuss des Kronions zu, erhob sich der grosse Zeusaltar, von beiden Heiligtümern ungefähr gleich weit entfernt, aber nicht auf gerader Linie, sondern «weiter vorliegend», das heisst, mehr nach der Mitte der Altis hin.»

Monumentrække, Metroon, Pelopion og Zeustemplet, var Helligdommens Centrum. Det fremgaar alene deraf, at den, hvormeget end Bygninger og Monumenter trængtes om den snævre Plads rundt om den, dog alle Dage vedblev at ligge fuldkommen fri hen. Den var det Midtpunkt, om hvilket alt grupperede sig. Det er saaledes fuldkommen naturligt, at den, der som Pausanias kommende fra Pelopion gennem den smalle Gade mellem denne Helligdom og Heraion bevæger sig frem mod det længere mod Øst liggende Alter, betegner dettes Beliggenhed som liggende foran Pelopion og Heraion, der i Forhold til Helligdommens centrale Del altsaa ligger mere perifert¹.

Og at Altret virkelig maa have ligget foran Pelopion og Heraion i denne Forstand, er det, saavidt ses, lykkedes Weniger ad helt anden Vej afgørende at vise. — Xenophon skildrer i Hellenika (VII, 4, 28 ff.) den blodige Kamp, som i 364 fandt Sted i selve den hellige Altis mellem Arkaderne og Eleerne. Medens Arkaderne i Forening med Pisaterne fejrede den hellige Fest, rykkede Eleerne imod dem. De gik over Kladeos og trængte ind paa Festpladsen, aabenbart fra Sydsiden. Det hedder dernæst videre: *ἐπεὶ μέντοι κατεδίωξαν εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ βουλευτηρίου καὶ τοῦ τῆς Ἑστίας ἱεροῦ καὶ τοῦ πρὸς ταῦτα προσήκοιτος θεάτρου, ἐμάχοντο μὲν οὐδὲν ἥτιον, καὶ ἐώθον πρὸς τὸν βορρῶν, ἀπὸ μέντοι τῶν στοῶν τε καὶ τοῦ βουλευτηρίου καὶ τοῦ μεγάλου ναοῦ βαλλόμενοι καὶ ἐν τῇ ἰσοπέδῳ μαχόμενοι, ἀποθνήσκουσιν ἄλλοι τε τῶν Ἠλείων καὶ αὐτὸς ὁ τῶν τριαζοσίων ἄρχων Στρατόλας*. Noget uklart er det, hvad Xenophon mener med *θέατρον*².

¹ Trendelenburgs Forsøg paa at neutralisere *προσείμενος* ved at forstaa det temporalt (Der grosse Altar des Zeus in Olympia, 17 ff.) er sprogligt ganske uantageligt og nu ogsaa opgivet af ham selv, se Pausanias in Olympia, 31 f. Hans ny Fortolkning, der stadig fastholder Altrets Beliggenhed paa den gamle Offerplads mellem Pelopion og Heraion, men i Følge hvilken den vestlige Rampe, der forte op til Prothysis, skulde have strakt sig frem foran de længere mod Vest end disse Bygninger, og *προκείμενος* altsaa betyde: «springende frem foran» disse, har Blümner, Berl. philol. Wochenschr., 1915, 168 f., med Rette afvist.

² Om de ældre Opfattelser — Dörpfeld, Olympia II, 78 f.; Frazer, Pausanias III, 637 — se Dyer, The Olympian Theatron, Journ. hell. stud. XXVIII, 1908, 267. At der i Olympia aldrig har været noget virkeligt «Theater», bevidnes udtrykkeligt af Philostr. Vit. Apoll. V, 7. Sikkert betegnes med *θέατρον* en Localitet indenfor Altis selv, fra hvilken Publikum kunde se paa Processionerne o. s. v. Weniger identificerer den med Echohallen: Trendelenburg, Pausanias in Olympia, 37 f., med Skatkammerterrassen. I begge Tilfælde bliver Xenophons *πρὸς ταῦτα προσή-*

Men for det Spørgsmaal, hvormed det her drejer sig, er det uden væsentlig Betydning. Naar Retningen for Eleernes Fremstød i Altis angives som *πρὸς τὸν βωμόν* — hvilket naturligvis kun kan være det store Alter, Zeusaltret —, da synes det klart, at dette ikke kan have ligget indeklemmt mellem Pelopion og Heraion, men maa have ligget frit fremme et Steds i den aabne Del af Altis. Der netop stod den afgørende Kamp, siden Arkaderne kunde beskyde de fremtrængende Fjender fra Buleuteriet, Zeus-templet og *αἱ στοαί*, der jo dog sikkert maa være Hallerne langs Østsiden af Altis. — Der kan endelig ogsaa henvises til, hvad Xen. kort iforvejen har berettet: efter at allerede en Del af Agonerne var afsluttede, forlagde man — af Frygt for de fremrykkende Fjender — det endnu manglende fra Rendebanen til Altis selv: *οἱ δ' εἰς πάλην ἀφικόμενοι οὐκέτι ἐν τῷ δρόμῳ, ἀλλὰ μεταξὺ τοῦ δρόμου καὶ τοῦ βωμοῦ ἐπάλαιον*. Ogsaa denne Pladsangivelse bliver urimelig, om man antager, at Altret har ligget paa det ofte omtalte Sted mellem Heraion og Pelopion.

Man maa sikkert give Weniger Ret i, at disse Forhold bestemt kræver, at Zeusaltret maa have ligget frit, et eller andet Steds paa den aabne Plads i Altis. Mindre overbevisende er den nærmere Bestemmelse af Stedet, han derefter har forsøgt: «nicht allzufern von dem elliptischen Fundamente vorgeschichtlicher Zeit, nur ein wenig weiter nach Südosten gerückt, in westlicher Richtung von der Mitte des Bemas (Ϸ: Ptolemaios' og Arsinoes) und südlich von der Mitte des Tempels der Meter»¹. Et Blik paa en Olympia-plan viser, at dette afgjort kommer i Strid med Pausanias' *ἴσον μὲν μάλιστα τοῦ Πελοπίου τε καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἥρας ἀπέχων*. Og denne Angivelse maa, saalænge dens Urigtighed ikke kan bevises, staa til troende. Man betænke f. Ex., hvor omhyggelig og rammende Pausanias' Betegnelse af Pelopions Beliggenhed i Forhold til Zeustemplet er (V, 13, 1). Men ogsaa en anden Betragtning synes at gøre Wenigers Antagelse urimelig. Man følge med en Plan for Øje Pausanias' Gennemgang af de vigtigste Helligdomme i Altis. Der begyndes med Zeustemplet (10, 2—

χοῖτος uklart. Om ikke snarere begge disse Bygninger, der omslutter Festpladsen mod Nord og Øst og afgiver et fortrinligt Stade for Tilskuere til de Begivenheder, som udfoldede sig paa den østlige Del af Altis, er indbefattet under *θέατρον*? Sml. dertil Dyer l. c. — Med Blümner, anf. St., at tænke paa et forsvundet Anlæg i den vestlige Del af Altis er urimeligt.

¹ l. c. 247. — Saaledes ogsaa Blümner, Berl. philol. Wochenschr., 1915, 170.

12, 8). Derefter følger Pelopion (13, 1—7), hvis Beliggenhed bestemmes i Forhold til Zeustemplet. Saa kommer Zeusaltret (13, 8—14, 3), hvis Plads angives i Forhold til det netop skildrede Pelopion og det efterfølgende Heraion som liggende omtrent lige langt fra dem begge. En Exkurs, Alterperiegesen (14, 4—15, 12), afbryder den topografiske Gennemgang, som derefter genoptages med Skildringen af Heratemplet (16, 1—20, 5). I et Tillæg følger derefter nogle faa Bemærkninger om Oinomaossøjlen, Metroon og Philippeion (20, 6—10). Dermed er Skildringen af Hovedhelligdommene paa Altis afsluttet, og der gaaes over til det næste Hovedafsnit: *τὸ δὲ ἀπὸ τούτου μοι πρόεισιν ὁ λόγος ἐς τε τῶν ἀνδριάντων καὶ ἐς τῶν ἀναθημάτων ἐξήγησιν* (21, 1). Det er formentlig umiddelbart indlysende, hvor daarligt Wenigers Stedfæstelse af Zeusaltret passer ind i denne klare og topografisk motiverede Ordning. Om W. havde Ret, vilde det saa ikke have været det eneste naturlige at lade Skildringen af Zeus' Alter følge umiddelbart efter Gennemgangen af hans Tempel?¹

Om alt dette sammenholdes, da maa det saaledes føre til eet bestemt Resultat. Zeusaltret maa have ligget netop der, hvor forlængst den umiddelbare Forstaaelse af Pausanias har søgt det, hvor ogsaa Udgraverne i Olympia troede at skulle finde det, et Steds paa Pladsen Syd for Herodes Atticus' Exedra, omtrent lige langt fra Heratemplet og Pelopion; hvor langt fremme mod Metroons sydvestlige Hjørne, kan vi ikke sige.

Tilbage bliver dog den Indvending, som oprindelig syntes ganske afgørende, at der paa dette Sted ikke forefandtes noget, der kunde tyde paa, at her var Pladsen for Olympias Hovedalter. Fundament- og Bygningsrester vil man ganske vist ikke længere søge; det er tværtimod i sin Orden, at der intet saadant er fundet. Men ogsaa Aflejringer af Offerrester synes kun forholdsvis sparsomt at være kommet for Dagen her. Vel er Stedet, som det blandt andet fremgaar af Udbyttet fra Dörpfelds nye Udgravninger

¹ Det overses ingeniunde, at et Ræsonnement som det ovenstaaende paa Grundlag af den topografiske Rækkefølge kun kan have ringe Beviskraft for den, der med en moderne Betragtning af Pausanias anser hans Værk blot for «eine grosse Zusammenstellung von *λόγοις*, für die die Periegeese ebenso nur den Rahmen abgiebt, wie Athenaios das Gastmahl» Robert. Pausanias als Schriftsteller. 6. En topografisk Ordning indenfor det første Hovedafsnit af Olympiabeskrivelsen kan dog selv Robert ikke ganske afvise, 81 f. — Til det ovenforstaaende sml. Eug. Petersen, Rhein. Mus. LXIV, 1909, 490 og især Trendelenburg, Pausanias in Olympia, 25 f.

her¹, ingenlunde blottet for saadanne Spor; kun staar det i denne Henseende langt tilbage for adskillige andre Punkter i Altis², og da navnlig den oftere omtalte Offerplads mellem Pelopion og Heraion, hvor de overordentlig anselige Askeaflejringer ubestrideligt viser, at dér maa i de ældste Tider Olympias vigtigste Kultus have været localiseret. Er det da trods alt alene af den Grund nødvendigt med Puchstein o. fl. at søge Zeusaltret paa denne Plads? — Efter hvad der fra anden Side — især af Weniger — er fremsat herom, er det tilstrækkeligt her kort at antyde de Betragtninger, som kan gøres gældende derimod. Det maa erindres, at de forefundne Askeaflejringer alle er af høj Ælde og kun kan tjene til at illustrere Placeringen af Kulterne i Altis i den ældste Tid. De Askealtre, som Pausanias saa, er i hvert Fald forsvundne. Bortset fra Arnen i Prytaneion var det foruden Zeusaltret tillige Altre for Hera og Ge. Da de sikkert begge er gamle Guddomme paa Stedet, tilhører altsaa formentlig nogle af Askelagene deres Kulter. Det hele tilspidser sig saaledes tilsidst i Spørgsmaalet om, hvem der i de ældste Tider har nydt den største og ivrigste Kultus i Altis. Og at det netop er Hera, er vel en almindelig Antagelse³. Det er saaledes rimeligt at tilskrive hende Offerstedet mellem Pelopion og Heraion, saaledes som dette ogsaa almindelig skete, indtil Wernicke og Puchstein annekterede Pladsen for Zeusaltret. Afgørende Støtte faar dette i det velkendte Forhold, at Adgangen til Heraion netop var fra Sydsiden; Gudindens Alter og Tempel var saaledes sat i direkte Forbindelse med hinanden. Men udfra denne Opfattelse vil man tillige se, at de forholdsvis ringe Offerrester ikke kan betragtes som en afgørende Hindring for at stedfæste Zeusaltret i nøje Overensstemmelse med Pausanias paa den ovenfor angivne Plads.

¹ Se Fr. Weege, *Athen. Mitt.* XXXVI, 1911, 185 ff.

² Jfr. den udførlige Redegørelse herfor af Furtwängler i *Olympia* IV, 1 ff.

³ Jfr. navnlig L. Weniger, *Klio*, V, 1905, 28 ff.

Mephistopheles.

Af

Carl V. Østergaard.

Der er gjort talrige Forsøg paa at forklare Navnet paa den Djævel, som tjener Faust. Da intet af disse Forsøg har bragt en Løsning, der blot nærmer sig til Evidens, er det maaske til-ladeligt at forøge deres Tal med ét, som synes — i hvert Tilfælde dets Ophavsmand — at give en Forklaring, der er sandsynligere end de tidligere fremsatte.

De ældre Etymologier af Navnet Mephistopheles er sammen-stillede og kritiserede af W. H. Roscher i et Tillæg til Afhand-lingen «Ephialtes» (Abh. d. sächs. Ges. d. Wiss. 20. Bd., 1900) og af J. Goebel i «The Etymology of Mephistopheles» (Trans-actions of the American Philological Association 35. Bd., 1904). Jeg skal derfor ikke komme ind paa en Imødegaaelse af de ældre Forslag, men henviser i den Henseende til de to nævnte Af-handlinger. Dog vil jeg lige nævne en Række af disse ældre og nogle nyere Forsøg. De falder i to Grupper: en, som gaar ud fra den nu almindelige Form for Navnet Mephistopheles, og en anden, der lægger Navnets oprindelige Form Mephostophiles til Grund. Som Etymon er opstillet de hebræiske Ord mephis-tophel (Krenkel), de græske μέγας φίλος (Dürr), μὴ φωτοφίλης (Düntzer), μὴ φανστοφίλης (Hagemann), μὴ χοιστοφίλης (Sandvoss).

Det maa imidlertid slaas fast, at Tydningen af Navnet bør gaa ud fra den ældste af alle Navnets Former, fra Mephosto-philis, den Betegnelse, der stadig kommer igen i «Volksbuch» af 1587 og endnu hos Widmann og Pfitzer, som ogsaa ligger til Grund for den Marlowe'ske Form Mephostophilis og for det Shakespeare'ske Mephostophilus (Merry Wives of Windsor Act I), og som først senere er fordrejet til den nu ved Goethes Digtning almindelig udbredte Navneform Mephistopheles.

Men naar dette Standpunkt fastholdes — det er hævdet af Erich Schmidt (Goethe, Jub.-Ausg. 13. Bd. p. 270) og af G. Witkowski (Goethe: Faust, i «Meisterwerke d. deutschen Bühne», Bd. 49/52 p. 197) —, saa maa ogsaa Roschers og Goebels egne Forklaringsforsøg afvises. Roscher ser i Mephistopheles den tjene-
nende, nyttige, altid redebonne Husdjævel, hvis egentlige Betegnelse er *μεγιστωφέλης*. Goebel henviser til Navnet paa den sjette af de syv planetariske Aander i *Praxis Cabulæ Doctoris Joannis Fausti magi celeberrimi* (1656): Mephistophiel, idet Ophiel allerede forekommer tidligere. Endnu skal nævnes A. Oelkes Etymologi af Navnet (Goethe-Jahrbuch 1913 p. 198 f.): Mephi-Boseth + Ahi-Tophel fra det gl. Testamente (Sam. 2, 16).

I Modsætning til de nævnte Etymologer ser jeg i Navnet Mephostophiles et Anagram. Jeg tænker mig, at Forfatteren til den Fortælling om Faust, som foreligger bearbejdet i Volksbuch 1587, for at give den Faust ledsagende Djævel et Navn har leget med den græske Sætning:

μή φιλοσοφῆς.

Det er ikke just smukt Græsk; men trods Herodians Forskrift var Præs. Conj. efter *μή* stærkt udbredt i Haandskrifterne og i de ældste Udgaver selv af gode græske Forfattere, og man maa netop vente at møde den i det 16. Aarh.

Idet nu Navnets Opfinder, uden Hensyn til *ι* subscr., delte Bogstaverne i disse Ord i fire Afdelinger:

1	2	3	4
<i>μή</i>	<i>φιλ</i>	<i>οσοφ</i>	<i>ης</i>

og foretog en Omstilling af (2) og (3), samtidig med at han læste den nu paa anden Plads staaende Gruppe (3) bagfra, fik han Ordet

μηφοσοφίης.

Dette Anagram har han nu ikke villet anvende fuldstændig rent, da det saa vilde være for let at tyde: man tænke blot paa Johannes Trithemius' Steganographi! Det indskudte *τ* fremkom let ved en ringe Forandring af *σ > ς*, der jo læstes som *στ*. Muligt er det ogsaa, at han efter *σ* skilte Ordet ved en Streg — Talværdien af *μηφος* og af *οφίης* er den samme — og saaledes fik *στ* i Stedet for det blotte *σ*. Men ogsaa flere andre Muligheder er tilstede; f. Eks. kunde det tænkes, at han indsatte *T* som det tørste Bogstav i Ordet «Teufel».

At Navnets Ophavsmand tog sit Udgangspunkt i Sætningen *μή φιλοσοφῆς*, synes meget naturligt. Med «philosophieren» be-

tegnede Luthers Tid med Afsky al aandelig Virksomhed, der fjernede sig fra den fromme Teologi, men ganske særlig hvad der stod i Forbindelse med de «hemmelige» Videnskaber. Jeg anfører blot efter Grimms Ordbog Seb. Frank: *die magi oder caldei . . . philosophirten durch alles leben*; Fischart: *was wahrheit pflegt zu widerfahren . . . von heidnischen glerten, von philosophen, den verkehrten*. Agrippa von Nettselshem kaldte sit kabbalistiske Værk *de occulta philosophia*, og Faust selv kaldes af sin Samtid og nærmeste Eftertid næsten bestandig *philosophus* eller *philosophus philosophorum*. Hvad der i Folkebogen af 1587 særlig tydeligt viser tilbage til den oprindelige Affattelse, fremstiller ogsaa Faust netop som «Speculierer» og Filosof, der forskriver sig til den onde for «die Elementa zu speculieren» og vælger sig Mephostophiles «mich solches zu berichten und zu lehren» (Kap. 6, Beg.), ligesom hans Forlangende til Aanden er «dass er ihm auf alle Interrogatorien nichts unwahrhaftiges respondieren wolle» (Kap. 3).

Da den oprindelige Forfatter til Fausts Historie skulde give dennes Husbjævel et Navn, laa det da ikke nær for ham i Navnet at skjule en Advarsel, som Faust til sin Fortræd maatte overhøre?

Ad Tychonem Brahe.

In Tychonis Brahe Astron. instaur. Progygn. p. 399 hæc legimus: *Sic etiam Stella, quæ Magis apparuit, etsi non longe a Terris in Aëre eos præcesserit, reliquisque Cæli Luminibus procul dubio non absimilis fuerit; tamen hanc peculiare quoddam Dei fuisse Ostentum, Magis illis singulari gratia exhibitum, neque inter naturalia et miraculosa enumerandum, iam antea disputauimus, ideoque hic etiam locum, non inuenire. Infinitivus inuenire non habet, a quo pendeat; verbum debet vel simile aliquid excidisse suspicetur quispiam. Potius tamen correctione levissima scribendum inueniet.* (Comma, quod ante non legitur, ferri non potest.)

Joannes Ræder.

Anmeldelser.

Gustav Landgraf, Kommentar zu Ciceros Rede Pro Sex. Roscio Amerino. 2. Aufl. Leipzig u. Berlin 1914. Teubner. VIII + 290 S. 8° maj. M. 8 (indb. 9 M.).

Texten til Ciceros Tale for S. Roscius (med Testimonia veterum og Scholiasta Gronovianus samt kritischer Anhang) udgav L. i en smuk særlig Udgave (Erlangen, Deichert 1882, 117 S.); en deri bebudet udførlig Kommentar udkom 1884. Det er en udførligere Udgave af denne (uden Text), som her foreligger. Det vil let indses, at der i denne omfangsrige Bog findes meget mere, end hvad der udkræves til Forstaaelsen af Ciceros Tale. Til en middelstor Paragraf i Talen svarer i Alm. to Sider i Kommentaren. Som Exempel paa, hvor meget man faar at vide lejlighedsvis, anføres her valgt i Flæng en Note til hospitiiis florens [§ 15] (om den gamle Sex. Roscius, Fader til Anklagede). «Die Bedeutung des hospitium im Altertum wird uns begreiflich, wenn wir bedenken, dass der Fremde rechtlos und das Institut der Gasthöfe unbekannt war (*hôtel* von *hospitale*, woher auch das deutsche Wort Spital, Spittel). Das eingegangene Verhältnis der Gastfreundschaft verpflichtete nicht nur zu gegenseitiger gastlicher Aufnahme, sondern auch zu Schutz und Beistand in verschiedenen Lebensverhältnissen, z. B. zur Vertretung bei Gericht. Als Denkzeichen des geschlossenen Gastbundes gab man sich *tesserae hospitales*, welche sich wie das *hospitium* selbst auf Kind und Kindeskind vererbten, s. § 106. Der *tessera hospitalis* der Römer entspricht das *σύνπολον* der Griechen und das *chirs aëlichot* «Scherbe der Gastfreundschaft» der Punier (Plaut. Poen. 937). Vgl. O. Schrader, Reallexikon s. v. Gastfreundschaft und Gasthaus und Th. Zielinski, die römischen Bleitesserae in N. J. f. d. kl. Altertum 1906 I S. 269.

Imidlertid er det, som man kunde vente, dog især det sproglige, der udførlig forklares og uddybes ved Citater fra den øvrige latinske Litteratur, med Hensyn dels til Ordbetydning dels til den grammatiske Forbindelse eller Ordenes ældre Form. Ogsaa Syntaxen og den rhetoriske Form giver Lejlighed til udførlige Bemærkninger. Et Register giver en let Oversigt over mange af de i Noterne behandlede Spørgsmaal.

Naar Kommentaren ogsaa af andre end Forfatteren selv er anbefalet til de Studerendes Brug, saa kan der naturligvis læres meget ved at have denne Bog ved Haanden, men til sammenhængende Studium vil den blive for drøj; og det, som er det tiltrækkende ved Læsningen af denne Tale i filologisk Henseende, nemlig de mange Spor af den ældre Tids Sprogbrug, som kun findes hos Cicero i den og Talen pro Quinctio og Skriftet de inventione, drukner let ved en altfor langsom Gennemgang. Tiden vil bedre kunne anvendes til at læse et Par af de plantinske Komedier ved Siden af Talen pro Roscio og saa selv gøre Opdagelser paa det sproglige Omraade.

Textkritiken er ikke videre indgaaende behandlet; som Grundlag for Læsningen tænker L. sig Clarks Text i Oxfordudgaven benyttet. I § 11 fastholder han sin Rettelse: sanguini dimissui, cf. Berl. Phil. Wochenschr. 1913 Sp. 379 f. (remedio publicis cladibus hos Liv. er noget andet). Det er meget rigtigt at fastholde Haandskriftoverleveringen dimissui, men som oplyst er det Madvigs Fortjeneste forlængst (1848) at have indsat dette Ord i Texten i sin Udgave. Derimod kan Dativen sanguini (i Hdskr. sanguine) som anført i min Bemærkning i samme Tidskr. 1913 Sp. 254 ikke forsvares. Det er dog et forskruet og bagvendt Udtryk at «denne Domstol skal tjene Forbrydelserne og Blodbadet til at blive fjærnet (d. v. s. ophøre)» som Landgrafs Læsning: omnes hanc quaestionem . . . manifestis maleficiis cotidianoque sanguini dimissui sperant futuram maa oversættes. Det rigtige er, at Domstolen skal tjene til (i al Almindelighed), at man slipper fri for (egl. sendes bort fra) daglige Forbrydelser og Blodbad — saaledes som Haandskriftoverleveringen lyder, naar man blot med Madvig efter et Ord, der ender paa e, tiltøjer Præpositionen e: Omnes hanc quaestionem te praetore e manifestis maleficiis quotidianoque sanguine dimissui sperant futuram.

C. Jørgensen.

Antike Technik. Sechs Vorträge von *Hermann Diels*. Mit 50 Abbildungen und 9 Tafeln. Leipzig u. Berlin 1914, Teubner. VIII + 140 SS., 8vo.

In dem sehr bemerkenswerthen Vorwort dieses schön ausgestatteten Büchleins bezeichnet der Verf. bitter die classischen Philologen als «ein wahres odium generis humani». Hinter dem drastischen Ausdruck steckt die herbe Wahrheit, dass in Laienkreisen und selbst bei denen, die besser Bescheid wissen sollten, das Verständniss für die Wandlung, die im letzten Menschenalter

die classische Philologie durchgemacht hat, sehr mangelhaft ist. Die Vorstellung, dass Philologie lediglich Sprachwissenschaft oder gar bloss Sprachkenntniss sei, scheint unausrottbar zu sein und findet leider Nahrung in der überwiegenden Tendenz der modernen «Philologien». Wo dieses Vorurtheil überwunden ist, blüht noch die Vorstellung von der Philologie als einer papiernen Wissenschaft, die nur mit staubigen Büchern und längst abgestorbenen Gedanken hantirt. Die freundlicher Gestimmten geben zu, dass antike Kunst und Litteratur allerdings noch lebensfähige Keime enthalten, betrachten aber diese bloss ästhetischen Werthe als Luxus in unsrem realistischen und industriellen Zeitalter. Natürlich ist die classische Philologie selbst nicht ohne Schuld an diesen verkehrten Urtheilen; sie waren einmal annähernd zutreffend. Zeitweise hat die Philologie wirklich den Inhalt ungebührlich vernachlässigt oder das eng begrenzte «Classische» so romantisch ausstaffirt, dass das wirkliche Leben daraus entwich. Aber selbst die ärgsten Sünden lassen sich doch sühnen, und die classische Philologie hat wirklich, gestützt durch die überreiche Zuführung neuen Stoffes, so viel frisches Blut bekommen, dass die alten Vorwürfe nicht mehr treffen. Unsre Wissenschaft beschränkt sich nicht darauf die «classischen» Hauptschriftsteller um und um zu ediren und zu interpretiren, obgleich auch auf dem Felde wahrlich genug zu thun ist; sie strebt dem schon längst theoretisch gesteckten Ziel allen Ernstes zu, das Alterthum als Ganzes in allen Lebensäusserungen zu erfassen, und diese wahrhaft historische Auffassung führt von selbst darauf die Fäden aufzuspüren, die von der antiken Cultur zur modernen hinüber führen. Die Erweiterung des Gesichtskreises ist zunächst dem hellenistischen Zeitalter zu gute gekommen, wo die Wurzeln so vieler modernen Verhältnisse auf Schritt und Tritt offen am Tage liegen, und wo die Papyri überall hin Licht und Leben verbreiten, damit aber auch der Geschichte der Fachwissenschaften, die in den hellenistischen Reichen mächtig aufblühen. Hand in Hand mit der Entwicklung der exacten Wissenschaften geht die Vervollkommnung der Technik nach allen Seiten, wodurch sie imstande wird die neuen Ansprüche der entstehenden Grossstädte zu befriedigen. Auf diesen Gebieten ist für die Philologie noch unendlich viel zu thun; aber mancher Baustein ist doch schon herbeigebracht und zugerichtet.

Das vorliegende Büchlein ist ausserordentlich geeignet dieses wenig bebaute Feld zu erschliessen und in weiteren Kreisen Interesse dafür zu wecken, indem es an gut gewählten und eingehend behandelten Beispielen die Fruchtbarkeit dieses Neulands vor Augen führt. Der Verf. denkt an Leser «aus dem Kreise der gebildeten Jugend» (S. VII). Hier zu Lande fürchte ich, dass dieser Kreis wenig Leser stellen wird; dagegen sollten Lehrer des Griechischen und der sogenannten Alterthumskunde sich mit dem Buch bekannt machen und es im Unterricht verwerthen; wer z. B. Odyssee

XXI 42 ff. zu erklären hat, findet im zweiten Vortrag (Antike Türen und Schlösser) unentbehrliche Belehrung und erschöpfendes Material an Illustrationen. Der erste Vortrag (Wissenschaft und Technik bei den Hellenen) führt in geistreicher Weise und mit vielen ebenso neuen als einleuchtenden Combinationen den Nachweis, wie eng die Verknüpfung von Wissenschaft und Technik bei den Griechen von jeher gewesen, und wie glücklich sie sich gegenseitig befruchten. Mit berechtigtem Stolz wird darauf hingewiesen (S. 32), dass Deutschland in dieser Hinsicht in den Fussstapfen der Griechen wandert, und der Vortrag, der ursprünglich die Marburger Philologenversammlung 1913 eröffnete, schliesst mit dieser beherzigenswerthen Mahnung an die Lehrer (S. 33): «Heutzutage, wo die Technik des Unterrichtens auf einer hohen Stufe steht und der Lehrer zum Virtuosen einer rein formalistischen Kunst zu werden droht, tut es not, daran zu erinnern, dass der beständige Zusammenhang mit der Wissenschaft für ihn unerlässlich ist, wenn die Jugend für die Aufgaben unserer Zeit richtig vorgebildet werden soll». *Fiat applicatio!*

Der dritte Vortrag (Dampfmaschine, Automat, Taxameter) stellt drei Erfindungen der antiken Mechanik zusammen, die durch ihre Modernität manchen überraschen werden; es ist sogar nicht unwahrscheinlich, dass die modernen Automaten directe Abkömmlinge des bei Heron beschriebenen Weihwasserapparats ägyptischer Tempel sind (S. 63).

Im vierten Vortrag (Antike Telegraphie) sammelt und erläutert der Verfasser die Nachrichten über die verschiedenen Signalsysteme des Alterthums, die geschickt ausgedacht, aber meist sehr umständlich sind. Für Leser von Aischylos' Agamemnon sei auf die Erläuterung der Feuerpost S. 69 ff. hingewiesen.

V. «Die antike Artillerie» orientirt vortrefflich über die neuerdings wieder in Angriff genommene Reconstruction der antiken Wurfmaschinen (von Generalmajor Dr. Schramm), die überraschend gute Resultate ergeben hat. Auch über das «griechische Feuer» als Vorläufer des Schiesspulvers wird einiges mitgetheilt (S. 96 ff.).

Am meisten Neues bringt der letzte Vortrag (VI. Antike Chemie), wesentlich auf Grund eines 1913 von Lagercrantz herausgegebenen Stockholmer Papyrus (Papyrus Holmiensis, Upsala 1913), der mit einem Leidener Papyrus (herausgegeben 1885) zusammen ein ziemlich vollständiges Bild der ägyptisch-hellenistischen Alchymie giebt. Diese Geheimwissenschaft ist nach Wellmanns noch nicht ganz durchgeführten Untersuchungen schon im 3. Jahrh. v. Chr. zusammengefasst worden in einem umfangreichen Werk, das ein gewisser Bolos unter Demokrits Namen herausgab, und das für die ganze Folgezeit bis ins Mittelalter hinein eine Hauptquelle war. Neben allerlei Mystik enthielt es wirkliche Rezepte zur Mischung und Färbung von Metallen, z. Th. in betrügerischer Absicht; diese Rezepte, theilweise vermehrt und geändert, sind

uns überliefert in den beiden genannten Papyri, die ohne Zweifel mit Recht auf den «religiösen Hokusfokus» der ägyptischen Priester zurückgeführt werden (S. 127 ff.). Es ist sehr interessant zu verfolgen, wie diese Geheimwissenschaft niederer Herkunft sich unter allerlei Anfechtungen durch das Mittelalter hindurchschleicht auf verborgenen Wegen um von Zeit zu Zeit (z. B. bei Roger Bacon) ans Tageslicht zu kommen und nach ihrer Natur Nutzen und Schaden zu stiften. Hat doch Diels selbst einen höchst interessanten Versuch gemacht (Abhandl. d. Berliner Akademie 1913) nachzuweisen, dass die Entdeckung des Alkohols auf das griechische Alterthum zurückgeht und auf dem bezeichneten Wege dem Mittelalter zugeflossen ist. S. 110 ff. wird eine neue, sehr ansprechende Etymologie des Wortes Chemie vorgetragen (von *χύμα* Metallguss).

Möchte das leicht lesbare Buch die Techniker überzeugen, dass die Alterthumswissenschaft auch ihnen etwas zu bieten hat, und den Philologen zeigen, in welchem Umfange ihre Wissenschaft mit den Realitäten des Lebens, auch des modernsten, in Verbindung gebracht werden kann; nur durch Zusammenwirken von beiden Seiten kann die Geschichte der Technik wie die der Fachwissenschaften aufgeklärt werden.

Zum Schluss ein paar kleine Bemerkungen.

Zu S. 16 (über die Masseinheit der Wurfmaschinen) kann auf (Pseudo-?) Eratosthenes bei Eutokios zu Archimedes III S. 106 hingewiesen werden.

Das neue Zahlensystem des Archimedes (S. 29) war in dem verlorenen Werk *Πρὸς Ζεῦξιππον* dargelegt, woraus der «Armenarius» nur einen Auszug bietet (Archimedes² II S. 216, 16 ff.).

S. 41 hätte darauf aufmerksam gemacht werden können, dass die Gestalt des Schlüssels auch die Uebertragung der Benennung *ζῆλῆς* auf den Ruderpflock begreiflich macht; wer den Ruderpflock einer venezianischen Gondel gesehen hat, kann die Aehnlichkeit nicht verkennen.

Ob wirklich der Plural *ὀζῆας* Od. XXI 47 die Annahme von 2 Riegeln nothwendig macht (S. 44 Anm.), ist mir zweifelhaft. Ebenso möchte ich bezweifeln, dass die Festmachung des Riemens an dem auswendigen Ring beim Schliessen der Thür (vgl. Od. XXI 46) mit dem Zauberknoten etwas zu thun hat (S. 45).

Zu den Nachwirkungen des Heronischen Automatentheaters (S. 57) gehört auch die berühmte Strassburger Uhr; ihr ursprünglicher Verfertiger, Cunradus Dasypodius, hat selbst in einem besonderen Büchlein sein Verfahren und seine Quellen angegeben.

Januar 1915.

J. L. Heiberg.

The *Elegies of Albius Tibullus* edited by *Kirby Flower Smith*. New York—Cincinnati—Chicago 1913, American Book Company. 542 ss.

Smiths edition av Tibullus är en upplaga i stor stil: inalles 542 sidor, och av dessa upptager texten endast 74 sidor; ändock är texten härvid avtryckt fullständig (därav 8 ss. testimonia) men anmärkningar saknas till de partier, som allmänt fränkännas Tibullus, nemligen hela 3dje boken samt 4de bokens första sång. Det är emellertid ingen textkritisk upplaga: Smith följer så gott som i allt Hillers av 1885 (omtryckt 1899). Först giver han en utförlig och klar litteraturhistorisk inledning jämte översikt över Tibullus poetiska konst (ss. 1—106). Efter texten följer (ss. 183—526) utläggning av det som antages vara av Tibullus själv. Denna utförliga framställning vittnar om en ofantlig beläsenhet: citat ur grekiska och latinska författare omvexla med paralleler ur engelska, franska, italienska och — mera sällan — tyska skalder. Tyska källor citerar förf. så mycket flitigare för de språkliga anmärkningar, varav boken överflödar och som ofta tagit väl stor plats, t. ex. när s. 192 en hel sida exempel anföras för *-que-que* eller s. 355 nästan en sida fylles med citat som förklaring till att *luto* är = *pallore* i versen I 8, 52 *sed nimius luto corpora tingit amor*. Ofta har författaren emellertid lämnat egna intressanta upplysningar t. ex. s. 209 över pluralis maiestatis, s. 212 f. över hexameterns byggnad m. fl. Efter R. Bürgers (nu fallen i kriget mot Frankrike) Beiträge zur Elegancia Tibulls anför han s. 311 exempel på Tibullus användning av partiklarna men kritiserar samtidigt Bürgers strävan att genom emendation åstadkomma likformighet i användningen och uttalar därvid dessa för Smith karakteristiska ord: Speaking in general, an ounce of manuscript, even when that manuscript is no better than the Ambrosianus, is worth more than a hundredweight of conjecture, or half a ton of theory.

Carl Thulin.

The *Roman Elegiac Poets* edited with introduction and notes by *Karl Pomeroy Harrington*. New York—Cincinnati—Chicago 1914, American Book Company. 444 ss.

Harrington bjuder på ett urval ur den romerska elegiska poesien. Efter en kort överblick över den grekiska elegien giver han en god litteraturhistorisk översikt över den romerska elegiens män jämte en kort metrisk revy (ss. 1—67). Därefter följa 22 av Catullus elegier, 18 av Tibullus (även III 2, 3, 5), 36 av

6*

Propertius och 12 av Ovidius (mest Amores, av Heroides sången 13, Laodamia Protesilao, av Tristia I 3 och IV 10). Förklaringarna under texten äro givna med god smak och säker uppfattning av de svårigheter, som möta den, som först har att sätta sig in i den romerska litteraturen. Till kritisk handledning äro de viktigaste av handskrifternas divergenser uppförda närmast under texten.

Carl Thulin.

Corpus agrimensorum Romanorum recensuit *Carolus Thulin*.
Vol. I Fasc. I. Lipsiae 1913, Teubner. IV + 171 ss.
+ 48 ss. figurer.

De overleverte skrifter av de romerske agrimensores har ikke været utgit siden 1848, da Lachmanns utgave blev trykt som første bind av «Die Schriften der römischen Feldmesser», hvis andet bind (fra 1852) bringer bidrag til forstaaelse av landmaaler-tekstene fra Blume, Lachmann, Mommsen og Rudorff.

Det er ikke svært mange latinske tekster som i løpet av saa lang tid ikke oplever en ny utgave. Naar det har været tilfælde her, saa skyldes det visselig ikke alene den Lachmannske utgaves fortrinlighet, og opgavens særdeles byrdefulde art, men ogsaa den omstændighet, at corpus agrimensorum ikke har været gjenstand for nogen sterk interesse blandt filologerne. Det kan merkes paa flere ting. Ikke saa faa træffende leksilogiske og eksegetiske bemærkninger i Rudorffs «Gromatiche Institutionen» er forblit upaaagtet. I gode gromaticke tekster kan en finde ord og ordformer som hverken er optat i Georges' leksikon eller i Gradenwitz' fuldstændigere «laterculi», saaledes *austrinalis* (nml. *circulus*) om den sydlige polarkreds (186₉ La. = 150₄ Thulin) og *sescontrarius*, nærmere omhandlet av Lachmann II 102 f. Agennius Urbicus 40₂₂ La. (= 30₁₆ Thul.) *si vero in alio loco terminus translatus est usurpandi finis causa[m], numquam non utique locum desicavit: non enim cito quisquam propter exiguam partem terminum movet* anføres endnu i den nyeste utgave av Georges under *desicco*, med tilføielsen «wo Schreibung *desicavit*», og hos Neue-Wagener er der heller ikke tat hensyn til stedet under behandlingen av perfektum av *secare*. Og dog har formen *desicavit* sin interesse som sidestykke til *excaveris* Cato RR. 42, hvor forøvrig Politianus har *exicaveris*, likesom Cod. Arcerianus (B) til det anførte sted av Agenn. Urb. med første haand har *desicavit*.

Den haandskriftlige overlevering av agrimensorerne er meget tarvelig; den skjæmmes ikke alene av korrupte læsemaater i masse, men ogsaa ved forvirrende omstillinger av bladene. Lachmann

var den første som bragte orden i det hele, og gav en læselig og sammenhengende tekst. Paa det grundlag han saaledes la, vil alle senere utgivere maatte bygge; hans utgave vil forsaavidt altid beholde sin rang som hovedutgave.

Og dog er den ikke uten sine svake sider. Der skjælnes ikke i selve teksten mellom det overleverte og det korrigerede, og ved fastsættelsen av teksten er der efter vor tids opfatning gaat for subjektivt frem. Det haandskriftlige grundlag er ufuldkomment, især med hensyn til anden og tredje klasse, der ikke representeres ved de bedste manuskripter. At der kunde trænges en ny utgave, antydet Mommsen flere ganger, og et par tyske filologer har ogsaa hat planer derom, uten at det blev alvor av det, før Thulin i Malmö paatok sig det særdeles møiefulde arbeide, som de fleste visst vilde finde litet fristende. Sidst i aaret 1913 utkom saa første halvbind av Thulins utgave. Det bringer de ældre gromatiske tekster: Frontin, Agennius Urbicus, Siculus Flaccus, de to forfattere av navnet Hygin samt det sene *commentum*, som med urette blev tillagt Agennius. Det er tat med her, fordi det indeholder citater av ældre gromatikere.

Thulin har forberedt sin utgave ved omfattende undersøkelser av haandskrifter og tekst; disse undersøkelser har han efterhaanden gjort rede for i en lang række avhandlinger, særlig «Die Handschriften des Corpus agrimensorum Romanorum», trykt i Berlinerakademiets Abhandlungen 1911. Her eftervises det at cod. Gudianus, som hos Lachmann representerer haandskrifternes anden klasse, er en avskrifts avskrift efter cod. Palatinus, og m. h. t. tredje klasse at cod. Laurentianus, som Lachmann og hans medarbeider Blume væsentlig kjendte gjennom Scrivers utgave av 1607, er ældre og værdifuldere end cod. Erfurtensis, som L. og B. har brukt. I overensstemmelse med disse resultater er da den nye utgaves apparat indrettet. — Som et smukt resultat, væsentlig av haandskriftstudier, skal det i denne forbindelse nævnes at utgiveren med gode grunde har vindicert for Hygin et avsnit «Agrorum quae sit inspectio», overlevert i Cod. Arcerianus (B) mellom stykker av Agennius Urbicus; hos Lachmann er dette avtrykt som et fragment for sig, uten forfatternavn. Derimot følger Thulin ikke Lachmann hvor denne supplerer Hygin ved stykker fra *commentum*, og opgir, sikkert med rette, Lachmanns forsøk paa at rekonstruere en Frontins liber secundus. Lachmann gik jo i det hele subjektivt frem, baade i emendationer, og især i de nævnte rekonstruktionsforsøk. Thulins metode er mere objektiv; hans utgave har sin styrke i en helt gjennomført filologisk akribie, virker solid og tillidvækkende, men savner til gjengjæld Lachmanns personlige friskhet. — I teksten har Thulin optat en del rettelser, som er foreslaat efter Lachmanns tid, mest av Rudorff, Mommsen og Schulten, og har ogsaa selv bidraget med en række konjekterer. Efter anmelderens skjøn er mange av disse tiltalende;

undertiden kan de forekomme litt tamt avhængige av haandskriftets bokstav. Til en virkelig dom om de enkelte tilfælde kræves der en større fortrolighed med den gramatiske litteratur end den anm. er i besiddelse av. Nærmere begrundelse av en række læsemaater har utgiveren git i opsæt i «Eranos» for 1911 og 1913. Paa en del steder har han kunnet hævde overleveringen overfor Lachmanns rettelser, med støtte i moderne undersøkelser av den «lavere» latin. — At reproduktionen av haandskriftenes tegninger i den nye udgave er væsentlig forbedret, siger sig selv.

Pligtskyldigst skal anm. tilslut notere to bidrag til den fortjenstfulde udgaves trykfeilsliste: *id* for *in* s. 33¹⁵ og *virtute* for *virtute* s. 79¹⁰.

Christiania, mai 1915.

S. Pantzerhielm Thomas.

Harry Mortimer Hubbell, The influence of Isocrates on Cicero, Dionysius and Aristides. New Haven 1913, Yale University Press. XII + 72 S.

Modsætningen mellem Rhetorik og Philosophi, som saa skarpt kom til Orde i Striden mellem Isokrates og Platon, kan forfølges længere ned i Tiden. Dette har Hubbell forsøgt ved at fremdrage Steder af senere Rhetorer, der hentyde hertil. Først giver han en Oversigt over Isokrates's Standpunkt, støttet navnlig paa Steder af Sophisttalen og Antidosistalen, hvor Isokrates hævder den store Betydning, som Naturbegavelse og Øvelse har for Taleren i Modsætning til den af Platon krævede Viden, og betegner den behørig uddannede Taler som Philosoph og erklærer ham for at være i Stand til at virke baade som Statsmand og som Hærfører. Synderlig nye ere disse Betragtninger ikke; i Bestemmelsen af *idéai* (Soph. 16) som *σχήματα λέξεως* og *διανοίας* har Forfatteren vistnok Ret.

Derpaa fremstiller han Ciceros Forhold til Isokrates, citerer en Del Steder, hvor Cicero omtaler Isokrates med stor Berømmelse, og andre Steder, navnlig af *De oratore*, hvor Cicero fremsætter ganske de samme Tanker som Isokrates, tildels i samme Form. Begge ere enige om Nødvendigheden af en Forbindelse af Rhetorik og Philosophi (som de forstaa den), men der er den Forskjel, at Isokrates gjør Front imod Philosophen, der ringeagtede Rhetoriken, Cicero derimod mod Rhetorer, der ringeagtede Philosophien. Overfor nyere Forskere, der have søgt at paavise forholdsvis sene Kilder til *De oratore*, hævder Hubbell, at Cicero, i Betragtning af den ordrette Overensstemmelse med

flere Steder hos Isokrates, maa have benyttet denne Forgjænger direkte.

Noget svagere er Dionysios's Overensstemmelse med Isokrates. Men vi finde dog hos ham ikke alene Betoningen af Isokrates's Betydning for Eftertiden, f. Ex. hvor han hævder, at Demosthenes ikke har naaet sin Færdighed som Taler ved at studere Aristoteles's Rhetorik, men ved at gaa i Skole hos Isokrates og Isaïos, men ogsaa ligesom hos Isokrates en Fremhævelse af, at den «philosophiske Rhetor» tillige er Statsmand og Philosoph. Endelig gives ogsaa fra Aristides lignende Citater, blandt hvilke ere at mærke nogle Steder, hvor de gamle atheniske Politikere, Miltiades, Kimon, Themistokles og Perikles, hvis Fortjenester allerede Platon havde draget i Tvivl, prises baade som Rhetorer og som Statsmænd.

Meget Nyt bringer Afhandlingen ganske vist ikke, men dog ganske lærerige Sammenstillinger.

Hans Ræder.

W. T. Young, A Primer of English Literature. Cambridge 1914, University Press. Pp. VI + 240.

For a Primer Mr. Young's book is astoundingly rich in details. In the preface the author expresses a hope that his book will serve as an introduction to The Cambridge History of English Literature.

In order to cram so much information into his 200 pages, Mr. Young here and there falls into the sin of dryness. This is the case where considerations of space have compelled the author to confine himself to a mere enumeration of facts. Fortunately the book contains a good deal more than enumeration. Among the best chapters (and very good chapters too) are the initiatory one on Old English Literature, containing an illustrative analysis of the mentality of such poets as *Caedmon* and *Cynewulf*, and the chapter on the Revival of Romance.

In my opinion the book will be of value, not so much to the very beginner, but rather to a little more advanced type of student who wants to put himself through a short and instructive revision course of English literature. A reader of that kind will be able to appreciate the short outlines of 'type-developments' that are quite a feature of the book.

Birkerød, October 1914.

N. Bøgholm.

Franz Boll, Aus der Offenbarung Johannis, Hellenistische Studien zum Weltbild der Apokalypse = $\Sigma\text{TOIXEIA}$, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes und der griechischen Wissenschaft herausgeg. von *Franz Boll*. H. 1. Leipzig u. Berlin 1914, Teubner. VIII + 151 s. M. 5, geb. M. 5,60.

Sedan astrologien en gång blifvit afslöjad som skenvetenskap och öfvertro, tycks man ha menat, att det var under en seriös vetenskapsmans värdighet att syssla med den. Den sköts helt och hållet åt sidan, men därigenom förlorades också förståelsen för dess historiska betydelse. Hvilken denna varit på 1600-talet, har Troels-Lund skildrat värtaligt och öfvertygande; hvilken den varit under antiken, framträder numera allt klarare framför allt genom Bolls och Cumonts arbeten. Det oerhörddt rika handskriftsmaterialet har registrerats och i utdrag gjorts tillgängligt i *Catalogus codicum astrologorum*. En frukt af dessa studier är den förklaring af vissa af apokalypsens underliga bilder, som Boll gifver i föreliggande arbete. Kap. 6, 9 «jag såg under altaret de människors själar, som hade blifvit slaktade för Guds ords skull och för det vittnesbörds skull, som de hade» reflektera vanliga läsare knappast öfver hvad det är för ett altare som åsyftas. När Boll visar, att ett altare eller rökelsekar står i södra, Hadesdelen af himmeln på vintergatan, som är själarnes väg, faller ett förbluffande ljus öfver stället. De märkvärdiga gräshopporna 9, 7, som likna bevingade hästar med människahufvuden med kronor och hår som kvinnohår och skorpionstjärtar, ha lånat sin gestalt från skytten i zodiaken, sådan denne framställes på babyloniska och andra bilder. En glanspunkt är förklaringen af de fyra apokalyptiska ryttarne eller rättare de plågor, som de sända. En ytterst spridd astrologisk lära är den om cyklar på tolf år, som stå hvart under sitt djurkretstecken, hvilket bestämmer deras karaktär. Det år, som står i vågens tecken, utmärker sig för missväxt på spannmål och öfverflöd på vin och olja. Den tredje rytaren har en våg i sin hand, en stämma profeterar dyrtid på spannmål, men vin och olja skall han icke skada. I jungfruns tecken ske strider och blodbad, dessa medför den andra rytaren. Den fjärde rytarens namn är döden, och dödsriket följer honom; Skorpionen betecknar dödsriket på himlahvalfvet. Den förste rytaren är en segervinnare v. 2, men enligt v. 8 har han makt att döda genom vilddjuren på marken. Här har ordningen omkastats, så att detta nämnes i sista rummet; därför kan antingen tecknet efter eller före de tre redan nämnda tecknen åsyftas, skytten eller lejonet; båda äro kungliga stjärnbilder, båda sända vilddjursplåga öfver människorna. De fyra ryttarne ha sålunda lånat de plågor, som fyra på hvarandra följande djurkretstecken sända öfver människorna. I den födande kvinnan har man länge förmodat Isis. Boll säkerställer detta genom att uppvisa, att skildringen af kvin-

nan pekar på jungfruns stjärnbild, att denna äfven kallas Eileithya och föreställes som Isis, som ger di åt sin son Horus.

Bolls tolkningar äro byggda på en enastående sakkännedom och föredragna med den honom utmärkande sakligheten och soliditeten; de torde i allmänhet vara obestriddiga. Det behöfver knappast särskildt sägas, att Boll långt ifrån använder den astrologiska uttydningen som en nyckel, som öppnar alla lås, utan äfven låter andra synpunkter komma till sin rätt, men bokens syfte är att visa, hur vissa punkter utan vidare bli förståeliga genom den hellenistisk-orientaliska astrologien. Boll slutar med ett par allmänna synpunkter. Den religionshistoriska tolkningen (Gunkel, Bousset) bekräftas, men man skall ej gå öfver ån efter vatten utan söka efter förklaringen i den hellenistiska astrologien, innan man går till den urbabyloniska. Anslutningen till astrologien visar visionernas och spådomarnes typiska karaktär; hänsyftningar på tidsförhållanden bli därigenom ej uteslutna, men stor försiktighet måste iakttagas. Ett exempel är den tredje ryttaren, som Reinach och Harnack hänföra till förhållanden under Domitianus' regering, men restlöst förklaras som astrologisk bild.

Bolls bok öppnar serien; en lång rad häften äro under utarbetande (III Fehrles Studien zu den griechischen Geoponikern har redan delvis utkommit som habilitationsskrift i Heidelberg) eller utlofvas. Serien lofvar att bilda ett stort framsteg i utforskandet af den antika vetenskapen och dess gränsområden inom öfvertron; detta har försummats, sedan modern vetenskap lämnat den antika så långt bakom sig, men för vårt begripande af antiken är det en nödvändighet.

Lund.

Martin P. Nilsson.

Svenska studier tillägnade *Gustaf Cederschiöld* den 25 juni 1914, utg. gen. Svenska modersmålsläraryöfningens arbetsutskott. Lund 1914, Gleerup. 6 upag. bl. — 484 ss.

Gennem tre slægtled har navnet Cederschiöld været knyttet til modersmålsforskningen. Et her i festskriftet frændraget aktstykke viser, at ekspeditionssekretær Gustaf Cederschiöld ved rigsdagen 1856—58 foreslog oprettelse af lærerpladser i modersmålet ved de to svenske universiteter, hvad denne rigsdag også besluttede. Forslaget, hvis ordlyd er gengivet, viser både kærlighed til modersmålet og god forståelse. Denne forslagsstillers søn, til hvis 65-års fødselsdag festskriftet er udgivet, blev 1875 docent i nordiske sprog i Lund og 1893 professor i samme æmne i Göteborg. I næsten 40 år har han altså været lærer (og den meste

tid universitetslærer) i dette æmne, og hans forfatterskab i dette tidsrum omfatter iflg. Sv. Grén Brobergs bibliografi i festskriftet 156 bøger og afhandlinger foruden deltagelse i Sv. Akad. Ordbok. Det omspænder hele den nordiske filologis område, dog især i de senere år med en afgjort forkærlighed for stilistik og undervisningsvæsen. I lige fortsættelse af hans gærning ligger så igen sønnen Wilhelm Cederschiölds, både disputatsen: *Studier över genusväxlingen i fornvästnordiska och fornsvenska* (1913) og det her i festskriftet meddelte.

Festskriftets æmner er også fra meget forskellige dele af den nordiske filologi og pædagogik.

Svensk stilistik er naturligvis stærkt repræsenteret. Herhen hører, trods sin titel, snarest Fr. Wulffs: *Om undanhållna ords behandling i svensk sats, dynamiskt och melodiskt*. Om det, der efter titlen skulde behandles, siges der egentlig ikke meget, men en del fræmgår af de givne, meget rigelige, eksempler på svensk udtalegengivelse i forskellige stilarter. Men det synes egentlig mere at være prof. Wulff magtpåliggende at holde en prædiken over sin gamle tekst: vi bør tale og skrive et både naturligt og velplejet sprog. Heri har han en yngre sekundant i Hjalmar Lindroth, som skriver *Om några onödiga skiljaktigheter mellan svenskt skriftspråk och talspråk*. Til tider berører de to afhandlinger hinanden meget nær, som Lindroth s. 110 jfr. Wulff s. 13* (og i brugen af ordet «tyskeri» om usvensk konstruktion). Det er øjensynligt, at svenskerne her kæmper med helt andre vanskeligheder end vi, når vi f. eks. betænker at selv Selma Lagerlöf i Nils Holgersson ikke helt har undgået at udelade *har, hade* i bisætninger. Som bidrag, der ligesom disse angår sprogrigtighed, kan også nævnes Carl Rebbe: *Bidrag till frågan om passivbildningarnas användning och betydelse i nuscenskan*, hvor der, ligesom hos Lindroth, tages visse forbehold overfor det talte dagligdags sprog; desværre tages disse forbehold væsentlig mentalt, det vilde dog netop her have været af den største interesse at få besked om, i hvor stort omfang de regler, der gælder for foredrags- og afhandlingssproget, også gælder i dagligsproget. Selv om Lundell ikke har heltud ret i at regne passivformen på -s for halvvejs død, er dens område dog afgjort stærkt indskrænket i talesproget, langt stærkere, end det fræmgår af Rebbes behandling.

På overgangen fra stilistik til pædagogik står Natanael Beckmans: *Praktisk skolregel och vetenskaplig teori*. Som altid hos Beckman er eksemplerne ypperlige, og hans syn på skole-reglen som en noget grov men nødvendig formulering af den videnskabelige forståelse, som eleverne endnu ikke er modne til, er forstandigt. På overgangen fra pædagogikken til ordlæren har vi Wilh. Cederschiölds: *Något om språkliga nybildningar, gjorda av skolpojkar*. Den er meget fornøjelig; jeg vilde stær-

kere end forf. understrege, at det næppe er tilfældigt, at han har kunnet samle masser af nydannelser i drengenes, men næsten ingen i pigernes stile (jfr. f. ex. G. Cederschiöld: Om kvinnesprog s. 23).

Ordforrådet er i det hele æmnet for en lang række opsatser. I *Några danismer hos Snoilsky* har Hilding Celander påvist den svenske digters nære forhold til dansk og særlig til Chr. Winther. Et æmne, som også berører danske forhold (bl. a. H. C. Ørsteds sprognheder) er Pelle Holms: *Något om svensk språkrensning före Viktor Rydberg*, og det samme gælder Evald Ljunggrens morsomme historik over ordet *mejeri* (med de enslydige ord *dejeri* og *hollænderi*); som parallel til *dejeri* der er omdannet fra eng. *dairy* efter *deja* kan jeg nævne, at i Vendsyssel blev *mejeri* omdannet til *mæjeri* («mænderi»), fordi der ved andelsmejerierne arbejdede mandlige mejerister.

Gamle svenske ord belyses af Söderwall: *Rättsuttryck i den fornsvenska pentateukparafrasen*, Lidén (*quiggrind* i VGL., med oplysninger om gammel heksetro, og *pater noster* som femininum, formodentlig i tilslutning til *ave Maria*) og Axel Kock (*beye ost* i Uppl.). L. Fr. Löfflers *Öknamn i en västgötafamilj på 1860 och 1870 talen* er i det små en lige så talende påvisning af, hvor lidt man kan forklare navnegivning uden at kende omstændighederne, som Finnur Jónssons behandling af islandske fårenavne (Arkiv XXVIII) er i det store. Elof Hellquist behandler *En grupp svenska dryckestermer* (jfr. Feilberg, Dania VI), og Bengt Hesselman, Hugo Pipping og Es. Tegnér svenske plantenavne. Prof. Tegnér's afhandling går ud fra lignende betragtninger, som jeg har gjort gældende i Festskr. til Feilberg, uden at han synes at have kendt min opsats, og på et enkelt punkt falder hans udtalelser (s. 440—441 om *pil*) næsten ordret sammen med, hvad jeg har ytret (Fremmedordene i det ældste d. skriftspr. s. 40), skönt det er öjensynligt, at min behandling ikke har været kendt. Et sådant sammentræf kan ikke andet end bestyrke mig i troen på min opfattelses rigtighed.

Et stykke orddannelseslære er K. J. Samuelsson: *Några sammansättningar med -lös och -fri*, og nær ved ordlæren står også Ruben G:son Bergs *Duala substantiv i nusvenskan* (som dog handler om noget andet, end de fleste efter titlen vilde vente). Hvorfor forf. (s. 189 note ¹) nöjes med et halvcitat (fra S. Taube, Gunnar Wennerberg I, 219), især da dualisbetydningen kun kommer frem ved at man får sammenhængen, fatter jeg ikke.

I sammenhæng med disse afhandlinger må vel også Th. Hjelmqvists: *Några förmenta eller ändrade bibelutsagor hos nysvenska författare* nævnes. Det er en fortsættelse af forf.s tidligere arbejder om bibelske navnes brug og ganske lærerigt.

Et enkelt lydhistorisk bidrag findes også, Emil Olsons *Om konsonantförlängningen i pluraler av tuperna fötter, getter, nötter, böcker*. Den fører et stykke nærmere til en endelig for-

ståelse af denne forlængelse, men det forekommer mig, at de i mange henseender parallelle forhold i dansk (særlig i jysk) må kunne kaste endnu mere lys derover.

På grænsen mellem sprog- og litteraturforskning står Josua Mjöbergs *Något om nutida svensk rimkonst* med gode bidrag til værdsættelsen af adskilligt af det ny. Mon ikke indrimene hos Hallström til dels skyldes engelsk påvirkning? Hallström har jo givet sig meget af med engelsk digtning, og i engelske vers (sål. særlig hos Kipling) er indrimene talrige. Fra et andet grænseområde er Ludvig Larssons *Runstenen i Växjö domkyrka — och Gunnar Gröpe?* Den skarpsindige forfatter er her åbenbart inde på usikker grund (naturligvis selve runestens-tolkningen fraregnet), og det lykkes ham næppe at overbevise mange om Gunnar Gröpes eksistens, end mindre om hans identitet med den på runestenen omtalte Gunnar Grimsson.

Otto von Friesen har i *Hoem var Skogekiär Bärqbo?* givet en sproglig støtte til den gængse antagelse, at den pseudonyme forfatter var Gustaf Rosenhane, så dennes forfatterskab nu kan betragtes som fastslået. Med hensyn til hans samtidige Georg Stiernhielms *Herkules* og *Scea- och Göta måles fatabur* har Sverker Ek påvist så store overensstemmelser, at han med rette sætter de to værker i et langt nøjere indre sammenhæng med hinanden end blot det, at de stammer fra samme pen. Genstanden for Knut Fredlunds *Den fördolda guden* er et anonymt digt, som må være af Leopold, men som egentlig ikke giver meget nyt til denne digters karakteristik. Mere lærer man af Karl Warburgs *Litterära och personliga uttalanden av J. E. Rydqvist*, som på mange punkter kaster strejflys ind i 1830ernes og 1840-ernes litterære liv. Gösta Montelin har fremdraget en næsten glemt lyriker fra 1830erne, *Otto Sebastian von Unge*. Og endelig giver Valborg Olander i *En blick in i cerkstaden* oplysninger, så autentiske, som de kan fås, om Selma Lagerlöfs arbejdsmåde. Hvad man erfarer, stemmer med og udfylder, hvad der allerede er kendt fra «En saga om en saga», og viser, at den store forfatterinde også i den henseende minder om sin store forgænger H. C. Andersen.

Til disse litterærhistoriske bidrag slutter sig nærmest Brobergs Cederschiöld-bibliografi, som dog forhåbentlig er skrevet lidt for tidlig, og E. Wrangels *Staffan stalledräng i ord och bild*. Denne sidste er af ikke ringe interesse også for dansk folkeminde- og kunsthistorie, bl. a. ved sin fræmdragning af et tredje billede (fra Skåne) med samme æmne som de to i Danske Studier 1904 nævnte fra Møn og Falster. Men at Staffans-problemet her har fundet sin endelige løsning, tror jeg ikke, især da beviset for Frøys forbindelse med hesten nok endnu ikke er ført, skönt næsten alle regner med den som en **kendsgærning**.

Den smukke og righoldige bog indeholder meget af værdi og fra mange områder; men noget særlig epokegørende rummer den, som festskrifter for det meste, dog næppe.

Askov, febr. 1915.

Marius Kristensen.

Deliciarum Manipulus Danicarum. Det er Dansk Renaissance Digtning Eller Udvalgte Stykker af den Verdslige Danske Poesi mellem Arreboe og Holberg. Udg. af V. J. v. Holstein Rathlou. Kbhvn. og Kria. 1914, G. B. N. F. XVI + 174 ss. + 1 blad.

Der kan göres indvendinger mod den noget pretiöse titel, mod den mærkelige fortale og den næsten mærkeligere efterskrift, og der kan også göres indvendinger mod udvalget (f. eks. at Sören Therkelsen som oversætter er udelukket), men disse ting bliver dog mindre væsentlige, især da udvalget i forhold til pladsen virkelig må kaldes repræsentativt.

Mere vejer det, hvordan udgivelsen er gjort. Et udvalg som det foreliggende må være beregnet på en ret bred læsekreds, men dog udgivet sådan, at det også tilfredsstiller dem, der skal benytte det videnskabeligt. Vi skal først se, hvorledes det stiller sig med hensyn til det sidste punkt.

Udgaven siger selv, at den er bogstavret optrykt efter den valgte udgave eller det valgte håndskrift, dog med rettelse af åbenbare fejl. Om den nøjagtige overholdelse af den første del af reglen kan jeg kun dömmе for det par stykkers vedkommende, som jeg selv ejer originaltryk af. Den er ikke overholdt for Peder Syvs digte, idet udg. trykker 3 også hvor P. Syv har I, eller med andre ord opgiver et af Syvs retskrivningskrav, skellen mellem i og j, også i de «store» bogstaver. Skal jeg slutte fra det kendte til det ukendte, kan jeg altså ikke stole på bogstavret-heden. Hvad den sidste del af reglen angår, da har udgiveren ladet det utvivlsomt urigtige Peder Høegis (Quid tua v. 22) og Gieß (Nævetud l. 126, 146) og de meningsforstyrrende kommaer i Nævetud l. 9 og 267 stå, skönt han på disse steder ikke har kunnet være i tvivl om meningen. Om udgiverens ævne til at læse skrift kan jeg ikke udtale mig med vished, men rettelserne til Mølle-Borups Velkom tyder ikke i den bedste retning (i dette digt er desuden Udi l. 6 sikkert fejl for Uden, formodentlig med anden stavelse forkortet). At reducere disse læsefejl til trykfejl, som udg. forsøger, går ikke an (men trykfejl findes også, sål. i digtet over Fr. Thuresen l. 3: i lade døden for i døden lade eller på allersidste tekstsider i Ole Borchs «imprimatur»

pictas for pietas, hvis disse da ikke er uændrede fejl i tekst-kilderne).

Man føler sig efter sådanne prøver ikke tryk ved den givne tekst, og hvad tekstkritik angår, da synes det, som om udg. slet ikke har anvendt andre håndskrifter, selv hvor det benyttede ikke giver forståelig mening. I Nævetud har Rich. Petersen (og vel-sagtens Thott 1528, 4to) Krop l. 11 (udg. Kop) og Streg l. 315 (udg. Steeg), men udg. har intet herom. I bægge disse tilfælde har vist udg. det rette, men det burde have været omtalt, da R. Petersens Thomas Kingo hører til de lettest tilgængelige bøger med æmne fra denne tid, og ikke mindst, da udg. intet giver til forståelse af disse udtryk.

Hværken teksten eller det kritiske apparat kan altså siges at være tilfredsstillende. Hvorledes stiller det sig da med de oplysninger, der er beregnede på en bredere læsekreds?

De historiske oplysninger er meget knappe, og da det forudsættes, at brugerne har i det mindste N. M. Petersen og Biogr. Lex. ved hånden, er de næsten alle overflødige. Til dels er de vildledende, som når der s. 168 siges, at Johanne Lund senere blev Kingos hustru; da det pågældende digt blev skrevet, havde hun været gift med Kingo i fire år. Udgiverens tro på, at Vitus Bering selv har skrevet svaret til Bording, er sikkert fejlagtig, og underskriften, et anagram for Nicolaus Stampius, bekræfter det Lützowske håndskrifts angivelse af forfatteren. Om den nyopdagede forfatter, J. N. Bach, har udgiveren intet som helst positivt at meddele. De vers af ham, som nævnes, kunde tyde på, at han har været en elsker af gode bøger men stået udenfor de lærdes lav. Muligvis kunde man tænke på den københavnske borger Johannes Bach, som 1686 var værge for Nikolai kirke (Kbh. Dipl. VII, 148--149).

Men endnu mindre tilfredsstillende er de sproglige oplysninger. I noterne til Quid tua er flasker ikke «bræmmer», snap er fejl for snap op, og bøyden er ikke «byen» men tværtimod «landet», som endnu på Bornholm, og til det, så vidt jeg kan se, uforståelige v. 32² gives slet ingen oplysning. I noterne til Nævetud er agetei umuligt forklaret (tei er et rent norsk ord, der skal vist læses agevei, men hvad har de andre hdskr.?) og sutte l. 258 kan heller ikke forstås, som udg. foreslår, så meget mindre som Moths forklaring til sutes er af tvivlsom pålidelighed. Atter her vilde det være rart at kende de andre håndskrifteres læsemåde, især da meningen synes at kræve soen el. lign. Af rettelser i dette digt foreslår jeg endvidere kildrer for kalder l. 11, kirkekam for klokkekam l. 25, vorden for Verden l. 172, høye trafvind for trofvind l. 202 og ved for vel l. 240, men atter her savner jeg oplysning om varianter. Der gives ingen oplysning til strippe l. 22 (må vist betyde: lade sit vand; i betydn. malke dårligt (intrans.) bruges

det endnu i sjæll.), til l. 76 (med den mærkelige stavemåde hvis for vist og for i betydn. «foran»), til Kortet l. 135 (kortspillet?), til skreged l. 142 (skræggede, om en skade), til Kackel l. 202 (må være navn på en hane), til stokke l. 211 (sætte bier i bistok, overført «indfange»), og til Kiede l. 216 (kedsomhed, plage). Vanskeligere er l. 199 flg., hvor forklaringen af Døns er ganske utilfredsstillende, l. 238 flg., hvor der dog vist må være tale om, at viben vågner op af vinterdvale og lægger sine æg ved Marie Bebudelsestid (o: omkring 4 april n. st.), og l. 253 flg., hvor det ser ud, som om St. Antonius skaffer Kingo et mere lunt end vellugtende logis i en svinesti (eller under et svinetag?). Endelig er vel l. 313 flg. en hentydning til den gamle måde at fjærne en udvækst eller vorte ved afsnøring (steg el. stæg betyder en knude, løkke, se VSO., Mb. Diall. eller Feilb. under stæg). Udgiveren har ikke overvundet disse vanskeligheder, ja man er ikke engang vis på, at han har set, hvor de lå. Hvor havde det ikke her været nødvendigt at kunne jævnføre læse-måderne!

Jeg har kun for et par digte indladt mig på en gennemgang, men denne har for de to digte givet et resultat, som ikke opfordrer til at fortsætte med andre. Jeg kan ikke komme til anden opfattelse end at udgiveren også her er gået uden om vanskelighederne i stedet for at overvinde dem.

Dommen over den foreliggende bog kan da, med al erkendelse af at udgiveren i udvalget har vist skønsomhed, kun blive, at den er ganske utilfredsstillende. Det er desværre ikke her, som fortalen antyder, udgiverprincipperne, det er galt med, men det er den dårlige gennemførelse af i og for sig fuldtud forsvarlige principper.

Askov, febr. 1915.

Marius Kristensen.

Afmælisrit til dr. phil. *Kr. Kálunds* 19. ágúst 1914. Gefið út af hinu íslenzka Fræðafélagi í Kaupmannahöfn. Kaupmannahöfn 1914. XI + 107 sider.

Det islandske Litteratursamtund i København har ved dette lille skrift paa dr. Kálunds 70 aars fødselsdag ønsket at give ham et tegn paa Islændernes erkendtlighed for hans utrættelige arbejde i den oldislandske litteraturs tjeneste. Skriftet indledes med en oversigt over dr. Kálunds virksomhed af prof. Finnur Jónsson. Derefter følger en udgave af Oddatala af prof. Björn M. Olsen, tillige med forskellige interessante oplysninger om den gamle islandske astronom, Stjörnu Oddi, og hans observationer. Magister

Bogi Th. Melsted giver nogle bidrag til besvarelsen af spørgsmaalet: betragtede Islænderne sig selv som Nordmænd i fristats-tiden? Prof. Finnur Jónsson udgiver to korte kildeskrifter fra omkring 1700 om ødelagte og beboede gaarde i Öræfi (sydøstl. Island) med oplysende anmærkninger. Bibliothekar Sigfús Blöndal, som har udgivet og oversat Jón Olafssons «Indiafarers» oplevelser, giver her meddelelser om og uddrag af en anden vidtberejst Islænders, Eiríkr Björnssons, rejsebeskrivelse, der findes i et haandskrift paa det Kongelige Bibliothek. Dr. Valtýr Guðmundsson meddeler en indgaaende undersøgelse om benbeklædningens (benklæder, gamacher) beskaffenhed paa Island i sagatiden. Endelig skriver prof. Þorvaldur Thóroddsen om luftfænomener i forbindelse med vulkanske udbrud, især det store udbrud i Skaftafellssýsla i aaret 1783.

Naturligvis lider dette lille skrift af festskrifternes sædvanlige fejl, en lidt tilfældig sammensætning. Men de, som interesserer sig for de der behandlede emner, vil sikkert læse det med fornøjelse og udbytte.

Sigurður Nordal.

- L. Annaei Senecae* De beneficiis libri VII. De clementia libri II it. ed.
C. Hosius. Leipzig u. Berlin, Teubner.
- Joh. Vahlen*, Beiträge zu Aristoteles Poetik. Neudruck besorgt von H.
Schöne. Do. do.
- Hans v. Arnim*, Platos Jugenddialoge und die Entstehungszeit des Phai-
dros. Do. do.
- Fr. Cumont*, Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum.
Deutsch v. G. Gehrich. 2. Aufl. Do. do.
- E. Norden*, Ennius und Vergilius. Do. do.
- Libanii Opera* rec. R. Foerster. Vol. VIII. Do. do.
- Fr. Bücheler*, Kleine Schriften. Erster Band. Do. do.
- Sigurd Kolsrud*, Heidmarksbrev 1315—1560. Kria., Aschehoug (komm.).
- Didrik Arup Seip*, Lydverket i Åsdølmålet. Do. do.
- Magnus Olsen*, Hedenske kultminder i norske stedsnavne I (Videnskaps-
selskapets skrifter). Kria., Dybwad (komm.).
- Epigrammata Guilielmi Bech*. Ribe.
- Beowulf* översatt av R. Wickberg. Uppsala, Askerberg.
- Carl Collin*, A bibliographical guide to sematology. Lund, Lindsted.
- Chr. Blinkenberg*, Die lindische Tempelchronik. Bonn, Marcus & Weber.
- Comedies of Holberg* translated by O. J. Campbell and Fr. Schenck.
New York, American-Scandinavian Foundation.
- W. Haupt*, Zur niederdeutschen Dietrichsage. Berlin, Mayer & Müller.
- A. W. Persson*, Zur Textgeschichte Xenophons. Lund, Gleerup.
- Från filologiska föreningen i Lund*. Språkliga uppsatser IV. Do. do.
- A. Noreen*, Vårt språk. 21 h. Do. do.
- Arkiv för nordisk filologi*. Ny följd. XXVII 3—4. Do. do.
- Språk och stil* XIV 5. XV 1—3. Uppsala, Akad. bokh.
- Neuphilologische Mitteilungen* 1914, 7—8. 1915, 1—4. Helsingfors.
- Finnisch-ugrische Forschungen* XII 3. XIII 3. Do.
- Studier i nordisk filologi* utgivna genom H. Pipping. V—VI. Do.
- Harvard Studies in Classical Philology* vol. XXV. Cambridge Mass.,
Univ. Press.
- Maal og minne* 1915, 1.—2. h. Kria., Bymaals-laget.
- Mitteilungen der Islandfreunde* I 3—4. II 1—4. Jena, Diederichs.

Indhold af 4de binds 1ste og 2det hæfte.

	Side
Autor og Prenter. Af dr. phil. <i>Lis Jacobsen</i> i København	1
Zeusaltret i Olympia. Af underinspektør ved Nationalmuseet, cand. mag. <i>K. Friis Johansen</i> i København	47
Mephistopheles. Af adjunkt <i>Carl V. Østergaard</i> i Hillerød	75

Anmeldelser.

<i>Gustav Landgraf</i> , Kommentar zu Ciceros Rede pro Sex. Roscio Amerino. 2. Aufl. Af museumsinspektør, dr. phil. <i>C. Jørgensen</i> i København	78
<i>Hermann Diels</i> , Antike Technik. Af professor, dr. phil. & litt. & sc. & med. <i>J. L. Heiberg</i> i København	79
The Elegies of Albius Tibullus ed. by <i>K. F. Smith</i> . Af lektor, dr. phil. <i>Carl Thulin</i> i Göteborg	83
The Roman Elegiac Poets ed. by <i>K. P. Harrington</i> . Af samme . . .	83
Corpus agrimensorum Romanorum rec. <i>C. Thulin</i> . Af cand. mag. <i>S. Pantzerhielm Thomas</i> i Kristiania	84
<i>H. M. Hubbell</i> , The influence of Isocrates on Cicero, Dionysius and Aristides. Af dr. phil. <i>Hans Ræder</i> i København	86
<i>W. T. Young</i> , A Primer of English Literature. Af docent, dr. phil. <i>N. Bøgholm</i> i Birkerød	87
<i>Franz Boll</i> , Aus der Offenbarung Johannis. Af professor, dr. phil. <i>M. P. Nilsson</i> i Lund	88
Svenska studier tillägnade <i>Gustaf Cederschiöld</i> . Af højskolelærer, dr. phil. <i>Marius Kristensen</i> i Askov	89
Deliciarum Manipulus Danicarum udg. af <i>V. J. v. Holstein Rathlou</i> . Af samme	93
Afmælisrit til dr. phil. <i>Kr. Kålungs</i> . Af dr. phil. <i>Sigurður Nordal</i> i København	95

Mindre meddelelser.

<i>Astrant</i> . Af stud. mag. <i>Rosally Brøndal</i> i København	46
Ad Tychonem Brahe. Af <i>Hans Ræder</i>	77

t + v

NORDISK TIDSSKRIFT

FOR

FILOLOGI

FJERDE RÆKKE

FJERDE BINDS TREDIE OG FJERDE HÆFTE

KØBENHAVN

GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG

GRÆBES BOGTRYKKERI

1915

Under medvirkning af:

M. Cl. Gertz,
professor, dr. phil.,
Kbhvn.

Vilh. Thomsen,
professor, dr. phil.,
Kbhvn.

Ludv. F. A. Wimmer,
professor, dr. phil.,
Kbhvn.

Alf Torp,
professor, dr. phil.,
Kristiania.

Johan Vising,
professor, dr. phil.,
Göteborg.

C. M. Zander,
professor, dr. phil.,
Lund.

redigeret af:

Hans Ræder, dr. phil., København.

Af tidsskriftet udkommer årligt et bind på 4 hæfter, hvert på gennemsnitlig 3 ark. Subskriptionen er bindende for et bind, hvis pris er 6 kroner.

Bidrag til tidsskriftet bedes sendte under redaktørens adresse (Sortedams Dossering 101, Kbhvn. Ø.), bøger, afhandlinger og tidsskrifter til anmeldelse under samme adresse eller til Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, Kbhvn. K.

D'hr. anmeldere gøres opmærksomme på, at redaktionen ved at tilstille vedkommende bogs forlægger to eksemplarer af anmeldelsen sørger for, at den kan komme forfatteren i hænde.

NYE BØGER

Vilh. Andersen: *Tider og Typer af dansk Aands Historie: Goethe.* I. Det nittende Aarhundredes første Halvdel. 5 Kr. 50 Øre.

M. Cl. Gertz: *En ny Text af Sven Aggesøns Værker genvunden paa Grundlag af Codex Arnemagnæanus* 33, 4to. 8 Kr.

William Norvin: *Olympiodoros fra Alexandria og hans Commentar til Platons Phaidon.* Studier i den græske Philosophis Historie. 6 Kr.

Kr. Nyrop: *Philologie française.* Publiée et annotée. 2ième édition, revue et augmentée. 3 Kr.

Det danske Sprog- og Litteraturselskabs Skrifter.

Christ. Frid. Wadskiær: *Udvalgte danske Vers.* Udgivne ved Hans Brix og Anker Jensen. (Oplag: 250 Salgs-Eksplr.) 11 Kr.

GYLDENDALSKE BOGHANDEL · NORDISK FORLAG

Notes d'étymologie romane (suite)¹.

Par

Viggo Brøndal.

3. *Ambulare* en roman et la chronologie du latin vulgaire.

Pour exprimer l'idée d'aller, le latin possédait des termes assez variés: A côté de *ire* — verbe d'un sens très général, dont le roman emploie encore quelques formes: *j'irai*, etc. —, à côté de *gradi* («faire des pas», dérivé de *gradus* dont l'italien garde au moins le souvenir: *gradire*) on avait des termes qui avaient, sans doute, un caractère plus concret et plus populaire: *vadere* («aller à travers ou contre qch.»; cf. *vadum*: «gué») et *ambulare* («se promener»; cf. *amb-ire*).

La fréquence extrême de ce dernier verbe (surtout vers la fin de la latinité) ainsi que son emploi essentiellement non-classique (remarqué déjà par Ménage et Du Cange) ressort maintenant avec une clarté parfaite de la foule d'exemples que présentent les matériaux du *Thesaurus*. Il est, en effet, significatif que, tandis que les auteurs qui admettent le langage de tous les jours, l'emploient très souvent (Plaute: 43 fois. Cicéron: 38 fois, surtout dans les lettres), *ambulare* est presque banni par l'usage classique. Il n'a pas été employé une seule fois, ni par César, ni par Salluste, ni par Lucrèce, ni par Virgile. Perse et Lucain, aussi bien que Népos et Quinte Curce, s'en sont entièrement abstenu.

D'autre part, plus un écrivain représente l'usage vulgaire ou technique ou tardif, plus il emploie notre verbe (Pétrone, Vitruve, Celse et Pline; Columelle et Végèce); et les textes chrétiens en abondent depuis St. Augustin et les anciennes versions de la *Bible* jusqu'à Grégoire de Tours. Il est enfin fréquent dans les *Lois des Barbares* et en latin médiéval.

Et que c'est justement *ambulare* qui remplace les termes plus anciens (excepté pourtant *vadere*, d'où p. ex. *je vais, ils vont*), c'est ce que confirme le témoignage des grammairiens: *ire*

¹ Cf. ici même III 7—28.

Nord. tidsskr. f. filol. 4de række. IV.

est ambulare (Nonius, p. 331). Gradi quidem ambulare est (Festus apud Paulum, p. 97)¹.

L'emploi de ambulare = «(pedibus)ire» est donc démontré pour la langue de la République aussi bien que pour celle de l'Empire, pour Rome aussi bien que pour les Provinces.

Remarquons ici que dans l'usage militaire il a pris le sens de «marcher» (cf. Végèce: ut . . . tam equites quam pedites educantur ambulatum). C'est de là, sans doute, que provient le terme de cavalerie (ambulare: «allèr l'amble») que présente un glossaire tardif (*Corpus* V, 165²² asturco: equus ambulator) d'accord avec les langues romanes de l'Occident (fr. *ambler* etc.).

Le problème qui, de force, se pose ici, c'est de savoir si ambulare = «ire» est conservé en roman, — dont, on le sait, le vocabulaire ancien est foncièrement latin.

Or *umblá*: «aller» qu'offre une partie du domaine roumain, remonte incontestablement à ambulare. En est-il de même de l'ital. *andare*, du prov. *anar*, du français *aller*? Ou peut-on assigner à ces types d'autres origines, latines ou étrangères? C'est ce qu'on a discuté depuis la Renaissance (Ch. de Bovelles 1533) et surtout aux XVIIe et XIXe siècles (Ménage et Ferrari; Diez 1853, M. Vilh. Thomsen 1879).

Or, de cette longue et très intéressante discussion — résumée en 1902 par M. Georg Stucke² — il se dégage, me semble-t-il, trois conclusions:

- 1° Les types romans demandent un seul primitif; ils sont inséparables.

C'est donc faire fausse route de dériver pr. *anar* de *annare* (A. Thomas 1902) ou fr. *aller* de *allare* (Marchot 1900) en les séparant de leurs synonymes dans les langues congénères.

- 2° Seul ambulare peut être ce primitif: aucun autre mot ne satisfaisant si bien à la fois la forme (A + nasale + L + A) et le sens.

Quant à *ambitare, admis par M. Schuchardt (1873), il n'est pas attesté une seule fois par le *Thesaurus*. Et

¹ Comp. M. Bonnet, *Le latin de Grégoire de Tours* p. 297: «ambulare est presque équivalent de ire».

² *Französisch : aller* . . . Diss. de Heidelberg, à laquelle je renvoie pour la bibliographie. Il faut encore ajouter l'excellent article de M. E. Bovet («Ancora il problema andare») dans les *Mélanges Monaci*.

toutes les autres hypothèses proposées sont plus ou moins fantastiques.

- 3° Les types principaux du roman (*ANDA*, *ANNA*, *ALLA*) ne dérivent pas l'un de l'autre: ils remontent tous, mais indépendamment, à l'ancêtre commun.

Ce n'est que sous cette forme sensiblement modifiée qu'il faut prêter «l'oreille aux leçons de la phonétique qui (comme l'exprime M. Thomas) nous crie: Chacun pour soi!» Et c'est à tort que M. Foerster, partisan de *ambulare*, a voulu tirer *aller* et *andare* de *ANNA* (d'où aussi *anar*).

Ces trois conclusions, très clairement exposées dès 1879 par M. Vilh. Thomsen¹, sont dès maintenant la base nécessaire de la discussion: Entre ceux qui les acceptent, et ceux qui ne les acceptent pas, toute discussion est presque impossible; elle est, en tout cas, inutile.

En présence d'une étymologie qui s'impose au point de vue du sens — comme c'est indubitablement le cas pour *ambulare* > *andare*, *anar*, *aller* — le linguiste s'efforce naturellement à rechercher des transformations phonétiques qui, du point de départ supposé, aient pu mener au point d'aboutissement.

Étant donnée l'observation que de larges groupes de mots subissent régulièrement des développements analogues (dits «lois phonétiques»), un parallèle phonétique exact est justement réputé comme preuve de la possibilité d'un développement supposé.

Or les développements que suppose notre hypothèse (*ANDA*, *ANNA* ou *ALLA* pour *AMBLA*), sont tous également, mais différemment, irréguliers d'après les lois phonétiques connues.

C'est pourquoi on a voulu chercher la solution du problème en dehors du domaine proprement phonétique:

- 1° *Changement de suffixe.* D'après M. H. Schuchardt *ambulare* (d'où *aller*) aurait changé *-ulare* tantôt en *-itare* (**ambitare*, d'où *andare*), tantôt en *-inare* (**ambinare*, d'où *anar*). Mais — sans parler des difficultés d'ordre phonétique — le seul fait que *-inare* n'est guère un suffixe productif en latin, suffit à écarter cette hypothèse (ainsi G. Paris d'accord avec M. W. Foerster 1898).

¹ dans un recueil danois: *Det philologisk-historiske Samfunds Mindeskrift i Anledning af dets femogtyveaarige Virksomhed 1854—1879* (Copenhague 1879), p. 197—214. Cf. Stucke, *l. c.*, p. 95—104.

2° *Influence d'un synonyme.* M. Vilh. Thomsen incline à voir dans le changement de AMBLA (ou plutôt de AMLA) en AMDA, l'effet d'une influence de *vadere*, synonyme qui de bonne heure (comme encore en français et en italien) a alterné avec *ambulare*. La chose serait certainement concevable. Mais puisqu'une telle contamination sera toujours difficile à prouver — elle n'expliquera d'ailleurs qu'une seule des altérations de AMBLA — il est plus sûr et plus économique de se passer de cette hypothèse autant que possible.

Pour expliquer les transformations extraordinaires de *ambulare*, on a souvent fait appel au principe de l'usure particulière des mots fréquemment employés: «Les mots que nous avons l'occasion de prononcer plus fréquemment, nous les prononçons par cela même avec plus de facilité (car il en est des mouvements des organes vocaux comme de tous les autres): les prononçant plus facilement, nous y mettons moins d'attention et d'effort»¹. Le principe est certainement très précieux. Et qu'il s'applique précisément aux verbes signifiant «aller», c'est ce que prouve le danois *gaa* (pour *ganga*) auquel renvoie M. Vilh. Thomsen, ainsi que les impératifs malais *gi* et *pi* (pour *pergi*, *périgi*) et le syriaque moderne *χus* (pour *rexus*), cités par M. Schuchardt. Mais les seuls faits justifiés par ce principe, ce sont des contractions violentes et une sorte d'accélération de l'évolution phonétique qui en est la conséquence: Il ne dispense aucunement de rechercher ce qui a pu être dans le détail cette évolution.

Pour ce qui est maintenant de l'évolution qui de AMBLA a pu faire non seulement roum. *umblă* et fr. *ambler* (formes qui ne semblent pas demander d'explication phonétique), mais ANDA, ANNA et ALLA, il faut faire deux observations:

1° Les types difficiles n'offrent jamais trace du B de AMBLA. C'est donc plutôt AM'LA sur lequel reposent ces types. Or *ammulare* et même *amulare* sont attestés par les inscriptions². Il faut certainement y reconnaître l'assimilation MB > MM que présente p. ex. it. *amendue* (pour *ambedue*), et qui était fréquente en ombrien³.

¹ M. Michel Bréal, *Mém. Soc. Ling. Paris* X, p. 4. Comp. M. Vilh. Thomsen 1879 et M. Schuchardt 1889.

² Cf. *Inscriptions chrétiennes de la Grande Bretagne*. No. 94 et Vilh. Thomsen dans cette *Revue*, Nouvelle Série, V 215.

³ *ambulare* est d'ailleurs dérivé justement de *ambi*, proche parent

2° Dans *AM'LA* on a conservé tantôt la nasale (*ANDA* et *ANNA*), tantôt la liquide (*ALLA*).

M. Cornu n'est donc pas tout-à-fait dans le vrai en disant (*Romania* XIX, 284): «Le point capital est de montrer d'où la première modification est partie. Or il n'est pas besoin de prouver qu'elle n'a pu partir que de l'*l* qui était dans des conditions telles qu'il pouvait aisément devenir *n* et *d*». C'est de même que dans la théorie du M. Wulff (*Romania* XXVII, 480) «*l gras*» tantôt reste *l*, tantôt devient *d* ou *n*. «Assurément cette ramification est ce qu'on a proposé de plus vraisemblable à l'appui de l'étymologie en question» (G. Paris, *ibid.*). Mais pourquoi cet «*l gras*»? Pourquoi reste-t-il dans certaines régions? Pourquoi toute cette ramification?

Si l'on n'a pas pu résoudre ces problèmes, c'est, semble-t-il, qu'on n'a pas assez tenu compte des saines doctrines si bien exprimées par M. Michel Bréal (*M S L* XII, 3): «Tous les mots n'entrent pas dans la langue par la même porte, ni au même jour». «La multiplicité des affluents dialectaux, la différence des époques, la diversité du milieu social, quantité d'autres influences suffisent à expliquer la variété des formes».

Il faut donc, avant tout, chercher à établir la chronologie des types. Et d'abord écartons *AMBLA* qui semble tardif et en partie technique: témoin la conservation du *B* et le sens militaire: «aller l'amble». Quant aux autres formes — plus anciennes et plus populaires — elles se divisent en deux groupes:

I) formes à *nasale* (avec *liquide* altérée):

1° *ANDA* (it. *andare*¹, esp. *andar*), qui est pour *AMDA* (attesté par le catalan *amidar*).

2° *ANNA* (pr. *anar*), qui est pour *AMNA* (attesté par le macédo-roum. *amná* et le rhéto-rom. *amnar*²).

II) formes à *liquide* (avec *nasale* altérée): *ALLA* (fr. *aller*, frioulan [a]la), qui probablement est pour *AMLA*.

Comme l'a montré M. Gilliéron par ses études de géogra-

de ambo (cf. pour la forme *āuqí* et *āuqo* et pour le sens amb-ire = circum-ire, ambulare = circulari. Voir M. Bréal *Mém. Soc. Lingu.* XII 5 et J. Samuelsson dans la *Glotta* VI 254.

¹ *nd* s'est assimilé en *nn* dans quelques parlers de Lombardie et de Sicile ([a]na, *annari*. Cf. *quannu* = quando.

² *mn* se réduit ici tantôt à *m* parlers de la vallée du Haut-Rhin, tantôt à *n* (en ladin de Tirol).

phie linguistique, on peut souvent établir la chronologie des types (ou des «couches linguistiques») par leur distribution géographique.

Désignons donc par A B C . . . les provinces romaines dans l'ordre chronologique de leur romanisation:

A	Italie	E	Provence
B	Sardaigne	F	Gaule du Nord
C	Espagne	G	Rhétie
D	Cisalpine	H	Balkans

La distribution des types s'exprimera alors par les formules que voici:

AMDA: ABCD

AMNA: EFGH

ALLA: F + G

De ces formules géographiques on peut tirer deux conclusions chronologiques:

- 1° *AMDA* est plus ancien que *AMNA*, les provinces ABCD étant romanisées avant EFGH.
- 2° *ALLA*, altération sporadique de *AMLA* (puisque la Gaule de Nord et le Frioul ne sont pas en contact direct), est plutôt relativement tardif.

Quant à la première conclusion, remarquons qu'elle s'accorde pleinement avec les résultats que tira Georges Mohl de ses études remarquables sur la chronologie du latin vulgaire:

«Pour peu que l'on apporte dans ces questions quelque impartialité, il n'est assurément personne qui ne reconnaisse dans le latin vulgaire d'Espagne une phase plus archaïque de la langue que dans celui de la Gaule et de la Rhétie» (§ 4).

Et pour ce qui est de *AMLA* (d'où plus tard *ALLA* ou peut-être *ALA*), type qui n'embrasse que la partie de la Gaule la plus tardivement romanisée et un coin de la Rhétie, on peut y voir des essais relativement récents à ramener la prononciation vulgaire des provinces à la forme correcte des écoles et de l'administration.

Il est vrai que ces essais peuvent sembler assez modestes: Ils n'ont réussi que sur deux points, et leurs effets ont été presque effacés par une nouvelle évolution populaire. Il est néanmoins certain que *AMLA* (ou *AMMVLA* comme dit l'inscription britannique) est plus près de la forme classique que *AMDA* et *AMNA*.

Ce qu'il reste à expliquer, c'est donc le triple traitement de ML: son altération d'abord en MD, puis en MN, enfin en LL ou L.

Quant au dernier traitement ($ML > LL$ ou L) — qui est très probablement sans parallèle en roman —, il se présentent trois possibilités:

- 1° M a disparu en nasalisant A: $AML > \tilde{A}L > AL$ (ainsi M. Bréal).
- 2° M a disparu sans laisser de trace: $AML > AL$.
- 3° M a disparu en allongeant L: $AML > ALL$ (ainsi M Vilh. Thomsen).

Cette dernière possibilité est peut-être la plus probable: Elle expliquerait la graphie *allare* du Glossaire de Reichenau. Elle aurait des parallèles p. ex. en ossète (*fāllayun* pour *fā mlayun*) et en celtique¹.

Mais le traitement restera, il faut l'avouer, un fait sporadique et assez singulier dans la phonétique romane. C'est un exemple sûr de l'usure particulière des mots fréquemment employés.

Il n'en est pas de même du traitement *AMNA*, que présentent la Gaule, le Rhétie et les Balkans. Car MN pour ML est attesté justement pour ces mêmes provinces (et, en outre, pour l'Italie, qui conserve, ou le sait, trace de toutes les tendances tant anciennes que tardives de la langue latine). C'est ainsi qu'on trouve **insem'n* (it. *insieme*, ladin *ansemmen*) pour *insimul* et **sem'nare* (roum. *samăná*, anc. mil. *sumná*, bourguignon *semnai*) pour *simulare*.

Pour ce qui est enfin de *AMDA*, traitement représenté par l'Italie et l'Espagne, on n'en a pas encore cité des parallèles tout-à-fait exacts: It. *amido* pour *amylum* est trop récent (c'est pourquoi il n'a pas subi la syncope vulgaire). Esp. *sendo* pour *singulum* est ancien, mais non pas entièrement probant.

Les deux mots présentent néanmoins une même tendance (D pour L après *nasale*). Ils appartiennent — comme le type *AMDA* — aux provinces les plus anciennes.

Le problème se pose donc dans ces termes: A-t-on prononcé dans les provinces anciennes — et dans celles-ci seulement — MD pour ML?

¹ cf. W. Miller, *Sprache der Osseten* § 40 et H. Pedersen, *Vergl. Gramm.* § 99, 3.

Il est vrai que des témoignages anciens de cette prononciation semblent faire défaut. Reste donc un seul moyen: c'est de rechercher des mots romans (autres que *andare*) dont le ND ne s'explique que par un ML latin. De tels mots, on les recherchera dans les notes suivantes.

4. Fr. *andain* «enjambée».

Pour établir l'origine du français *andain*, il faut d'abord étudier le rapport entre les nombreuses formes congénères qu'en présentent les parlers romans. En voici un relevé sommaire:

- 1° fr. *andain* = pr. mod. *andan(h)*.
- 2° vfr. *andaim* = béarn. *andami* = anc. esp. *andamio*.
- 3° wall. pic. *andaine* = piém. *andan(h)a*.
- 4° mil. *and* > *ant* ≠ abruzz. *anda*, prov. mod. *ando*.
(d'où les dérivés *andel*, *andée*, *andon* et le verbe *ander*, *andá*).

Au point de vue phonétique, il est évident que nous sommes en présence d'un thème AND, d'où toutes les formes sont tirées par dérivation régulière. Car évidemment il ne faut pas séparer *andain* de *andaim* etc.; *-anh* et *-ami* (proprement *-an'* et *-am'*) sont deux traitements de *-amen*; *-an(h)a*, *-aine* en est le féminin correspondant.

Au point de vue sémantique, il faut partir de «enjambée». C'est là le sens le plus ancien et le plus répandu; c'est de là que, dans la langue des paysans, on a tiré: «pas que fait le faucheur», «ce qu'on fauche d'un coup» (= all. «*Heuschwaden*»).

Pour ce qui est maintenant de l'étymologie, il faut tout-de-suite écarter indaginem proposé par G. Paris¹: Ind. ne donnerait pas *and-*; *-aginem* ne s'accorde pas avec *-am'*. L'hypothèse suppose d'ailleurs un nombre inquiétant de changements de suffixe et de formations régressives. Et quant au sens, elle a entraîné G. Paris à des assertions extrêmement arbitraires: le sens de «pas, enjambée» serait fabriqué par les étymologistes!

Le primitif adopté par MM. Gröber et Horning², à savoir *ambitus*, est un peu plus satisfaisant au point de vue du sens. Il ne l'est pas, si l'on en considère la forme et l'emploi. Re-

¹ *Romania*, XIX, 449—455.

² *Archiv* de Wölfflin, I 238 et *Zeitschrift* de Gröber, XXIX 513 ss.

marquons d'abord que *ambitus* ne semble pas avoir pris le sens général de «ambulatio»: Tantôt il est concret (= «espace autour de qch»), tantôt il est abstrait (= «ambition»). Jamais il n'a le sens de «pas, enjambée». Or ce qui est décisif, c'est que *ambitus* donnerait *ant-*, et non pas *and-*. Il faut donc abandonner ce primitif pour *andain* (aussi bien que pour *andare*).

Or si *andare* est *ambulare*, il faut se demander — avec Diez et M. Bovet — si *andain* n'est pas **ambulamen*. Quant au sens, pas de doute: «*pedibus ire*» est justement ce que demande le roman. Et quant à la forme, la difficulté est la même que pour *andare* (ML > MD). Reste donc seulement la question de la chronologie: Si le type ANDA est propre à l'Italie et l'Espagne (comme nous l'avons supposé), pourquoi a-t-on en Gaule *andain* en regard de *anar* et *aller*?

Ici il faut rappeler qu'avant d'adopter la langue régulière de l'Empire, les provinces entraient en contact avec l'ancien latin italique: avant d'apprendre toute la langue, on adopta çà et là quelques termes d'ordre pratique qu'introduisaient les soldats et les colons. Ainsi à l'époque la plus ancienne de la romanisation, la population rurale de la Gaule a pu adopter **andu* et **andamen* pour dire «enjambée (de faucheur)» — sans connaître encore de mot latin pour exprimer l'idée d'aller.

Quand plus tard le besoin d'exprimer cette idée en latin s'est manifesté en Gaule, *ire* (qu'avait adopté l'Espagne) était déjà sur le retour (on n'en fait que le futur: *j'irai*). Ce qu'on adopta, ce fut une combinaison des deux verbes vulgaires *vadere* et *ambulare* (*vado*, -is, -it; *ambulamus*, -atis; *vadunt*). Or la prononciation vulgaire de AM(B)LA — qui dans l'ancien latin italique avait été AMDA — était maintenant (c'est-à-dire à l'époque où se constituait le gallo-roman du Midi) AMNA (d'où *anar*). Elle fut plus tard (quand se constituait le français proprement dit) AMLA (d'où *aller*).

C'est ainsi qu'il faut voir dans l'existence de *andain* en Gaule, plutôt qu'une difficulté, une confirmation de notre théorie sur la chronologie des types AMDA, AMNA, AMLA et du latin vulgaire.

5. Fr. *landier*: «gros chenet».

Comme l'indiquent justement le *Dictionnaire Général* et le *Dictionnaire d'Oxford* (d'accord en cela avec Diez), l'origine du

vieux français *andier* (d'où *l'andier*, devenu *le landier*, et angl. *andire*, devenu *andiron*) est encore incertaine.

Voici d'abord les essais des étymologistes:

- 1° all. *ge-länder* (Frisch).
- 2° lat. **amit-arium* (Meyer-Lübke).
- 3° lat. **ambit-arium* (Horning).
- 4° gaulois **andëros* (Meringer).

Au point de vue de la forme: rien de satisfaisant. Ni *amit-*, ni *ambit-* n'auraient donné *and-* (ainsi G. Paris¹). *Geländer* est évidemment sans valeur (ainsi Diez). Et même **andëros* (qui d'ailleurs a le grand tort de n'être pas latin, et qui même en celtique n'existe pas exactement dans cette forme) n'expliquerait qu'indirectement les formes avec d'autres suffixes que *-er*: vfr. *andaine* (d'où mlat. *andena*), prov. *andel*.

Ce qu'il faut chercher, c'est évidemment un thème *AND-* qui, par suffixation de *-arium*, *-amina*, *-ellum*, aurait donné les formes romanes.

Au point de vue sémantique, les quatre étymologies sont presque également faibles.

C'est pourquoi M. Meyer-Lübke² a rejeté sa propre solution (**amitarium*), aussi bien que celle de M. Horning (**ambitarium*³). Mais même l'intéressant essai de M. Meringer⁴ reste entièrement hypothétique. Il est vrai que des noms d'animaux peuvent désigner le «landier» (fr. *chenet*, all. *Feuerhengst*, dan. *Ildbuk*). Mais pour le mot celtique (qui était d'ailleurs **andëra*) un sens analogue n'est que supposé.

Or si *AND-* dans *andare* et *andain* est une altération ancienne de *AML-*, *AND-* dans *andier* peut l'être aussi.

Mais un substantif masculin *AML-*, s'il faut qu'il soit latin, c'est évidemment *hamulus*: «crochet», prononcé [am'lu].

Le sens de «crochet» convient exactement à *landier* «chenet gros». Car que ce soit un instrument à crochets ou à extrémités recourbées, c'est ce que montrent clairement les desseins publiés par M. Meringer (*l. c.*).

¹ *Romania*, XXIX 135.

² *Romanisch etym. Wörterbuch*, 449.

³ *Zeitschrift de Gröber* XXIX 526.

⁴ *Indogerm. Forschungen* XVI 137.

6. Esp. *cundir*.

Le verbe espagnol *cundir*, lui aussi, est sans étymologie sérieuse.

D'après le *Dictionnaire de l'Académie* il signifie «llenar, propagarse, aumentarse su volumen, extenderse».

Les primitifs proposés signifient

- 1° «mettre en mouvement»: *conciere* (Acad.).
- 2° «aller ensemble»: *cunctim ire* (Etym. esp.).
- 3° «progénérer»(?): got. **kund-jan* (Diez).

Comme le dit Diez, le mot n'est ni latin ni basque ni celtique ni arabe (il serait donc germanique). Mais rappelons les propres mots du Maître: «unfehlbar wird demselben [dem latein] bei aufmerksamer beobachtung noch manches miskannte wort wieder zugeführt, manches neue gewonnen werden». (*Wtb.* Vorrede, p. XVII).

Je crois en effet que nous sommes en présence d'un de ces cas. Car si ND est pour ML (comme dans *andar* et *andamio*), *cundir* est évidemment dérivé de CUMML-, c'est-à-dire cumulus.

Or cumulus est défini par «augmentum» (Servius ad Aen. II 498 et dans les *Glossaires*) — comme *cundir* par «aumentarse». Cumulare est = «ad cumulum implere», comme *cundir* est = «llenar» (plenare).

7. Ital. *randello*.

Randello: «petit bâton» a été rattaché à l'all. *Rädel* ou *Reitel* (Diez, encore M. Bertoni 1914¹). Comme remarque M. Meyer-Lübke, cela n'est guère possible au point de vue phonétique.

Or si l'on admet ND < ML, le thème *rand-* provient de *ramulus*, son équivalent exact sémantiquement aussi bien que phonétiquement.

(Il y a d'autres mots romans — *randa*, *randon* etc. — qui sont mal expliqués, et qui se rattachent probablement au même radical: Il faut y revenir un jour).

¹ *L'elemento germanico nella lingua italiana*, Genova 1914, p. 168.

Si l'on accepte l'explication ici proposée de *randello* (ainsi que de *cundir* et de *landier*), il faut admettre en même temps que *andar(e)* est bel et bien = *amulare* (*ambulare*).

Reste seulement à comprendre,

- 1° pourquoi on n'a pas conservé *amulare*, (en d'autres termes:)
- 2° pourquoi L de *amulare* est devenu D.

Or, on sait que la combinaison *nasale* + *liquide* est, dans beaucoup de langues, extrêmement instable. Étant donné certaines habitudes linguistiques, il semble difficile de passer (du moins directement) de l'abaissement du voile du palais (nécessaire à la *nasale*) au mouvement vibratoire (qui constitue la *liquide*).

C'est pourquoi le groupe ML (ainsi que MR, et, d'autre part, NL, NR) se modifie tantôt d'une manière, tantôt d'une autre: On obtient — semble-t-il — un nouvel équilibre articulaire en substituant soit à la nasale, soit à la liquide l'explosive orale la plus rapprochée. De M on fait donc un B (par dénasalisation) — ou bien de L un D (ML > BL ou MD). Or souvent la différentiation des deux éléments incompatibles se fait moins complètement: ML devient alors MBL (par dénasalisation de la dernière partie de M seulement), ou bien MN (par assimilation simultanée de D à M).

Pour ce qui est maintenant de la réalisation en roman de ces possibilités théoriques, on sait que ML latin aboutit régulièrement à MBL en roman occidental (*tremulare* > *trembler*). Or si ce traitement a été subi par *amulare* (à une époque tardive), il est difficile de le savoir: Il aurait abouti justement à *amblare* qui est la forme classique.

Quant à MN (pour ML) on en a vu des exemples en latin vulgaire de l'Empire (Gaule, Rhétie et Balkans): Il faut probablement voir dans cette nasalisation du groupe un effet de la prononciation négligée de la langue vulgaire.

Pour expliquer enfin le choix de D. (pour L) par l'ancienne langue vulgaire, il faut rappeler qu'en les parlers italiques L et D étaient des sons très rapprochés: témoin l'L dit sabin qui représente un ancien D¹.

¹ cf. Ernout, *Les éléments dialectaux du vocabulaire latin*.

Etymologiserende Notitser. VIII.

Ved E. Jessen.

af, aff. I Noreens altschwedische Grammatik § 259 siges: «vgl. nendänisch *aff* neben *av*, je nachdem das Wort einst in Pausa (und vor stimmlosen Lauten) oder vor stimmhaften Lauten stand». Det er os Nydanske helt nyt. Vi udtale ikke *falde af*, *Afsked*, *Afhold*, *aftage* med *f*. Vi tør vedblive i Etymologi at regne Lyd *f* i saadan Stilling for sikkert Tegn paa fremmed Herkomst (som i *Straf*, *Træf*), eller paa phonetisk Misforstaaelse (som i *Fridthiof* udtalt, som om det var russisk Navn). (*af* er sidste Rest af fordums Orthographi, den endnu svenske og islandske). Vi forhærde ikke i Udlyd; *ved*, *med*, *ad* beholde rette Lyd ogsaa i Pausa og foran haard Consonant. Det tidligere hyppige *ok* var Bevarelse af gammel Form; vi have indfødt Udlyd *k*. — Engelsk *off*, *forthwith* bevare regelmæssig haard Udlyd; men i ubetonet *of*, *with* svækkes den til blød Lyd. — Forøvrigt har Noreen sagtens observeret, at vi foran i alle Composita udtale *af* som *au*-; og Ordet for sig alene som *a* (dog i mere rhetoriserende Udtale som *av*) og, hvor det er betonet, med forlænget *ā*.

Bakke (Høi) finder jeg hos Noreen (altisl. u. altnorw. Grammatik § 308) regnet sammen med islandsk *baggi* (Bylt; engelsk *bag*), altsaa med noget lignende Consonantforhold som maaske i *smuk*: *smyge*. Men hvorledes gaaer det an at skille *Bakke* fra *Banke*, hvor Consonanter staa som *f*. Ex. i *tænke*, islandsk *þekkja*; *takke*, engelsk *thank*? Cf. m. H. t. Consonanterne ndf. under *tækkes*.

Buk (Dyret) finder jeg hos de Nyere henført, som formentlig indfødt germaniskt, til *bøie*, Rodformen *bug*- (saaledes som i *bukke*), men uden den da aldeles uundværlige Forklaring, hvor-

ledes det skulde combineres med det af dem selv anførte indiske *bukka-* (førgermanisk *b* kan ikke tillige være germanisk *b*).

Esbjerg? se under:

Fjos, Fjøs (norsk) henføres af Nyere til et formentligt **Hoos* = høitydsk *Hanse*, angelsaxisk *hós* (Skare, Forsamling), der er aldeles ubekjendt i nordiske Sprog, saa at allerede af den Grund er at forblive ved Aasens Forklaring: «af *Fæhus*» (*u* i denne Contraction svækket til *o*). Hertil kommer, at *-ans-* ikke hos os bliver til *-ós-*, som i Nedertydsk og Engelsk (cf. *gós*, nu engelsk *goose*); det skulde blevet til *Haas* (*hás*) som i *Gaas*, *Baas*, *Aas*; derfor kan Præpositionen *hos* ikke udledes af *Hanse*; den vilde hedet *haas*, eller snarest, gennem Forkortelse, *has* eller *hes*, cf. *Askel*, *Eskil*; *Asger*, *Esger*, *Eske*; *Asbjørn*, *Esbern*, *Esben*; *Astrid*, *Estrid*; &c; og maaske *Esbjerg* (Gudebjerg?). At gjøre *hos* til svækket Form af *Hus* (cf. fransk *chez* af *casa*) gaaer daarligt an overfor den gamle sædvanlige Stavemaade *hoos*; Henvisning til jydsk Udtale *Hosbond* veier for lidt, da *Hustru* taler for, at *-o-* i *Hosbond* er Tiljevning til næste Stavelses Vocal. Havde til *casa* hørt et Ord med *cās-*, da vilde dette have passet nøie til et germanisk *hōs-*; men et *cās-* kjendes ikke. — Om gotisk *hansa* (ὄχλος, og πειρα Cohorte) siger Uhlenbeck med Rette: «weder aus **kom-sōd-* (*cum* und **sōd-* zu *sedeo*), weil dieses im Germanischen **hams-* gegeben hätte, noch zu lat. *Consus*, *consul*. Ursprung unbekannt».

for- Præfix. I No. VII kunde være tilføiet, at ogsaa som betonet Præfix foretalder *for-*, *fyrir-* i Eddaviser, som i *formælendr* (Haavam. 25 og 62), *fordæða* (Lokasn. 32, Sigrdrv. 26), *fornjósnar augu* (Sigrdrv. 27), *forvitni* (Vavthrudnesmaal 1), *forspell* (Gudrunekvide I, 4), *forgarðr* (Fjølsv. 1 og 3), *fyrirskyrta* (Hyndl. 47), hver Gang allitererende med et andet *f*. Den gjængse Lære, at hvert ubetonet *for-* er kommet fra Tydsk, er falsk; men sandt forbliver, at den langt overveiende Masse af nuværende ubetonede *for-* er laante og imiterede Tydskheder. — Ogsaa til den i No. VII medfølgende Excurs om Metrica kunde Adskilligt tilføies. Til danske Exempler paa 2 Arses sammen uden Thesis imellem, i Lighed med islandske som *deyr fé. hoat þar flýgr. hátt blæss Heim-dallr* (4 Arses), &c., føier jeg, fra Øhlenschläger, *nu er Spær spidst. gjøre Staal haardt. nu er Staals odd sat. oer Sol-glar hav, oer Dag-glands-væld*; og et svensk, fra Fröding:

sjungen sjungen sorg-sång
 I sorgsna vågor små;
 säf säf susa,
 våg våg slå,

hvor i 1ste Linie har 4 Arses, de 3 andre 3, den 3die ingen Thesis mellem de 3 Arses, den 4de slet ingen. — Hovedposten er omtalt: Eddaverslinie rummer indtil 4 Arses, hvoraf nogle ikke mærkes i vor Oplæsning, fordi vi ikke undgaa tildels at svække Bistavelers Vegt. Den moderne Theori, at Linie (bortseet fra 3die i 3Liniers Halvstrophe) kun rummer 2 Arses, og egentlig kun 4 Stavelser, forsøges en lille Kjende befordret ved tallose «Textforbedringer», og ved den Fiction, at Stavelse kan lide «Auflösung» o: at for 1 Stavelse kan komme 2 (som i græsk og latinsk Quantitering 1 lang og 2 korte tildels kunne byttes), være sig i Arsis eller Thesis («Hebung und Senkung»), hvilke fastholdes, en Selvmodsigelse, da «Tactering» benegtes, og Versene paastaaes at bero paa pur «Silbenzählung». Den ene Begrebsforvirring inden i den anden. Hvis 1 Stavelse kan byttes til 2 (hvorfor ikke omvendt de 2 til 1?), da er der ikke Stavelse-tælling, men Ledtælling. Og af hvad for Slags Led? Ikke af Pedes; thi Pedes (Arsis og Thesis) afvise Stavelsetællingen. Alligevel vil man have «Hebung und Senkung». Men «Opløsningen» ophæver Begrebet «Hebung»: accentuerende Arsis kan ikke være mer end 1 Stavelse. Forøges Stavelseantal, da enten forøges Arsisantal, eller fyldes paa en Thesis (eventuelt indtil Overfyldning o: saaledes, at en af 3 eller 4 Stavelser stræber at gjøre sig til en extra Arsis, eller endog nødtvungen gjør sig dertil, ifald Scansion skal forblive practicabel). Denne «Auflösung», som hele Theorien hviler paa, er en indholdstom Glose, Floskel. Istedetfor naturligt at scandere f. Ex. *créd vár da Víngr-Thór* (4 Arses og 1 Thesis) fordrer man det jappende *ræidr var þa Vingþorr* med kun 2 Arses, den 1ste (eller 1ste Thesis?) «opløst» til 2 Stavelser. I den dermed ensformede Linie *hljóðs bið ek al-lar* vil man forbedre til *biðk*, i den Illusion derved at excludere en mulig Arsis. De fordums Islændere og de moderneste Germanister kunde umuligt undgaa gjensidigt at beskyldte hverandre for tøilesløs Vilkaarlighed, permanent Fuseri, Begrebsforvirring, samt for spoleret Hørelse, for at ville tale om Metra som Daltonikere om Farver. Maatte ikke Snorre sige: I med jeres Tactbenegtelse og Silbenzählung kunne ikke engang i de bedre af de 8Liniers Stropher høre «the ring» (Vigfussons Udtryk), altsaa heller ikke

Tactvarianten i Ynglingatalsafarten; I kunne ikke høre den monotone Tact i Hofmetrum (drottkvætt), altsaa heller ikke slet Behandling af den (ved Overfyldning og kludret Accentbalanceren); I ere saa uduelige til at høre den varierende friske Tacteren i Haarbardsljod, at I, af Raadvildhed ved «Silbenzählung» og «Statistik», min Sandten gaa hen og erklære Versene for «allitererende Prosa»! Ja, det gaaer saa vidt, at I ikke engang kunne opfatte den tidt næsten klapprende Slaaen Tact i de 3Liniers Halvstropher (Dialog- og Monolog-Metrum)! Forstaaer sig, det kunde ikke hjælpe «den geschulten Metriker» at sige alt dette til dem. Hvad skulde en Maler udrette ved at tale saaledes til Daltonikere eller Blinde? Forstaaer sig, altid har den Ret, der kan høre Forskjel paa 2 Toner, eller kan skjelne Rødt og Grønt. — Friheder vare ikke af anden Art end i nuværende germaniske Metra. F. Ex. i 'Thors Reise' (Slags Nibelungenlied-Metrum) blandt Normallinier som *et Sagn fuld værdt at høre, &c.*, saadanne som *Søer og grønne Volde. de syv Jomfruer mødte. med sin Baadshagestang, &c.*; og i Drama-Iamper: *Max Piccolomini hier, oh führt mich zu ihm. 's ist ein Hausvater, und hat Weib und Kinder. ja ja Herr Stauffacher, wie ich euch sagte. mit Begierde Gras, und Wächter scharrt die Erde.* Saaledes i Hofmetrum: *stýrbattu á mik Steingerðr. fara á braut með víkingum. hætt segja mér höldar. klofinn spyr ek hjalm fyrir hilmis* (erklæres af Snorre for Extrem; han forlanger ikke *spyrk* og *fyr*; thi han tæller udtrykkeligt 9 Stavelser; Enklise som i *varðak* erklærer han kun for leyfi 3: tilladt Frihed; de nye Metrikeres «Gesetz» er ham ubekjendt). I et vist Tilfælde er Saadant i Hofmetrum ikke mere en Frihed, men blevet til næsten ufravigelig Praxis. Da Linien jo her skal ende med Ordform af Betoning som *sølv-klar, Fjeld-klint*, hvortil behøves penultima lang, maa Ord med penultima brevis (som *koma, gata*) henlægges til de to første Tacter, f. Ex. *liðar langra skeiða. friðar vers til fljóða. Bala-garðs at borði. mörar leggs né mugðu. varat virðar stæri. höfum vér af vígum. enn þó vitu þeygi. allvalds sonar falli; item: er í líki ljósu. en á boga örvar.* Sjelden faaer saadan letteste Ordform som Liniens Begyndelse Lov til at undvære Tillæg af en Stavelse enten i samme Tact eller ogsaa i næste; altsaa, hvis endnu Frihed, da næsten uundværlig Frihed, til at bøde paa Liniens Undervegt, bevirket ved ikke at begynde, som den ender: tungt. Explr., med Tillægget: *jöfurr rá sigr ens digra. dugir oss jöður hefna (rá*

og oss mindre betonedede end *sigr-* og *föð-*, gjøre sig altsaa ikke til Arses); Tillægget lagt til næste Tact: *hafa allframir jöfrar. vara Hænis vinr hánum*. Undtagelsesfrit «Gesetz» foreligger, som sees, ikke her; og at «Auflösung» er meningsløs, sees allerede af, at Udfyldningen meget tidt henlægges til næste Tact (*-ir* i anførte *allframir*; ligesaa *vinr*), samt af, at Extrastavelse i dette Metrums 1ste og 2den Tact altid er tilstedelig (Overvegt altid tilstedelig). Overfyldning af Thesis er ikke sjelden, som *fékk ek ungr þar er spjór sungu. rekil hefi ek Rögnvalds dauða*. Optact bruges ikke, og Thesispauseren, saa hyppig i Eddametra, er i Hofmetrums 2 første Tacter reduceret til en saa godt som ophævet Frihed: *gjöfrífr Hárs drífu. fallsól Brávallar. sterkr járngrá serki*. Ingen af de 4 Arses kan pausere; foran den 4de pauserer Thesis; Udgang er altid som i *solklar, Fjeldklint, &c.* (se VII). — Erstatningstrangen ved penultima brevis forrest i Hofmetrumslinie viser, at Ord som *hafa, koma* ere af letteste Vegt, altsaa ikke, som Noreen mener (altisl. & altnorw. Gram. § 51), havde «stærk Bitone» paa ultima. Det Samme følger af de mange Eddalinier, der ellers fik 5 Arses (tidt endda med Overfyldning), f. Ex.: *ok bætir þér soá baugi Bragi. ok þóttiska þú þá þórr vera. ok verðr þói hin fölva gýgr fegin. ok nái hann þurrfjallr þrúma. þeirrar er lögðumk arm yfir. eða þú leitir þér innan út staðar. ok sný ek hennar öllum sefa. sitja meir um sáttir saman. aldri bauð hann manni til matar. &c, &c.* Den Mening, at visse norske Dialecters Bevaren af Bistavelses Vocal efter kort Rod (*koma &c*), ikke efter lang, beviser Bitone i Gammelislandsk, kan ikke holde sig mod gammelislandske Facta (Bevarelsen kunde maaske være fulgt med kort penultimas senere Forlængelse? Bitonet Vocal behøver ikke nødvendigvis at modstaa Elision fremfor den helt ubetonedede; cf. Passivs -s, og *Norge, Sverge, Nær'ke, og Faster, Moster, Frændke, Tørkle, Forkle, Haandkle, Benkler, Bryggers, Baggers, Rander* o: *Rander-Os, Else, Kirsten, Bisp, Drost, Marsk, becares*). Heller ikke kan Noreen have Ret i, fra Bitone efter lang Stavelse at undtage Comparativer som *stærri, yngri*, og dog ikke de to *meiri* og *fleiri*; thi i Hofmetrum findes uatladeligt Linieudgang *stærri, yngri, betri, verra, lengra, minni, nyrðra, fyrri, &c.*, lige saa vel som *meiri* og *fleiri*. Bitonen efter lang Stavelse sees i Hofmetrumslinier som *Erlingr at víkingum. fara á braut með víkingum. eldask hjá þreskeldi. framlundaðr Ögmundar. alin verði Steingerði* (hvor *vík-, þresk-, Ögm-, Stein-* ved Accent-

balanceren fungere i Thesis), idet *-ingum*, *-eldi*, *-mundar*, *-gerði* fungere ens med bevidste Compositionsled f. Ex. i *rand upp á Englandi. hér er skark í Danmarku. ilrjóðr af Solþjóðu*, og med separat Ord, som i *fylking Haralds gingu. endr á Ulfkels landi. stýrþattu á mik Steingerðr*, og med 2 Ord i *hoat skaltu soeinn í sess minn*. Det Samme sees i Ynglingatalsmetrum, naar saadanne Ord med deres kun 2 Stavelser (hvor Linien ingen anden Arsis har) fungere som 2 Arses; i Ynglingatal: *ok sikl-ing* (2 Gange). *ok Vís-burs. ok all-vald. hoar Dóm-arr. þá er gœð-ing* (medmindre *þá* siges som Arsis). *er dög lingr. ok soeið-uðs. ok þrá-lífr. en flæm-ing. at ey-lands. ok dáð-gjarn. ok bit-sótt. ok of-væg. ok Skær-eið. til Bý-leists. ok buðl-ung. ok buðl-ungr* (2 Gange). *ok um-ráð. ok Rögn-valdr*. Háleygjatal: *þann skjald-blætr. við ofr-kapp. ok ná-reiðr. þar er fjöl-kynt* (eller *þar* ogsaa Arsis?). *þá er út-röst (þá Arsis?). «á fjör-nis» (?)*. *ok öðl-ingr*. Glælognskvida: *er heil-agr* (bortfalder, hvis læses *er heilagr er*). *en beið-endr*. Konungatal: *í Nór-egi* (flere Gange). *við Ei-ríks. var sikl-ingr. ok Ó-láfr. í Sauð-ungs. en Sig-urðr* (af *Sigo-arðr* med Betoning bevaret). *í Björg-in* (2 Gange). *ok Magn-ús. en Hák-on. var Ey-steinn. frá Berf-ætts*. Exemplerne vise, at Suffix gjelder ens med Compositionsled; desuden begge med separat Ord, som i: *ok sal bjartr. Dags frændr. ok varð hinn. ok sá urðr. ok sá halr. ok hoern dag; &c.* I Oddrunegraad V. 4 staaer ligesaa *á fold-u*. Solarljods *þá merk-ir* er uvist, da *þá* kunde læses som Arsis. Ord med penultima brevis finder jeg ikke anvendte saaledes; thi i Haavamaal 60 *þess viðar* er *þess* Arsis; og Sigurdskvide III, V. 54 *við k'g* kommer ikke i Betragtning (se Bugges Note), foruden at det er uvist, om der er ment *konung* eller Dativ *konungi*, altsaa over 2 Stavelser, og Bitonen paa *-gi*. Forøvrigt vilde enestaaende Exempel ikke forslaa overfor den enorme Masse af penultima-longa-Exempler. Vel kunde ventes, at nogle Suffixer have Bitone uafhængigt af foregaaende Stavelseres Quantitet; f. Ex. *-andi*, *-endr* (maaske Superlativs *-ast-*, *-ust-*, cf. Snorres *flagðahátt*, No. 34 i Háttatal). Men *-endr* kan ikke (som i *beið-endr* ovenfor) have Bitone i Haavamaal V. 41 *viðrgefendr ok endrgefendr*; thi Linien vilde faae 6 Arses, da *viðr* og *gef-*, og *endr* og *gef-* alle 4 ikke undgaa at fungere som Arses. Linier som *verum þungir Kufl-ungum* ere hyppige (o: med Udgang *oíkingum, höfðingja, Erlingi, Kuflunga, kaupangi, &c.*); men neppe findes f. Ex. *konungum, spekingum, hafandi, &c.*, i saadan Stilling; og enkelt

Exempel vilde ikke forslaa. — Særligt Curiosum er den reformerende Behandling af 3die Linie i 3 Liniers Halvstrophe (ljóðaháttr). Her opgiver man at benegte 3 Arses, men erklærer vedblivende hver Linie med 4 for «falsch», hjemtalden til «Besserung». Det «Gesetz» skaffer Arbeide: i de faa Textstykker forefalde, allerlavest regnet, over 50 saadanne «falske» Linier (endda tildels overfyldte), særlig tidt i Haavamaal og Solarljod (þ: i Monolog). I Haavam.: *soá nýsiz fróðra hoerr fyr. sjaldan verðr oíti vörum. ok nái hann þurrfjallr þruma. hlýrat henni börkr né barr. sjaldan hittir leiðr í lið. ef þyrptak at málungi mat. þeirrar er lögðumk arm yfir. eða hefði hánum Suttungr of sóit. eða þú leitir þér innan út staðar. ok gefat þínum fjándum frið. era sá vinr öðrum er vilt eitt segir. bitað þeim vápn né vélir. ok sný ek hennar öllum sefa.* Vavthrudnesmaal: *hoeim er við kaldrifjaðan kemr. þaðan kemr dökk um dala. þá er þessa hefir Fenrir farit. sitja meir um sáttir saman. segir þú it sann-asta (-sta maaske behandlet som tonløst).* Grimnesmaal: *soá hygg ek á Valhöllu vera. þá er þeir fara við Vitni at vega. soá hygg ek Bil-skirni með bugum. þaðan eiga cötn öll vega. Dun-eyrr ok Duraprór. en þat of hyggi hoerr ósviðra apa.* Skirnesmaal: *vígs ótrauðir at ykkar vega tíði.* Lokasenna: *ok blend ek þeim soá meini mjöð. ok bætir þér soá baugi Bragi. ok væri þá at þér reidum vedit. þar er þú lézt mér á beð þinn bodit. ok þóttiska þú þá Þórr vera. veizta þú þá vesall hóe þú vegr. ok var þat sá inn lævisi Loki. ok verðr þá þínu fjörvi um farit.* Haarbardsljod: *er þú kallar þær heimis hauga. Alvismaal: heima skalat hoild nema. bregði engi föstu heiti fira. kalla hverfanda hoel helju í. Grogalder: ok ljái þér æ friðrjúgrar farar. Fjølsvinsmaal: áttattu hér verndarvanr veru. ok verðr þói hin fölva gýgr fegin. ok halda njarð-lásar níu. þú ert kominn mögr til minna sala. þaðan rákumk vindar kalda vegu.* Helge Hjerv.: *ok væxi þér á baðmi barr. þann vissa ek ámáttkastan jötun. ek drekkta Hlōðvarðs sonum í hafi. síga lætr þú brýnn fyr brár. ok sceigja þinn hala Hrimgerðr (naturligvis lige saa muligt som Udgang Vafþrúðnis m. fl.). ok látt í fjarðar mynni fyr. Helge Hundings. II: kannat sér við víti varask. þat verðr ykkarr beggja bani.* Faavnesmaal: *herra ertu, manna mögr. æ kceda bandingja bifask. hann mun okkr verða báðum at bana (hann mun Optact). fjöld þói er und Fáfni lá (þói betonet). Sigrdrive- maal: teygjattu þér at kossi konur. fjöld er þat er fira tregr.*

Solarljod: *aldri bauð hann manni til matar. þeim er áðr hafði vólyndr verit. er hann hafði saklausan svikit. opt verðr koal-ræði af konum. öngvan máttu þeir sætan sofa. annann veg allmáttgum guði. þá er hann lagði á vald hans Vígulfs. en þeir hétu hánum gulli í gegn. gott er vammalausum vera. mjök var ek þá ór heimi hallr. þá er eigi máttu þjónustu ná. hoar mér væri greiðastar götur. þeim er á þráreipum þruma. er áðr heyrði sólarljóðs sögu.* Fler Exempler kunde medtages; men ofte kan scanderes paa mer end een Maade. Oftest, ingenlunde altid, ere 1ste og 3die Arsis tungest. Ikke altid falder Alliterationen paa de tungeste Arses, og paa 1ste og 3die (cf. f. Ex. *tveim trémönnum. ok sný ek hennar öllum sefa. lof ok vit meðan lifir*; i *þá er eigi máttu þjónustu ná* falder den paa Optact). Thesis behandles ret ugenert, og overfyldes tidt. Grænse for det Tilstedelige er ingenlunde fastere end i Dansk. — Mindst lige saa rig Leilighed til Textkalfatring (ogsaa til «lautgesetzliche» Noviteter) giver den usande Paastand, at omhandlede 3die Linie ikke kan ende med Ord med penultima longa, men kun enten med fuldt betonet Stavelse, eller med penultima-brevis-Ord. I de faa Texter findes over 60 Tilfælde (nogle endog saa overvegtige som *tannfé, Hrimgerðr, &c*) af den her formentligt umulige Liniendgang, der altsaa blot var mindre yndet, idet man gjerne (især i Dialog) markerede Taleafdelings Grænse enten ved afstumpet eller ved letveiende Udgang, hvormed fulgte overveiende Tilbagerykning af de tungeste Ordformer. Obligatorisk («Gesetz») var denne Praxis ikke. I Haavamaal findes i denne Stilling: *hví-cetna* (2 Gange). *hæðinn. þægi. vinskapr. góðan. -mönnum. þrír'ru. -trausti. -gríma. -kunnum. kaupa. ó-brýddum. Óð-rærir. jarðar. gang-anda. Óð-ræri. röгна. sorgum. görv-öllum. vélir. hlýddu.* Vavthrudnesmaal: *Vaf-thrúðnis. sann asta. Hodd-mímis.* Grimnesmaal: *tannfé. glymjа. Víði.* Skirnesmaal: *Gýmis. tíði. ofan-erða. hýnótt.* Haarbardsvise: *slíku. haugum. hauga.* Lokasenna: *skrautuðr. héðan.* Alvismaal: *leika. «hrauð-uð»? «-njórun»? hlömmuðr.* Fjølsvinsm.: *Míma.* Helge Hjerv.: *Hrimgerðr* (lige saa rigtigt som f. Ex. *tannfé*). Faavnesm.: *héðan* (4 Gange). *folkská. Sigdriv.: Heið-draupnis. Hodd-rofnis. öl-rúnar. megin-rúnar.* Solarljod: *gamni. Vígulfs. ganga. kveldi. útan. skjjum. ó-heillum. fyrðum. sanna.* Former som *búi, trúа, níu, hlóa &c.* medtager jeg ikke, da Bitone maaske udeblev, naar ingen Consonant (ikke engang *j*) skilte de 2 Vocaler; eller ogsaa Afstanden mellem den betonedes Begyndelse og den næstes Be-

gyndelse her blev for knap til, at den sidste bekvemt kunde fungere som (lettere) Arsis (de 2 «Ictus» kom for nær sammen), saa at Anvendelse i Vers fik blive som ved Ord af Form *koma*, *hafa*, &c. — Et par belysende Curiosissima maa følge med. Naar *útan* ender denne 3die Linie, «forbedrer» man til *utan*, til Bedste for «das Gesetz», mod hele Massen af Hofmetrumskvad, der have utallige Linier som *veit ek fyrir Erling utan. þá er úlítill utan. nýtr fyrir Nízi utan. niðr lútt fyrir utan*. — Det meget hyppige *þó at*, vedgaaer man, at vedkommende Mss. aldrig en eneste Gang contrahere til *þóit*. Er det afgjørende Advarsel? Nei, «Wissenschaft» og «Gesetz» have Forrang, og tør ikke lade sig imponere. Freidigt proclameres, at man har «gebessert» til *þóit* i hvert eneste Tilfælde! Det er anvendt «metrische Statistik». Den præsterer det Kunststykke at faae en ganske simpel, let, uindviklet Sag til at se ud som en forfærdende Lærdomslabyrinth, et kabbalistisk Regnestykke. Hele besværlige Bøger, hvor faa Linier er nok (crabbed volumes on easy matter).

Hanse se ovf. under Fjos, Fjøs.

hos ligesaa.

Jertegn (islandsk *jar*) finder jeg enstemmigt combineret med *jarkna-steinn*, angelsaxisk *eorcnan-stán* (Ædelsten), og da videre med *arg-entum*, *ἀργός*, *ἀργής* (hvidglinsende). Men da *-kn-* altid holder sig i *jarknasteinn*, og i tydsk og gotisk Adjectiv *erchan*, *erkn-s* (ren, egte), men aldrig findes i *Jertegn*, *iarteikn*, gammelsvensk *jærtekn*, *-tegn*, bliver den Combination for usikker, og forbliver min Hypothese: «germ. *erh-?*, førgerm. *ark-?*» (cf. *ἀρκιος* sikker, *ἀρκέω* i Betydning: er nok) (altsaa: sikkrende eller tilstrækkeligt Tegn) mindre riskabel, idet den ikke fordrer en uhørt Elision, men den i nordiske Sprog altid uundgaaelige af *-h*.

kull- i *omkuld*, *hovedkulds*, *kullet*, svensk *kulle* (afrundet Høide), islandsk *koll-r*. Fick vergl. Wörterbuch III¹ lader det andet *-l-* komme af assimileret *-n-*; Noreen (altisl. u. altnorw. Gram. § 307) af assimileret *ð*, anførende *Hös-kuld-r*; begge som noget Utvivlsomt. Forsigtighed ikke forkastelig; saasom: «2det *-l-* (assimileret?) Suffix».

lakke (om Tid, m. M.) vil man forene med tydsk *lecken*, *löcken* (sparke), skjønt Betydning passer bedre til norsk *laka* (gaa og drage sig, dovne), hvorved maa spørges, om dette er

Eet med svensk Dialects *laka* (flyde smaat), der vel hører til Roden i *læk*, *lække*?

ond. Nyt etymologisk Forsøg lyder: «wahrscheinlich Præs. Part. eines Vb. germ. **wanhôn*, zu a.n. *vá*» (1) hvad man ikke venter sig, hvad der volder Overraskelse, 2) Ulykke; norsk *Vaa*: 1) Tvivl, Uvished, Frygt, 2) Uheld, Skade). Kunde Risiko ikke blive mindre end ved et fingeret urgermaniskt Verbum, nemlig (som jeg engang foreslog) ved Combination med Rod, indisk *wam-*, latinsk *vom-* (*vomere*), græsk *ἐμ-* (*ἐμέω*), islandsk *vam-* (*váma* Kvalme, *vám-r* væmmelig Person), altsaa med dansk *væmmes* &c? Islandsk Form for *ond* er *vánd-r*, ældre norsk *vaand*, nu *voond*. Phonetiskt passer *vánd-* nøiagtigt til indisk Particip *wāntá-s* (ausgespieen), idet til indisk *-t-* foran Tonstavelse skal svare germaniskt *-d-* (ikke, som ellers, *-th-*). Foran *-t-* maatte *-m-* blive til *-n-*.

prutte maa ifølge Consonantforholdet vist være laant fra norsk og svensk *pruuta*, da Dansk ved Laan af Ord med lang Vocal foran enkelt haard Consonant oftest forkorter, og da skriver Consonanten dobbelt foran lige paafølgende Vocal (som i *Gut*, Pl. *Gutter*, Laan af norsk *Guut*). Et indfødt *prute* maatte ventes nu at lyde *prude*. Dog have vi laante Ord som *prate*, *Stat*. Den Antagelse, at *prutte* skulde være Variant til, eller nær Slegtning af *prate* lyder m. H. t. Betydning og Lyd usandsynlig. Forlyd *p-* antyder Laan, men hvorfra, er maaske ikke til at opspore. Kom det nordfra, da spørges, om Norske og Svenske fik det fra Lapper. Lappisk *prutet* passer i Form, men Betydningen, bortødsle, vilde kun kunne passe, hvis *pruuta* først brugtes om den, der lader sig Noget afprutte. Lappisk *preutet* være ulig, *preutetet* gjøre ulig, ere her maaske ikke helt uanvendelige? (forsøge Noget uligt det Foreslaaede?).

Raas (Fart, Stormløb), obsolet; islandsk *rás*; forbinder Noreen (altisl. u. altnorw. Gram. § 289) med *renna* (altsaa *-n-* elideret), henvisende til gotisk *runs* (Løb); Fick III⁴ derimod, sammen med islandsk *ras* (Hidsighed), *rasa* (fare frem), tydsk *rasen* (hvoraf vort *rase*), med Rod *ras-*, *rās-* uden *-n-*; begge uden Antydning af Tvivlsomhed. — Samme Slags Uenighed ved:

Røs(e) (Stendynge), norsk *roys*, islandsk *hreysi* og Pluralet *hreysar*; Noreen (§ 289): «zu *hraun* Steinboden»; Fick: radix *hrus*, med Henvisning til *ζροῖω*. Begge uden Antydning af Tvivlsomhed.

slippe (med Adjectiv *slap*). Atter her den ubehagelige totale Uenighed mellem Fagmænd. Noreen (altisl. u. altnorw. Gram. § 308): «*sleipr* schlüpfrich (Rod som i *slibe*, *slipa*): *sleppa* entschlüpfen»; hvormed da paastaaes «Entgleisung» o: Spring fra en Aflydsrække til en anden (en meget misbrugt Forestilling). Fick III⁴, P. 537 derimod: «identisch mit germ. *slemp-* (og *slump-*, som i dansk *Slump*) ist wohl a.n. *sleppa slapp* entgleiten». Idetmindste lige saa vel kunde antages Udvidelse af Rod *sl—p-* i norsk *slapa* hænge ned, *slapen* slap, slunken, *slaapa* hænge slæbende, *Slaap* Rækel, islandsk *sláp-r*; formelt congruent med Roden i plattysk *slaapen*, høitydsk *schlafen*, og ogsaa i Betydning foreneligt dermed.

snu. I Kalkars Lexicon opføres, men kun efter Moth, et formentligt Adjectiv «*snug*». Med Rette undlader K. at erklære dette for gammel Form af *snu*, som man senere har villet. Hvad kun findes hos Moth alene, kan ikke benyttes som havende virkelig existeret, men faaer til videre gjælde som fingeret af Moth selv. Ellers forøges Massen af uefterrettelige Lexicalia, specielt Etymologica. — Verbum *snugge* (-*gg-*) i Citat fra Taussen (Lexiconet II P. 629) gaaer det lige saa lidet an at benytte etymologisk ved *snu*, hvormed det Intet har at gjøre; det betyder: snylte, som svensk *snugga* (fraadse, snylte), oprindelig vel travle, ivre, (i Islandsk «stunde efter») derfor i Norsk ogsaa trygle, tigge, med norsk Substantiv *Snugg* Travlhed. — *snu* (listig) er specielt dansk, og er snarere forvansket af det ældre og svenske *slu(g)* end beslegtet med norsk *Snu* («maaske for *Snud*», «gammelnorsk *snúðr* Raskhed») Vending, Svingning, Smidighed, af *snua* (norsk Form for *sno*) (cf. *búa*, *búð*, dansk *bo*, *Bod*; *trúa*: *tro*). — Af *snúa* kommer islandsk *snúdig-r* (hurtig, rask); om *snugga* kunde komme af *snudig* (contraheret, og -*dg-* assimileret)?

snugge (obsolet) se ovf. under *snu*.

tækkes, **tækkelig**, og obsolet **t(h)ek** (antagelig, behagelig), finder jeg hos Noreen (altisl. u. altnorw. Gram. § 308) henført til *þiggja*, *tigge* i dettes oprindelige Betydning: faae, modtage; og det uden Forbehold. Man maa blive «befremdet» ved ikke at se Bemærkning tilføiet mod den gjængse, og idetmindste ikke modbevislige, Henførelse til Rod *thank-* i *takke*, *danken*, og islandsk *þekkjast* modtage med Tak. De Studerende maa tidt

finde sig raadville ved Haandbøgerne. — Cf. m. H. t. Consonanterne ovf. under Bakke.

Tømme. Ligesom ved *Drøm* paastaaes Elision af *-g-*, for at kunne regne Ordet til Rod *tug-*, *taug-* (som i *Tog*, *ziehen*), hvilket idethøieste burde anmærkes som Mulighed eller Forestillighed, eftersom jo haves Rod *tu-* i gotisk *taujan*, nedertydsk *touwen*, høitydsk *zouwen* og *zuwen* (berede, ile, ogsaa trække). Den simplere Forklaring har jo Præsumption for sig. Tilmed kunde Elision ogsaa være af et *-d-*; cf. *Tøir*, fordum *Tiuthr*, svensk *tjuder*, norsk *Tjodr*. — *Tøile*, forhen *Tygel*, er, forstaaer sig, af Rod *tug-*.

Rettelser til No. VII.

3. Bd., P. 102, L. 18 bør for *smið-uðu* læses *smið-uðu*.

Smstds. P. 106, L. 9 f. n. Ordene «som det i No. V omtalte *tigge*» ere blevne misforstaaede, som om *tigge* deltes i 2 Ord. Meningen er «som ved det i No. V omtalte *tigge*».

Varia.

Scriptis S. Eitrem.

19. In EPICTETI DIATRIB. libr. I 2, 36 *Ἐπίκτητος χρειόσων Σωκράτους οὐκ ἔστιν· εἰ δὲ μὴ τοῦ χείρων, τοῦτό μοι ἱκανόν ἐστιν*. Persequitur orationem sic Epictetus: si Milo non ero, tamen corporis non sum negligens, si non Croesus, attamen in re familiari nihil securus. Iam ante viri docti post *μή* interpunxerunt vel *μὴ οὐ* in unum coniunctum legi voluerunt. Tamen quomodo sic addere posset Epictetus: *τοῦτό μοι ἱκανόν ἐστιν*? Certe parum modeste! Reiskius (v. Schenklii ed. p. LXXXV) coniecit *εἰ δὲ μὴ κρείττων, οὐ χείρων*, Elterus quidem: *εἰ δὲ μήπου χείρων* vel *εἰ δὲ μόνον οὐ χείρων*, utrumque, nisi fallor, sententiae philosophi parum conveniens. Socratem enim omnes homines, ne dicam philosophos, et sapientia et vitae ratione praeter omnem modum superare, identidem praedicat noster; non ad vincendum sed ad imitandum modo Socratem vires hominis suppetunt (Enchir. 51, 3 *σὺ δὲ εἰ μήπω εἰ Σωκράτης, ὥς Σωκράτης γε εἶναι βουλόμενος ὀφείλεις βιοῦν*). Quod Wolfius contra dixit (v. comment. Schweighäuseri p. 42), nihil valere videtur, si Epicteti ipsius sermones inspicias, qui paullo ante dixit: *τὸ δὲ μέγα καὶ ἐξαίρετον ἄλλοις τάχα προσήκει, Σωκράτει καὶ τοῖς τοιούτοις*. In hoc vero capitulo de eo agitur ut *τὸ κατὰ πρόσωπον* homines in qualibet re, in omni vitae condicione tueri debeant neve umquam amittant vel obliviscantur (§ 11, § 14): utantur modo facultatibus a natura datis, educant et confirment quae vera in iis indoles exstet. Nam, si eundem Epictetum libr. II 16, 4 audis, *ὅπου μὲν μεμελέτηκας, ἐκεῖ χρειότων γένη σεαυτοῦ* (cf. ib. § 29 *τί γὰρ διαφέρει τίς ἦτις ἐστὶ καὶ ἐκ τίος χρέμαται; τί χρειότων εἰ τοῦ διὰ κοράσιον κλάοντος* etc., nam voluntatem, *τὴν προαίρεσιν*, nihil ἀπροαίρετον impedire potest nisi ipsa sola, II 23, 19). Nostro loco igitur scribendum esse apparet: *εἰ δὲ μὴ αὐτοῦ χείρων, τοῦτό μοι ἱκανόν ἐστιν*.

ib. 9, 30. Locum valde difficilem tantummodo sic opinor explicari posse si statuas vocem *δυνάμενος* ad secundam personam neque ad primam referri debere (iam vidit Meibomius) et hic de libertate securitateque Epicteti agi cuius ipse auctor sit neque dominus Epaphroditus (sic recte sensit Schweighäuserus paginae 141 inferiore parte, inter varia fluctuans; quod censet Zeller, *Philos. der Griech.*³ III 1, 735 *παρακαλῶ* «dich besser zu behandeln» [quam sententiam citat O. Hense, *Muson. Ruf.* p. 129] solum Schweighäuseri sententiam priorem, l. l. prolatam, repetit, illam quidem falsam, nam in voce *παρακαλεῖν* numquam notio «mala deprecandi vel avertendi» inest). Iam § 27 *τὴν ταπείνωσιν* animi increpuit Epictetus, in sequentibus § 32 *τὸ μεγαλόψυχον καὶ γενναῖον* praedicat, ut iterum in *τοῖς ταπεινοῖς* § 33 desinat oratio. Tentavi igitur, hanc sententiarum conexum premens: «*Τί οὖν;*» ἔφη, «*〈οὐδὲ〉 ἐκεῖνον παρακαλεῖς 〈ἐλευθερίαν σοι δοῦναι καὶ ἀσφάλειαν〉, παρὰ σοῦ αὐτὰ (vel σεαυτοῦ) λαβεῖν δυνάμενος;*» Respondit Epictetus magistro se utpote hominem paratum esse quodvis incommodum pati quod sibi affere in animo habuisset Epaphroditus dominus (*ἀνθρώπινα*, cf. *Enchir.* 26), iam vero responso contentus persequitur Musonius, qui animum discipuli tentavit: «Recte tu quidem, quippe qui hominem et servum te natum esse noveris neque tibiingas dominum tuum tibi arbitrum virtutis et libertatis verae esse posse sicut vitae necisque arbiter tibi est; minas igitur nihil times, neque vero tu libertatem et securitatem et magnanimitatem quae in te ipso sitae sunt aliunde, sc. a domino, petas».

ib. 14, 15. Scilicet *ὁμῆϊς δὲ δὴ* solum scribendum quod video Schenklium iam ipsum in praef. p. 89 amplecti, cf. *ἀλλὰ δὴ* et Schenklii indicem p. 542 (II 16, 33. IV 1, 10, nempe usitatissima est loquendi ratio).

ib. 30, 4 *〈ἤ〉 ἀποταίρεται, οὐδὲν πρὸς ἐμέ.* In fine fortasse *ταῦτα καὶ νῦν λέγω ἐγὼ* pronomine addito, sicut II 4, 10: *οὐ σὺ θέλεις . . .*

II 1, 31 pro *Σωζοράτης* ponere audeo *Χρύσιππος*, nihil enim scripti reliquit Socrates (*Diog. Laert.* I 16, *Cic. de orat.* III 16 etc.), nam paeonum illorum in carcere scriptorum (II 6, 26) ratio non est habenda. At vero Chrysippi permulta scripta identidem commemoravit Epictetus (v. Schenklii indic. s. v. *Χρύσιππος*).

ib. 8, 12 *ὅταν ὁμιλία, ὅταν γυμνάζη, ὅταν διαλέγη, οὐκ οἶδας ὅτι θεὸν τρέφεις, θεὸν γυμνάζεις, θεὸν περιφέρεις; περι-*

φέρεις, τάλας, καὶ ἀγνοεῖς. Hoc modo concinna exit oratio concitatio. Etiam II 16, 15 orationem sic conformare debuit Schenklius: ἐπεὶ δότε μοι ἓνα, ᾧ μέλει πῶς τι ποιήσῃ, ὃς ἐπιστρέφεται . . . τῆς αὐτοῦ — τίς περιπατῶν etc.

ib. 18, 22 fortasse legendum est χαῖρε, παράδοξε, οὐχὶ διὰ τοὺς σαπροὺς τούτους πύκτας, cf. III 5, 4 κἄν ποτ' εἴπῃς «οἶμοι», οὐ λέγεις διὰ τὸν πατέρα, ἀλλὰ «δι' ἐμέ». Epictetea sunt etiam εὐπορεῖν, δυστυχεῖν διὰ τινα, οἰμώζειν διὰ τινα sim.

ib. 22, 36 τῷ μὲν ὁμοίῳ ἐν παντὶ ἀπλοῦς, τοῦ δ' ἀνομοίου ἀνεκτικός, cf. cap. 23, 15 μεγαλοφυῆς καὶ ἀπλοῦς καὶ ἀκέραιος et IV 13, 2 ἀπλοῖ ἄνθρωποι; Marc. Aurel. X 32 ἀγαθὸν εἶναι καὶ ἀπλοῦν (v. indic.).

ib. 23, 11 τάς τ' ἄλλας καθορᾷ πόσον ἐκάστη ἀξία αὐτῇ καθ' αὐτήν, cf. e. g. III 21, 16 ἱεραὶ εἰσιν αἱ φωναὶ αὐταὶ καθ' αὐτάς.

ib. 24, 29 μόνον δείκνυε παντὸν λόγον ἀκουστικὸν καὶ ὄψει etc., cf. III 1, 13. 2, 3. 23, 14; Marc. Aurel. I 16, 4.

III 15, 10 δοκεῖς ὅτι ταῦτα αὐτὰ ποιῶν (vel ταῦτα αὐτὰ ἃ ποιεῖς ποιῶν) δύνασαι φιλοσοφεῖν; cf. cap. 1, 29: οἶμαι ὅτι αὐτοὶ οἱ τιλλόμενοι (τάς τρίχας sc.) οὐ παρακολουθοῦντες ὅτι τοῦτ' αὐτό ἐστίν ὃ ποιοῦσιν, ποιοῦσιν. Heynius iam recte explicavit: «haec illa quae quotidie facis».

ib. 22, 5 καὶ οὕτω † διακίνει ἀπὸ τῶν μεγίστων ἐπὶ τὰ μικρότατα. Vocabulum quod praebet cod. S et quod tuetur editor novissimus, sc. διακινεῖν, hoc loco nihili est; de ventis incitandis dicere licet, etiam de sole curriculum annum ingressuro, attamen neque de animalibus neque de hominibus quibus munera sua varia dispertiuntur recte dicitur. Scribatur igitur — non διακόνει quod Wolfius suspicatus est, alii receperunt (nam διάκονοι Cynici sunt philosophi neque rex mundi ipse) — sed διοικεῖ. Iam in sect. 4 mundum tamquam domum quae consilio ac ratione regitur sibi fingit Epictetus: ἔστι γάρ τις καὶ ἐνθάδ' οἰκοδεσπότης ὁ διατάσσων ἕκαστα, «etiam hic, in mundo, dominus ut ita dicam domus est, nempe is qui suas cuique partes designat» (articulum ὁ recte tenet Elterus). Nempe summi numinis ἡ διοίκησις (e. g. IV 10, 14) huius imaginis ansam praebuit Epicteto. Si exemplis omnino opus est, provoco ad eundem Epictetum (v. indicem verborum in ed. Schenklii p. 549, tum συνδιοικεῖν fr. 136, οἰκονομεῖν III 24, 36; ἐπισκέψασθαι τίς ἐστίν ἡ τοῦ κόσμου διοίκησις καὶ ποίαν τινὰ χώραν ἐν αὐτῷ ἔχει τὸ λογικὸν ζῷον) et ad Marc. Aurel. I 25 ὁ τὰ πάντα διοικῶν, IV 7, 7, IV 10, 14, IV 46, 3 λόγῳ τῷ τὰ

πάντα διοικοῦντι etc.). Simile quid conexu verborum flagitari sensit etiam Reiske qui διανέμει proposuit quae vox a litteris traditis nimis distat neque in Epicteti scriptis exstat.

ib. § 16. ἤρκαται τι τῶν ἐκτὸς φοβεῖσθαι, ἤρκαται χρεῖαν ἔχειν τοῦ ἀποκρύψοντος. οὔτε ὅταν θέλῃ δύναται. ποῦ γὰρ αὐτὸν ἀποκρύψει ἢ πῶς; Sic vulgo editores codicem Bodleianum secuti. Tamen nimis abrupte, mea sententia neque perspicue neque Graece, hunc in modum loqueretur Epictetus. Quid enim δύναται nudum valet? Scilicet aut ἔχειν τὸ ἀποκρύψον vel ἀποκρύπασθαι vel ἀποκρύψαι αὐτόν, attamen quomodo hoc ex antecedenti χρεῖαν ἔχειν τοῦ ἀποκρύψοντος elicias? Elteri quidem ingeniosa sententia sic verba tradita inter se coniungentis: οὔτε γὰρ θέλειν τι δεῖ ἀποκρύπτειν αὐτόν τῶν ἑαυτοῦ (§ 16) οὔτε ὅταν θέλῃ δύναται propter tot verba intercedentia speciem veritatis parum praebet. Prius certe οὔτε γὰρ eodem modo ponitur ut III 15, 7 οὔτε γὰρ μετὰ σκέψεως ἦλθες ἐπὶ τι οὐδὲ περιδεύσας . . . οὐδὲ βασανίσας. Scribendum igitur mihi videtur levi verborum transmutatione: οὔτε ὅταν θέλῃ αὐτόν ἀποκρύψαι δύναται. ποῦ γὰρ ἢ πῶς; Talis loquendi brevitatis alia exempla in Epicteto invenire licet, e. g. II 19, 22 Στωικὸν δὲ δείξατέ μοι, εἴ τινα ἔχητε. ποῦ ἢ πῶς; ἀλλὰ τὰ λογάρια τὰ Στωικὰ λέγοντας μυθίους. III 21, 20 σὺ δ' ἰατροῦν ἀνοίγεις ἄλλο οὐδὲν ἔχων ἢ φάρμακα, ποῦ δὲ ἢ πῶς ἐπιτίθεται ταῦτα, μήτε εἰδὼς μήτε πολυπραγμονήσας.

ib. § 22 φυγή; καὶ ποῦ δύναται τις ἐκβαλεῖν ἔξω τοῦ κόσμου; οὐ δύναται. ὅπου δ' ἂν ἀπέλθω, ἐκεῖ ἥλιος etc. Scilicet ita est interpungendum: φυγή; καὶ ποῦ; δύναται τις ἐκβαλεῖν ἔξω τοῦ κόσμου; Si exemplis opus est, refero ad I 28, 14 καὶ τί μέγα ἔχει ταῦτα; quae verba interrogationem antecedentem continuant, aequae ac in l. IV 4, 28 τί οἶν πρὸς σέ; μή τι καὶ δύναμις ἢ ταῖς φαντασίαις χρηστική; καὶ τίς σε κωλύει ὀρέξει καὶ ἐκκλίσει χρήσασθαι κατὰ φύσιν; fr. 13 p. 413 apud Schenklum, Enchir. 24, 4. Nostro loco quae verba adduntur ἔξω τοῦ κόσμου talem interpunctionem qualem proposui paene flagitant. Moneo etiam I 22, 14 (p. 71, 24) legi oportere signo interrogationis posito: εἰ συμφέρει μοι ἄγρὸν ἔχειν, συμφέρει μοι καὶ ἀφελέσθαι αὐτόν τοῦ πλησίον; καὶ κλέψαι αὐτὸ ἐκ βαλανείου;

ib. § 23 sic ut puto verba conclamata emendanda sunt: εἰδέναι δεῖ, ὅτι ἄγγελος ἀπὸ τοῦ ἰῶς ἀπέσταλται πρὸς τοὺς ἀνθρώπους περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν ἐποδειξαι αὐτοῖς ὅτι καὶ ὥς ὁ Ἰωάννης, ἀπαχθεὶς π. Φ. μ. τ. ε. Χ. μ., κατάσκοπον

εἶναι. Hoc modo infinitivi duo finales pro ὅπως cum subiunctivo modo coniuncto ut alias quoque praecedentia illa ὄγγελος ἀπέσταλται περὶ . . . sequerentur. Aut ita refingenda est sententia: ὑποδείξων . . . καὶ ὥστε ὡς ὁ Διογένης . . . κατάσκοπος εἶναι.

ib. § 31 levi verborum traiectione scripturam cod. Bodl. emendes legens: ἐκεῖνο, ὃ τι ποτέ σου, ἡμέληται καὶ κατέφθαρται . . . «illud quodcumque in te est».

ib. § 34 τί οὖν πενθεῖς; «οὐᾶ, βασιλεὺς καὶ τὸ τοῦ Διὸς σκῆπτρον ἔχων». Deleatur καὶ, e praecedenti littera s exortum, sicut fiat «οὐᾶ, βασιλεύς, τὸ τοῦ Διὸς σκῆπτρον ἔχων».

ib. § 41 τί οὖν; οὐδὲν ἔχετε ἐλεύθερον; μήποτε οὐδέν; καὶ τίς ὑμᾶς ἀναγκάσαι δύναται etc. *Nihilne liberi habetis? Nihilne vero (vel Numne nihil)?*

ib. § 56 ita interrogationis signo distinguendum: Κυνικῶ δὲ «Καῖσαρ» τί ἐστίν ἢ «ἀνθύπατος»; ἢ ἄλλος ἢ ὁ καταπεπομφῶς αὐτὸν καὶ ᾧ λατρεύει, ὁ Ζεὺς; ἄλλον τινὰ ἐπικαλεῖται ἢ ἐκεῖνον; (cf. e. g. III 24, 39 ἢ τί ἄλλο θέλονσιν ἐκεῖνοι ἢ καθεύδειν sim.) i. e. an «Caesar» vel «proconsul» Cynico alius est ac ipse Jupiter qui eum legavit. In antecedenti enim solum de Caesare et proconsule agitur: κραύγαζε σιὰς ἐν τῷ μέσῳ ὧ Καῖσαρ, ἐν τῇ σῇ εἰρήνῃ οἷα πάσχῳ; ἄγωμεν ἐπὶ τὸν ἀνθύπατον. — Hic quidem moneo etiam lib. IV 6, 33 interpungendum esse: πῇ παρέβην τῶν πρὸς κολακείαν; cf. § 35 πῇ παρέβην τῶν πρὸς εὐροίαν;

ib. § 57 οὗτος δ' ἐπὶ τοῦ Διὸς ἀθλούμενος καὶ γυμναζόμενος μέλλει κεκραγέσθαι καὶ ἀγανακτεῖν, ἀξιόσας φορεῖν τὸ σκῆπτρον τοῦ Διογένους. Exemplum huius loquendi generis permulta invenias si indicem Schenklii s. v. ἀξιόω inspicias.

ib. § 58 κακαὶ, ἔφη, κεφαλαί, οὐ μενεῖτε; ἀλλ' ἀθλητῶν μὲν ὀλέθρων μάχην ὀφόμενοι ἄπιτε ὁδὸν τοσαύτην εἰς Ὀλυμπίαν, i. e. certamen miserorum athletarum; quos alias τοὺς σαπροὺς τούτους πύκτας καὶ παγκρατιαστὰς appellat (II 18, 22). Tali modo voce ὀλεθρὸς etiam alii complures auctores conviciandi causa utuntur, e. g. Men. Sam. 133, Luc. d. mort. 9, 4 βάροβαρος ἦν καὶ ὀλεθρὸς, Dem. XVIII 127 ὀλεθρὸς γραμματεὺς (de Aeschine), iam Ar. Lys. 325 ὀλεθροὶ γέροντες (vide sis exempla in lexicis allata). Si hic victum vel victorem athletam commemorare voluisset Diogenes, ὀλεθρον ἢ νίκην vel simile quid posuisset Arrianus. Similem in modum de athletis loquitur idem Diogenes apud Dionem Chrys. IX 11 πολλοὺς γε, εἶπεν, ἀνταγωνιστὰς καὶ μεγάλους (sc. ἐνίκησα), οὐχ οἷα ταῦτά ἐστι τὰ ἀνδράποδα τὰ νῦν

ἐνταῦθα παλαίοντα καὶ διακείμενα καὶ τρέχοντα etc. itemque etiam VIII 26 sq. de proelio cum cupiditatibus conserto. De ἧ a manu prima cod. S. addito vide annot. Schenklii ad l. In sequentibus Πυρετοῦ neque πυρετοῦ scribere velim (cf. *Febris*, I 19, 6) aeque ac § 76 Ἔρωτος neque ἔρωτος. Etiam lib. II 21, 7 scribendum suspicor: καὶ ἀκρατῇ που παρομολογῇ τις αὐτόν, Ἔρωτα προσέθηκεν, ὥστε συγγνωσθῆναι ὡς ἐπ' ἀκουσίῳ; deo quidem concedendum est ubi homini noxio non ignoscitur.

ib. § 59 ταχύ γ' ἂν ὁ τοιοῦτος ἐνεκάλεσεν τῷ θεῷ τῷ καταπεπομφότι αὐτόν ὡς παρ' ἀξίαν αὐτῷ χρωμέῳ, ὅς γε ἐνεκαλλωπίζετο ταῖς περιστάσεσι καὶ θέαμα εἶναι ἡξίου τῶν παριόντων; (cum Eltero, Schweigh.). Ἐπὶ τίνι γὰρ ἐγκαλέσει; ὅτι εὐσημονεῖ, ὅτι καρτερεῖ, ὅτι λαμπροτέραν ἐπιδείκνυται τὴν ἀρετὴν τὴν ἑαυτοῦ; Quod verbum loco conclamato cod. Bodl. nobis tradidit κατηγορεῖ ea solum condicione, si quid video, retineri potest, si cum Schweighäusero hanc vocem idem valere ac insequens ἐπιδείκνυσθαι accipias (Dem. κατηγορεῖν καὶ δηλοῦν); ita igitur scribendum fuisset: ὅτι κατηγορεῖ τὴν ἀρετὴν τὴν ἑαυτοῦ, ὅτι ἐπὶ λαμπροτέραν ἐπιδείκνυται. Tamen e codicis scriptura satis apparere videtur sententiam hic per tria membra explicari. Tum teneas velim hic μάχην Diogenis repraesentari cum morbo luctantis ubi nihil ἀσχημονεῖ cynicus philosophus (§ 52). Iam vero Herculi victori Fati nihil magis opus est ac ἀλκή — καρτερία — γενναιότης (I 6, 34), sicut cuivis hominum cum athletic vel cum vitae difficultatibus pugnatura: μεγαλοφυχία — ἀνδρεία — καρτερία, cf. insuper I 2, 25 ἐγκαρτερήσας ἀπέθανεν, II, 16, 14, *Enchir.* 10 ἐὰν πόνος προσφέρηται, εὐρήσεις καρτερίαν, sc. πρὸς τὰ προσπίπτοντα (antecedit ἐγκράτεια, sequitur ἀνεξικακία), etiam nostro loco πόνος in sequentibus commemoratur; Moschion. sent. 23 (Schenkli p. 484) τὴν πενίαν ὁ σώζων καρτερία καὶ γενναιότητι τιμῶν (an ὑπομένων;) πλούτου τιμωτέραν ἀποφαίνει; Marc. Aur. I 16, 31 τὸ δὲ ἰσχύειν καὶ ἐγκαρτερεῖν καὶ ἐννήφειν ἑκατέρῳ (sc. καὶ ἀπέχεσθαι καὶ ἀπολαύειν) ἀνδρός ἐστιν ἄριον καὶ ἀήττητον ἡνυχὴν ἔχοντος, οἷον ἐν τῇ νόσῳ τῇ Μαξίμου. Apud. Dion. Chrys. VIII 26 idem Diogenes sic loquitur: τοῦτον δὲ τὸν ἀγῶνα ἐμοὶ καρτεροῦντι καὶ παραβαλλομένῳ πρὸς ἡδονὴν καὶ πόνον οὐδεὶς προσέχει τῶν ἀθλίων ἀνθρώπων, ἀλλὰ τοῖς ἀνδραπόδοις etc.

ib. § 80 . . . ἀλλ' εἰς τοὺς νῦν ἀποβλέπομεν, τοὺς τραπεζῆας πύλαωρούς, οἳ οὐδὲν μιμοῦνται ἐκείνους εἰ μὴ τι ἄρα πόρδωνες γίνονται (cod. S ἢ εἴ ὅτι ἄρα; ut omnino in mss. et papyris sic in hoc codice εἴ pro ἢ et vice versa saepius scribitur). Ex indice ver-

borum Schenkliano apparet Epictetum sic loqui: I 16, 20 *τί γὰρ ἄλλο δύναμαι γέρον χολὸς εἶ μὴ ὑμνεῖν τὸν θεόν;* (saepius quidem *τί ἄλλο ἢ, τί ἄλλο πλὴν* I 29, 12). Ad pronomen indef. *τι* additum cf. II 2, 18 *εἶ μὴ τι καιρός ἐστὶν ἐπίτηδες ἐρεθίσαι τοὺς δικαστὰς ὡς Σωκράτει*, itidem IV 8, 29; particula *ἄρα* saepius verbis *εἴ τις* vel *εἴ τι* ut omnino Graece sic apud Epictetum adiungitur (vid. indicem Schenklii p. 527). In N. T., cuius sermo multis partibus cum Epicteteo est comparandus, *εἶ μὴ τι* (*εἶ μὴ τινες*) vel *ἐκτὸς εἶ μὴ* = *πλὴν ὅτι* saepenumero exstat (Blass, Gramm. des N. T.² § 65, 6). Eadem ratione ac nostro loco *ἄλλος* ante *εἶ μὴ* omittitur III 19, 2 *προαίρεσιν γὰρ οὐδὲν δύναται κωλῦσαι ἢ βλάψαι ἀπροαίρετον εἶ μὴ αὐτὴ ἐαυτήν.*

ib. § 95 *ὅταν εἰδῇ ὅτι ὑπερηγούνηκεν ὑπὲρ ἀνθρώπων* etc. propter praecedens *τὸ συνειδὸς* aptius esse apparet.

IV 2, 10 *ἂν Θεοσίτης εἶναι θέλης, κυριότῳ σε εἶναι δεῖ, φαλακρόν· ἂν Ἀγαμέμνων, μέγαν καὶ καλὸν καὶ τοὺς ὑποπιεταγμένους φιλοῦντα.* Post *φαλακρόν* ut trimembris oratio evadat Elterus *φλύαρον* vel *φλήναρον* supplevit, utrumque parum recte si sequentia spectes. Scilicet tale quid requiritur: *φαλακρόν, φθονερόν* (cf. cap. 4, 10 *φθονεῖς τοῖς προτιμωμένοις*) vel *τοὺς ἄρχοντας μισοῦντα.*

ib. 5, 19 *ἐπεὶ οὕτω λέγε καὶ τὸ κήρινον μῆλον μῆλον εἶναι* (Schw. ita transfert «ceream quoque massam die pomum esse», Schultz: «wenn das ist, so nenne auch die Wachstfigur einen Apfel», tamen facillime eadem vox bis posita omitti poterat). Eadem ratione cap. 6, 10 legere velim: *τὸ οὖν ἄλλον ἄλλο τι ὑπολαβεῖν περὶ σοῦ*, scriptura codicis Bodl. nisus.

ib. § 24 *ὅτι πρόσσδος αὐτοῖς πρὸς τὰ ἐμὰ οὐδεμία* (Sb ante *πρόσσδος* inseruit *οὐ*, Schenklius editor post *ἐμὰ* «οὐκ ἔστιν»).

ib. 7, 21: *τί αὐτῷ συμβαίνει; ἐπαρχία συμβαίνει; ἐπιτροπή συμβαίνει;* Ita quidem eodem verbo identidem repetito facillime intercedentia evanescere potuerunt.

ib. § 32 *καὶ κολαρεύειν ὥσπερ ἕστερον ἐκολάζευσεν* pro codicis S scriptura *ὅ ἕστερον*, quod ferri posse sentit editor novissimus, suspicor. Nam de adulandi notione neque de iis (personis vel rebus) quibus blandiuntur adulatores agitur.

Ad cap. 10, 29 iam Elterus *οἴσεται* pro *ὀψεται* proposuit, et «ferendi» quidem sensum in hac sententia flagitari prorsus censeo. Multo vero facilius verborum conexum adiuves si scribas *τὰ ἄλλότρια ὀψεται αὐτὰ ὡς ἂν φέροι οὕτως φέρειν ὡς ἂν δίδωται*

etc. Idem fere voluit Schweighäuserus, sic vertens: «alienas vero res videri is qui abstulerit (obtinuerit, consecutus fuerit) ut illis utatur ea lege qua ei a Deo data fuerint», ad sententiam recte, tamen desunt ipsa verba quibus nititur interpretatio. De *ὁρᾶν*, *βλέπειν* sim. cum infinitivo coniunctis v. Blass, Gramm. des N. T.² § 69, 4.

ib. 12, 11 . . . ἐγὼ δ' ἔχω, τίνι με δεῖ ἀρέσκειν, τίνι ὑποτάχθαι, τίνι πείθεσθαι· τῷ θεῷ καὶ ἢ μετ' ἐκεῖνον· ἐμὲ ἐκεῖνος συνέστησεν ἐμαυτῷ etc. Secunda manus codicis Bodl. inseruit τοῖς ante μετ' ἐκεῖνον, et hoc οἱ μετ' ἐκεῖνον (sc. τεταγμένοι, cf. Simplic. ad Enchir. 32, p. 156 Heins.) post Uptonem editorem Anglicanum defendere et explicare studuerunt viri docti ad libr. I 14, 12 (IV 4, 39) referentes, ubi solum de daemone uniuscuiusque hominis vitae praeside agitur; Schweighäuserus quidem ita vertit: «qui post illum et sub illo rebus humanis praesunt, qui proximum ab illo locum tenent». Quae oratio neque perspicua neque Epictetea est. Sine dubio per se sufficit τῷ θεῷ; si amplius quid addendum est, talia fere desiderantur τῷ θεῷ καὶ μόνῳ τῷ θεῷ. Quod nunc in codice exstat μετ' ἐκεῖνον e sequentibus ἐμὲ ἐκεῖνος dittographia ortum videtur.

ib. § 17 πότε σκῶψαι καὶ τίνας, πότε καταγελάσαι καὶ ἐπὶ τίνι, πότε συμπεριενεχθῆναι καὶ τίνι, καὶ λοιπὸν etc. Verbum καταγελάσθαι post σκώπτειν gravius aliquid addit, cf. III 20, 18 ἀλλ' εὐθὺς πρὸς τὸ παιδάριον πόλεμος, πρὸς τοὺς γείτονας, πρὸς τοὺς σκώψαντας, πρὸς τοὺς καταγελάσαντας. Eodem modo saepius duo verba ad sensum fere idem significantia tamquam inter se dissimilia ab Epicteto iuxtaponuntur ut sententiae maior vis accedat, e. g. III 22, 97 οὔτε περίεργος οὔτε πολυπράγμων, I 1, 12 οὐδέποτε κωλυθήσῃ, οὐδέποτ' ἐμποδισθήσῃ, alia similia permulta. Eodem signo interrogationis etiam Enchir. c. 24, 2 orationem adiuvare licet: ἀλλὰ σοι οἱ φίλοι ἀβοήθητοι ἔσονται. τί λέγεις τὸ «ἀβοήθητοι»; οὐχ ἔξουσιν παρὰ σοῦ κερμάτιον; οὐδὲ πολίτας Ῥωμαίων αὐτοὺς ποιήσεις; τίς οὖν σοι εἶπεν ὅτι ταῦτα ἐγὼ ἡμῶν ἔστω, οὐχὶ ἀλλότρια ἔργα;

De tre ældste romerske Tribus.

Af

C. W. Westrup.

I.

1. De seneste Udgravninger synes at tyde paa, at den ældste Statsdannelse paa Tiberens venstre Bred er opstaaet paa lignende Maade som andre oldariske Smaastater. Fra de aabne Landsbyer (*vici*) nede i Dalene er Hyrderne og Jordbrugerne i urolige Tider søgt op paa Højderne, hvor de har anlagt smaa Forskansninger til Beskyttelse mod fjendtlige Overfald. Der har de haft deres fælles Helligdomme. Og deroppe paa Højenes Skraaninger, hvor de var i Sikkerhed for Oversvømmelserne, har de rimeligvis ogsaa haft deres Markedsplads og deres Tingsted. I Tidernes Løb har der saa omkring Borgen (*arx*) ved Tilflytning fra Landsbyerne dannet sig en By (*oppidum*), som derpaa er blevet omgivet med Mure. Og disse smaa Bysamfund med deres befæstede Byer og deres tilliggende Landjorder (*pagi*) er da atter senere — frivilligt eller ved Undertvingelse — blevne forenede til en Stat (*civitas*). Paa Grundlag af den antikvariske Overlevering og den nyere Tids topografiske Undersøgelser er vi endvidere saa nogenlunde i Stand til at danne os en Formodning om, hvorledes Rom fra den ældste Bebyggelse paa Palatin, *Roma quadrata*, har udvidet sig til *Septimontium*, der tillige har omfattet Esquilin og maaske ogsaa Caelius, og derpaa efterhaanden har udviklet sig til det historisk kendte Rom, der indesluttedes af den saakaldte servianske Mur¹. Men naar og af hvem den romerske Stat er bleven grundlagt, ved vi ikke. Det ældste Palatium er utvivlsomt en latinsk Bosættelse. Men *antiquum oppidum Palatinum*² var ikke *civitas Romana*. Og om de historiske

¹ Otto Richter, *Topographie der Stadt Rom* Müller's Hdb. p. 30 ff. G. Pinza, *Monumenti antichi* XV 1 ff.

² Varro *de ling. Lat.* VI 34.

Nord. tidsskr. f. filol. 4de række. IV.

Begivenheder, der førte til Dannelsen af *Septimontium* og senere til den Synoikismos, hvorved Staten Rom maa antages at være opstaaet, savner vi enhver paalidelig Efterretning.

2. Det antages dog i Almindelighed, at den romerske Stat er opstaaet ved en Sammenslutning af tre selvstændige Stammer. Og dette støttes væsentligt paa de romerske Antikvarers og Historieskrivers enstemmige Beretning om, at det romerske Folk oprindelig var delt i tre Tribus: *Tities*, *Ramnes* og *Luceres*¹.

Om Tidspunktet for denne Folkets Deling i tre *tribus* og om selve denne Inddelings politiske Betydning gaves der allerede i Oldtiden forskellige Versioner. Og om de tre Tribusnavnes Afstamning herskede der en Del Uklarhed. Men denne Usikkerhed i Overleveringen er dog for intet at regne mod den Forskellighed og Mangfoldighed i Opfattelserne, der i den nyere Tid har gjort sig gældende. De tre Tribus opfattes snart som tre forskellige Folkestammer, ved hvis Forening Rom skal være opstaaet², snart som tre selvstændige Statssamfund, ved hvis Sammensmeltning den større romerske Stat skal være fremgaaet³. Og indenfor disse to Grupper af Anskuelser er Opfattelserne atter forskellige. Medens de to Stammer, *Ramnes* og *Tities*, som Regel betragtes som Latinere og Sabinere, opfattes den tredje, *Luceres*, snart som Etruskere⁴ snart som Latinere (Albanere)⁵. Og medens enkelte Forskere henfører de tre 'Tribus' Forening til Romulus og Titus Tatius⁶, antager andre væsentlig paa Grundlag af de forskellige, ret uklare Beretninger hos Livius⁷, at Stammernes

¹ Varro *de ling. Lat.* V 55. Varro hos Servius *ad Aen.* V 560. Cic. *de re publ.* II 8. Liv. X 6 jvf. I 13. Dion. II 7. IV 14. Festus v. *turmam* (ed. Lindsay 484.). Plut. *Rom.* 20. Dio Cass. fr. 5, 8. Jvf. iøvrigt de hos Schwegler, *Röm. Gesch.* I 497² anf. Kildesteder.

² Niebuhr, *Röm. Gesch.* I² 305 ff. Becker, *Röm. Altert.* 2, 1 p. 26 ff. Schwegler I 497 ff. Lange, *Röm. Altert.* I³ 88 f. Madvig I 79. P. Willems, *Le sénat de la république romaine* I 22. Herzog, *Röm. Staatsverf.* I 23 ff. Karlowa, *Röm. Rechtsgesch.* I 31. Schulz, *Lehrbuch d. Gesch. d. röm. Rechts.* § 3 ff. Cuq, *Les inst. jur. des Romains* I 26. Ludwig Kühlenbeck, *Die Entwicklungsgeschichte des röm. Rechts* I, München 1910, 80 f.

³ Mommsen, *Röm. Gesch.* I⁷ 41 ff. *Röm. Staatsr.* III 95 ff.

⁴ Becker 29 ff. Müller-Deecke, *Die Etrusker* I 110. 466. Madvig I 81. Cuq l. c.

⁵ Niebuhr l. c. Schwegler 505 ff. Lange 96 ff. P. Willems 22 jvf. 7. Herzog 24.

⁶ Mommsen, *Staatsrecht* III 99¹.

⁷ Liv. I 13 jvf. 29, 30. X 6.

Sammenslutning er foregaaet saaledes, at *Tities* (Sabinerne) er blevne forenede med den oprindelige latinske Befolkning *Ramnes* under Romulus og Titus Tatius efter Fredsslutningen med Sabinerne, men *Luceres* (Albanerne) først under Tullus Hostilius efter Alba Longas Fald¹. I den senere Tid er ogsaa den Opfattelse bleven fremsat, at ligesom Navnene *Tities*, *Ramnes* og *Luceres* er af etruskisk Oprindelse og selve Navnet Rom er etruskisk², saaledes er ogsaa den romerske Stat grundlagt af Etruskere — i Begyndelsen af det 7. Aarh. f. Chr. ved en Sammenslutning af tre etruskiske Stammer, *Tities*, *Ramnes* og *Luceres*³.

Om alle disse — og andre — Forsøg paa ud fra de overleverede Beretninger om de tre Tribus at give en Fremstilling af den romerske Stats Tilblivelse gælder det imidlertid, at de — indtil videre — kun kan betragtes som mere eller mindre velbegrundede subjektive Formodninger. Hvad vidste Romerne i Slutningen af det 3. Aarh., da den romerske Historieskrivning tog sin Begyndelse, om Statens Oprindelse? I en eller anden gammel Optegnelse fandtes maaske en enkelt løsreven Notits af en relativ Troværdighed. Men autentiske skriftlige Efterretninger havde Fabius og hans samtidige ikke. Og hvad der mundtlig var overleveret om de historiske Tildragelser, der laa mindst 500 Aar tilbage i Tiden, har utvivlsomt saaledes været indvævet med senere opstaaede sagnagtige Fortællinger og vilkaarlige Tiltøjelser, at en blot nogenlunde paalidelig Kundskab om Roms ældste Historie ganske synes at have været udelukket. I Beretningen om de politiske Institutioner, hvoraf der i den historisk kendte Tid endnu fandtes Spor i den romerske Forfatning, havde Traditionen vel nok bevaret en vis Fasthed. Om selve de historiske Begivenheder, der skabte disse Institutioner, var Efterretningerne derimod i Tidernes Løb utvivlsomt blevne saaledes forvanskede, at den begyndende Historieskrivning sikkert var helt ude af Stand til at skelne mellem Digt og Virkelighed. Men hvilken historisk Værdi vil der da kunne tillægges de til vor Tid overleverede Beretninger? I en enkelt antikvarisk Notits, hvis Paalidelighed kan sandsynliggøres, vil man maaske kunne finde et svagt Støttepunkt for en Hypothese, som da ad anden Vej maa søges be-

¹ Navnlig Schwegler l. c.

² Wilh. Schulze, Zur Gesch. der lat. Eigennamen. Abhdl. d. kgl. Ges. d. Wiss. zu Göttingen. Phil. hist. Kl. N. F. V 2. p. 218. 579 f. Chr. J. Binder, Die Plebs, Erlangen 1909 p. 273.

³ K. J. Neumann, Art. *Fœdus* i R. E. VII 2819 f.

kræftet. Men noget virkeligt Grundlag for en historisk Fremstilling af den romerske Stats Tilblivelse giver Overleveringen utvivlsomt ikke. I ethvert Tilfælde vil der om selve Roms Oprindelse sikkert intet kunne udledes af de hos de romerske Antikvarer og Historieskrivere gengivne Beretninger om de tre Tribus, *Tities*, *Ramnes* og *Luceres*.

3. Om de tre *tribus* berettes det i Almindelighed, at *Tities* var afledet af Titus Tatius, *Ramnes* af Romulus og *Luceres* af Lucumo, *qui Romuli socius in Sabino proelio occiderat*¹. Livius knytter hertil den Bemærkning, at *Luceres'* Afstamning og Navnets Oprindelse ikke med Sikkerhed kendtes². Plutarch og Paulus Diaconus synes dog at følge en anden Overlevering i Forstaaelsen af *Luceres*. Medens Plutarch antager, at *Luceres* er opkaldt efter de hellige Skove, *lucus asyli*³, sætter Paulus Diaconus Navnet i Forbindelse med en Lucerus, *Ardeae rex, qui auxilio fuit Romulo adversus Tatium bellanti*⁴. Og Varro slutter sig til en helt afvigende Opfattelse af alle tre Tribusnavnes Afledning. Ennius og Junius [Gracchanus], hvis Udsagn aabenbart ligger til Grund for Ciceros Beretning og den senere almindelig vedtagne Tradition, nævnes udtrykkelig af Varro. Men Varro holder sig til den etruskiske — iøvrigt ubekendte — Tragediedigter Volnius, der berettede, at alle tre Navne var etruskiske⁵. Varros Standpunkt her hænger nøje sammen med hans ligeledes afvigende Opfattelse af Tidspunktet for Folkets Inndeling i tre Tribus. Medens hos Cicero⁶ *Tities* (s: Sabinerne) først forenes med *Ramnes* og *Luceres* ved Romulus' Forlig med Titus Tatius, føres hos Varro⁷ — og senere hos Dionysius⁸ og Dio Cassius⁹ — Tribusinddelingen

¹ Cic. *de re publ.* II 8. Pseudo-Asconius *in Verr.* 159. *De cir. ill.* 2, 11. Serv. *ad Aen.* V 560. Jvf. Ennius og Junius [Gracchanus] hos Varro *de ling. Lat.* V 55.

² Liv. I 13.

³ Plut. *Rom.* 20.

⁴ Festus v. *Lucereses*.

⁵ Varro *de ling. Lat.* V 55: *nominatae* (s: *tribus*), ut ait Ennius, *Titienses ab Tatio, Ramnenses ab Romulo, Luceres, ut Junius, ab Lucumone*; sed *omnia haec vocabula tusca*, ut Volnius, *qui tragoedias tuscas scripsit, dicebat* *ed.* Goetz-Schoell.

⁶ Cic. *de re publ.* II 7. Saaledes ogsaa Plut. *Rom.* 19, 20. (jvf. dog 13. Festus l. c. Jvf. endvidere Liv. I 13 cfr. X 6. *De cir. ill.* 2, 11.

⁷ Varro l. c.: *ager Romanus primum divisus in partes tris . . .* Cfr. Varro hos Dion. II 47.

⁸ Dion. II 7.

⁹ Dio Cass. fr. 5, 8 *ed.* Earnest Cary, London 1914).

helt tilbage til Roms Grundlæggelse. Saa godt som alle de romerske Antikvarer og Historieskrivere beskæftiger sig saaledes med Tydningen af de tre Tribus' Navne. Men intet Sted vil man kunne paavise, at disse Navnes Afledning udtrykkelig er sat i Forbindelse med selve de tre Tribus' Afstamning.

Naar undtages en enkelt Antydning hos Livius¹, findes dette Spørgsmaal overhovedet ikke berørt i Overleveringen. Og uden videre at forstaa Beretningerne saaledes, at hvad der udtrykkelig siges om de tre Navnes Afstamning, implicate ogsaa maa gælde om selve de tre Tribus², er sikkert ikke berettiget. Hvilken Betydning der paa dette Punkt bør tillægges Overleveringens Tavshed, er ganske vist tvivlsomt. Men den Tanke synes dog at ligge nærmest, at Grunden til, at de romerske Antikvarer og Historieskrivere ikke omtaler de tre Tribus' Afstamning, simpelt hen er den, at den ældre Overlevering herom intet berettede³, hvad der maaske atter kan forklares derved, at de tre Tribus aldeles ikke beroede paa nogen Stammeforskel. Men hertil kommer, at de forskellige af Romerne almindeligt vedtagne Etymologier utvivlsomt alle er urigtige. *Ramnes* er sikkert ikke afledet af Romulus, *Tities* ikke af Titus Tatius⁴. Og er dette Tilfældet, da synes det allerede heraf at maatte følge, at de traditionelle Beretninger om *Tities*, *Ramnes* og *Luceres* ikke vil kunne benyttes som Udgangspunkter eller til Støtte for historiske Undersøgelser over den romerske Stats Tilblivelse. At Beretningerne om de tre Tribus ikke har staaet i nogen Forbindelse med Sagnene om de tre Folkestammer, ved hvis Sammensmeltning det romerske Folk efter Romernes egen Opfattelse skal være dannet⁵, synes da ogsaa at fremgaa af den Rækkefølge, hvori de tre Tribus optræder i den bedst bevidnede Del af Overleveringen⁶. Baade hos Varro og hos Cicero nævnes saaledes *Tities* før *Ramnes*. Men denne Følgeorden lader sig vanskelig forene med den Opfattelse, at *Tities*, *Ramnes* og *Luceres* er identiske med den oprindelige latinske, den senere tilkomne sabinske og den tredje — etruskiske eller albanske — Bestanddel af det romerske Folk. Og Rigtig-

¹ Liv. I 13: *Lucerum nominis et originis causa incerta est.*

² Schwegler I 498 fl.

³ C. A. Volquardsen i Rhein. Mus. N. F. 33, 544.

⁴ Walde, Lat. etym. Wörterb. 640, 781.

⁵ Dion. III 9, 10. Florus III 18, 1.

⁶ Kildestederne findes sammenstillede hos Mommsen, Staatsrecht III 97¹.

heden af denne Forstaaelse af Overleveringen bekræftes — indirekte — ved Livius' forskellige Beretninger henholdsvis om de tre Tribus og om Folkets successive Udvidelse. I Overensstemmelse med den af Cicero fulgte Tradition forudsætter Livius aabenbart, at Folkets Deling i tre Tribus er foregaaet under Romulus og Titus Tatius efter Forbundet med Sabinerne¹. Men det romerske Folks tredje Element, som efter Livius' Opfattelse var Albanere², tænker Livius sig — vistnok — først forenet med Romerne og Sabinerne under Tullus Hostilius efter Alba Longas Fald³.

Af Beretningerne om de tre Tribus vil der saaledes hverken direkte eller indirekte kunne udledes noget til Støtte for, at *Tities*, *Ramnes* og *Luceres* var tre forskellige Folkestammer, ved hvis Forening til en politisk Enhed den romerske Stat skulde være opstaaet. Det synes tværtimod ret tydeligt at fremgaa af Overleveringen, at de tre Tribus intet har haft at gøre med Statens Tilblivelse. I Angivelsen af Tidspunktet for Tribusinddelingen er Beretningerne forskellige. Men overalt i Overleveringen fremtræder Folkets Deling i tre Tribus som en vilkaarlig Regeringshandling af Romulus⁴ eller af Romulus og Titus Tatius⁵ efter Byens Grundlæggelse.

4. Da de tre Tribus utvivlsomt atter har været delt i Kurier, har man ud fra den Betragtning, at en saadan dobbelt Inddeling ikke kan have været en primær Ordning, opstillet den Teori, at de tre Tribus *Tities*, *Ramnes* og *Luceres* oprindelig var tre selvstændige Statssamfund, ved hvis Sammensmeltning den romerske Stat er opstaaet⁶. Til Støtte for, at en primær Inddeling i Tribus og Kurier ikke er historisk sandsynlig, anføres, at der i den romerske Municipalforfatning, hvor Kurieordningen ofte forekom, ikke kendtes et til de ældste romerske Tribus svarende Mellemlid mellem Stat og Kurie⁷. Og som Indicier for, at den romerske Stat virkelig var fremgaaet ved en Forening af tre oprindelig selvstændige Smaastater, og at disse Smaastater netop var *Tities*, *Ramnes* og *Luceres*, fremhæves, at de tre ældste

¹ Liv. I 13 jvf. X 6.

² Liv. I 33.

³ Liv. I 29. 30. Anderledes Schwegler I 513 ff.

⁴ Varro hos Dion. II 47 jvf. Varro *de ling. Lat.* V 55. Dion. II 7. Dio Cass. fr. 5. 8.

⁵ Cic. *de re publ.* II 8. Plut. *Rom.* 20. Liv. I 13 jvf. 5, 6. Festus l. c.

⁶ Mommsen, *Staatsrecht* III 95 ff.

⁷ Mommsen, III 96.

Præsteskaber, Pontificernes, Augurernes og Vestalindernes Kollegier, fra først af bestod af tre Medlemmer¹, og at der fra den ældste Tid kendtes et særligt Præsteskab *sodales Titii* med en særegen Auspicialordning, *aves Titiae*². Tretallet i Præsteskabernes Sammensætning føres tilbage til, at tre selvstændige, ensartet ordnede Statssamfund hvert havde een Pontifex, een Augur og een Vestaprestitinde, som da senere ved Staternes Sammensmeltning tilsammen dannede de tre Præsteskaber hvert med tre Medlemmer. Og *sodales Titii* opfattes som et Vidnesbyrd om, at i ethvert Fald *Tities* oprindelig var et saadant selvstændigt Statssamfund med en særlig religiøs Kultus.

At en dobbelt Inddeling i Tribus og Kurier i og for sig ikke er historisk utænkelig som en primær Ordning, viser imidlertid ikke blot de ganske analoge Forhold i en etruskisk By som Mantua, hvor Borgerne var inddelte i tre Tribus, der atter hver var delt i fire Kurier³, men ogsaa de græske Forfatninger, hvor en til den romerske Inddeling i Tribus og Kurier ganske svarende Inddeling i Fyler og Fratrier var den typiske politiske Ordning, og hvor denne Ordning utvivlsomt ikke var spontan men primær⁴. At der i de romerske Municipier kun kendtes en Inddeling i Kurier, er muligt. Men herom ved vi intet sikkert. Naar en Inddeling i Tribus ikke udtrykkelig nævnes i Overleveringen, kan dette jo meget vel forklares derved, at dens rent politiske Betydning — ligesom i Rom — har været yderst ringe. Hvad der i Overleveringen berettes om Præstekollegiernes Medlemsantal i den ældste Tid, er endvidere saa ganske usikkert og ubestemt, til Dels endog saa modstridende⁵, at herpaa sikkert intet kan støttes. Men ganske bortset herfra er det dog vel mest sandsynligt, at Præsterne straks fra først af er optraadt i Kollegier. I ethvert Tilfælde synes det udelukket, at en enkelt Vestalinde kan have sørget for Vestadyrkelsen og alene vogtet den hellige Ild⁶. Endelig ved vi i Virkeligheden intet somhelst om, hvorvidt *sodales Titii* har nogen Forbindelse med *Tities*⁷.

¹ Mommsen III 110 ff.

² Mommsen, Hermes XXI 583. Staatsrecht III 97.

³ Servius ad Aen. X 202. Schwegler I 501.

⁴ Schwegler I 500 f. Eduard Meyer, Gesch. d. Altert. II 310 ff.

⁵ Jvf. nedenfor.

⁶ E. Bormann, Die älteste Gliederung Roms. *Erano Vindobonensis*, Wien 1893, p. 353.

⁷ Wissowa, Religion u. Kultus d. Römer. Müllers Hdb. p. 488 ff. Eduard Meyer 513. L. Holzapfel, Die drei ältesten röm. Tribus, Klio I 251 f.

At det romerske Folk er fremgaaet ved en Blanding af tre forskellige Folkestammer, er paa Grund af Roms Beliggenhed ved Sabinerlandets og Etruriens Grænser i og for sig ikke usandsynligt. Dog herom har vi ingen som helst paalidelige Efterretninger. Men at tre forskellige Folkestammer i Fællesskab skulde have grundlagt Rom og at disse Stammer skulde være identiske med de i Overleveringen nævnte tre Tribus *Tities*, *Ramnes* og *Luceres*, er der intet som helst positivt, der tyder paa. Men der er adskilligt, der taler derimod. At den romerske Stat rent topisk — uvist naar — er opstaaet ved en Synoikismos af flere mindre Statssamfund, er endvidere rimeligt at antage. Men at de tre Tribus *Tities*, *Ramnes* og *Luceres* har haft noget at gøre med selve denne Byens Grundlæggelse, er ikke sandsynligt og kan i ethvert Fald ikke bevises.

II.

1. I den ældre Overlevering, saaledes som den kendes gennem Polybius og Fragmenterne af Diodors Annaler, findes intet om de tre *tribus*. Det er først hos Varro i de bevarede Brudstykker af *De lingua Latina*, i Ciceros *De re publica* og i de senere antikvariske og historiske Skrifter, at Beretningerne om *Tities*, *Ramnes* og *Luceres* er overleverede. Hvor Livius — vel paa Grundlag af de yngre Annalister fra Tiden kort før Varro — beretter om Romulus' Inddeling af Folket i 30 Kurier, nævnes endvidere *Ramnenses*, *Titienses* og *Luceres* kun som Navnene paa tre Ryttercenturier¹. Selve de tre Tribus, hvorefter Centurierne skulde være opkaldte, omtales derimod ikke. I Skriftet *De viris illustribus urbis Romae*, hvor en af Livius uafhængig Overlevering synes at være fulgt, berettes ligeledes kun om de 30 Kurier og de tre Ryttercenturier². Endelig kendtes i den ældste historiske Tid *Tities*, *Ramnes* og *Luceres* kun gennem de tre dobbelte Riddercenturier: *Titienses*, *Ramnenses*, *Luceres priores (primi)* et *posteriores (secundi)*³ — de *sex suffragia*, der i Centuriatkomitierne afgav deres Stemme efter de tolv Riddercenturier⁴. Af de tre Tribus som en Inddeling af hele det romerske Folk

¹ Liv. I 13. 36 jvf. 43.

² *De vir. ill.* 2. 11.

³ Festus v. *sex Vestae sacerdotes*.

⁴ Mommsen, Staatsrecht III 292.

fandtes derimod intet Spor. Dette kunde da synes at maatte vække Tvivl om selve de tre Tribus' historiske Realitet¹.

Er de tre *tribus* overhovedet ikke en Opfindelse af Varro? Hviler Varros retshistoriske Oplysninger ikke ofte kun paa en helt vilkaarlig Tilbageslutning fra Forholdene i den senere republikanske Tid? Og er det ikke ofte blot en ganske overfladisk etymologisk Undersøgelse af endnu paa Varros Tid bestaaende Institutioners Benævnelser, der ligger til Grund for disse Tilbageslutninger? Kunde det da ikke ogsaa tænkes, at Beretningerne om de tre Tribus, hvori det romerske Folk oprindelig skulde være inddelt, ikke hvilede paa en historisk Overlevering, men udelukkende skyldtes saadanne rent subjektive Kombinationer af Varro?²

Det er nu rigtigt nok, at Varro i de forskellige af de Institutioner og Benævnelser, der endnu kendtes under den senere Republik, har fundet Vidnesbyrd om, at den romerske Stat oprindelig (*primum*) var delt i tre Tribus³. Allerede Betegnelsen *tribus* forekom ham saaledes ifølge sin Afstamning af *tres* nødvendigvis at maatte forudsætte en oprindelig Tredeling⁴. Det samme var Tilfældet med Benævnelsen for de seks Legionførere, *tribuni militum*, og selve Betegnelsen *milites*. *Tribuni militum* maatte være afledet af *tribus* og var følgelig oprindelig netop Betegnelsen for Anførerne for de af de tre Tribus udskrevne Hærafdelinger⁵. Og *milites* var afledet af *mille*. Den militære Enhed var følgelig oprindelig 1000 Mand. Men da det samlede romerske Opbud efter Varro — ligesom ogsaa efter Dionysius⁶ og Dio Cassius⁷ — var 3000 Mand, maatte følgelig det romerske Folk oprindelig være delt i tre Tribus, der hver afgav 1000 Mand⁸. Endelig kunde Rytteriets Ordning ligeledes kun forklares

¹ Niese, Grundriss d. röm. Gesch. Müllers Hdb. 1886 p. 585.

² Bormann 345 ff. Niese, Grundriss d. röm. Geschichte² p. 22 [4. Aufl. 1910 p. 34].

³ Varro *de ling. Lat.* V 55.

⁴ Varro *de ling. Lat.* V 55: *Ager Romanus primum divisus in partis tris a quo tribus appellatae...*

⁵ Varro *de ling. Lat.* V 81: *tribuni militum dicti quod terni tribus tribubus Ramnium, Lucerum, Titium olim ad exercitum mittebantur.*

⁶ Dion. II 7.

⁷ Dio Cass. fr. 5. 8.

⁸ Varro *de ling. Lat.* V 89: *milites dicti quod trium milium primo legio fiebat ac singulae tribus Titensium, Ramnium, Lucerum milia militum mittebant.*

ved en oprindelig Tredeling. Hver af de ti *turmae*, der tilsammen udgjorde de 300 *equites legionis*, bestod af tre Gange ti (*terdeni*) Ryttere under Anførsel af tre (*ter*) Dekurioner. Herom vidnede Betegnelsen *turma*, der var afledet af *terima* af *ter*. Men i den tredelte *turma* var de tre Underafdelinger (*decuriae*) paa hver ti Ryttere netop oprindelig Kontingenterne for de tre Tribus¹. Navnene paa de tre dobbelte Riddercenturier: *Titienses*, *Ramnenses*, *Luceres priores et secundi*, Benævnelsen *tribunus celerum*, der paa Varros Tid anvendtes paa visse Magistrater, der kun havde sakrale Funktioner, og Kuriatkomitiernes vedblivende Sammentræden i 30 Kurier har sikkert ogsaa for Varro været tydelige Minder om den romerske Stats oprindelige Tredeling².

Ved en nærmere Undersøgelse af Enkelthederne i de forskellige Beretninger om den romuliske Inddeling af Folket i tre *tribus* vil det imidlertid vise sig, at saavel Cicero som senere Dionysius og Dio Cassius har fulgt en af Varro uafhængig Overlevering. Ikke blot i Opfattelsen af Tribusnavnenes Afledning³ men ogsaa med Hensyn til Tidspunktet for Tribusinddelingen⁴ og selve dennes politiske Betydning⁵ er saaledes Ciceros Fremstilling afvigende fra Varros. Om de tre Tribus synes der paa Varros og Ciceros Tid at have foreligget — i ethvert Fald — to Versioner, som baade Varro og Cicero har kendt, maaske ogsaa diskuteret⁶, og hvoraf Varro har fulgt den ene, Cicero den anden⁷. Det er tøjelig ikke saaledes, at Varro paa Grundlag af forskellige vilkaarlige Tilbageslutninger og etymologiske Tydninger selv har dannet sig en Teori, som derpaa uden videre i det væsentlige er bleven accepteret af Cicero og de senere Antikvarer og Hi-

¹ Varro *de ling. Lat.* V 91: *turma terima* [E in U abiit], quod terdeni equites ex tribus tribubus Titiensium, Ramnium, Lucerum fiebant. itaque primi singularum decuriarum decuriones dicti, qui ab eo in singulis turmis sunt etiam nunc terni.

Ogsaa Betegnelserne *tributum* og *attributum* var afledet af *tribus*. V 181.

² Jvf. iøvrigt Bormann 348 ff.

³ Varro V 55: sed omnia haec vocabula tusca . . . cfr. Cic. *de re publ.* II 8.

⁴ Varro l. c.: ager Romanus primum divisus . . . jvf. Varro hos Dion. II 47 cfr. Cic. l. c.

⁵ Varro l. c.: ager Romanus . . . divisus . . . cfr. Cic. l. c. [Romulus] populum . . . discriperat.

⁶ Dion. II 47.

⁷ Jvf. iøvrigt Holzapfel 230 ff.

storieskrivere. Varro har efter al Sandsynlighed ved sine Undersøgelser kun — historisk og sprogligt — villet underbygge en paa hans Tid i Hovedsagen almindelig vedtagen Tradition.

Iøvrigt er de af Varro fremførte sproglige Oplysninger ingenlunde alle saa helt blottede for Beviskraft. At aflede *tribus* af *tres*¹ og *turma* af *terima* af *ter*² lader sig maaske nok ikke fastholde³. Og *milites*' Afstamning af *mille*⁴ er ikke ganske sikker⁵. Men at *tribuni militum* ligesom *tribunus celerum* er stammebeslægtet med *tribus*⁶, antages i Almindelighed ogsaa af moderne Forskere⁷. Til selvstændig at danne en historisk Vished egner disse Beviser sig ikke. Men i Forbindelse med andre Indicier synes der dog at kunne tillægges dem en vis Betydning. Og det samme gælder de andre af Varro — efter al Rimelighed — dragne Slutninger. De tre dobbelte Riddercenturier og Kuriatkomitiernes 30 Kurier er aabenbart Reminiscenser om en Tid, da Rom var delt i tre *tribus*.

At Livius og *de cir. ill.* ved Omtalen af den romerske Stats ældste Inddeling kun nævner de 30 *curiae* og de tre *centuriae equitum*, kan bero paa en ren Tiltældighed. Det kan ogsaa forklares derved, at selve de tre *tribus* paa Livius' Tid forlængst havde mistet enhver politisk Betydning og kun havde en rent antikvarisk-historisk Interesse. De 30 Kurier og de tre Ryttercenturier kendtes derimod vedblivende, omend kun af Navn gennem Stemmeordningen i Kuriatforsamlingen og i Centuriatkomitierne. At Livius forbigaar Tribusinddelingen i Beretningen om Romulus' Statsforfatning, kan der saa meget mindre lægges nogen Vægt paa, som han udtrykkelig nævner dem i de historiske Bemærkninger, han knytter til Beretningen om Forhandlingerne vedrørende *lex Ogulnia*. Blandt Augurerne, skriver Livius, var det en fastslaaet

¹ Saaledes ogsaa Dio Cass. fr. 5, 8.

² Saaledes ogsaa Festus v. *turman*.

³ Madvig I 79². Mommsen, Staatsrecht III 95. Jvf. dog Pott, Etym. Forsch. II² 2 p. 1178 ff. Georges II 2884. — Walde, Lat. etym. Wörterb.² 800. Mommsen III 108². Georges II 2932.

⁴ Saaledes ogsaa Dio Cass. fr. 5, 8.

⁵ Walde 484: *miles* af gr. *ó-míla* Samvær, *ó-mílos* Skare. Jvf. dog Mommsen III 105. Bréal Bailly, *Dict. étym. latin* 191. Georges II 813.

⁶ Saaledes ogsaa Dion. II 7. Plut. Rom. 20.

⁷ Eduard Meyer II 513. Mommsen III 96². Georges II 2882.

Græsk Analogi i de attiske *γυριότητες*. Busolt, Griech. Staatsalt.² Müllers Hdb. p. 125.

Grundsætning, at *tres antiquae tribus Ramnes Titienses Luceres* skulde være ligeligt repræsenterede i Kollegiet¹. Og som sin Kilde opgiver Livius ikke Varro men selve de præstelige Traditioner.

2. Beretningerne om de tre *tribus* hvilede saaledes utvivlsomt paa en Overlevering, der var ældre end Varro. Men hvilken Troværdighed vil der nu kunne tillægges denne Overlevering? I et Tilfælde som det her foreliggende, hvor flere iøvrigt modstridende Beretninger paa et enkelt Punkt er overensstemmende, synes vi da paa Forhaand at maatte være berettigede til paa dette bestemte Punkt at betragte Overleveringen som — forholdsvis — paalidelig. Om Enkelthederne havde Varro, Cicero og de senere Antikvarer og Historieskrivere forskellige Opfattelser. Men i Hovedsagen, at Rom i den ældste Tid var delt i tre *tribus*, var de enige. Og denne Opfattelse bestyrkes derved, at Traditionen synes at have beroet paa gamle augurale Optegnelser. I Omtalen af Augurernes Antal før *lex Ogulnia* hedder det hos Livius: *inter augures constet inparem* (Holzapfel: *trifarium*) *numerus debere esse*. Men da Augurernes — ligesom Pontificernes — Antal ifølge Dio Cassius i Aaret 47 f. Chr. var blevet forøget fra 15 til 16, og Tretallet saaledes paa Livius' Tid ikke længer var bestemmende for Antallet af Medlemmerne i Auguralkollegiet, er hele Beretningen om Auguralordningen før *lex Ogulnia* vistnok umiddelbart hentet fra et ældre Præsteskrift og ved en Skødesløshed uforandret optaget af Livius².

I Overleveringen antydes det, at de tre ældste Præsteskaber, Pontificernes, Augurernes og Vestalindernes Kollegier fra først af bestod af tre Medlemmer, og at Tretallet ogsaa senere efter Kollegiernes Udvidelse laa til Grund for deres Sammensætning. Men hvorvidt man herpaa kan støtte et Bevis for den romerske Stats oprindelige Tredeling³, er vist meget tvivlsomt. I kollegialt sammensatte Institutioner, hvor det ulige Tal ofte er en praktisk Nødvendighed, er Tretallet dog vel lige saa naturligt som det faktisk er almindeligt forekommende. Og allerede derfor synes det betænkeligt at tillægge dets Forekomst paa visse enkelte Omraader af det romerske Statsliv nogen særlig Betydning, selv om det med Sikkerhed kunde paavises, at de lige Tal ellers var de

¹ Liv. X 6: *inter augures constet*.

² Holzapfel 237 ff.

³ Mommsen, Staatsrecht III 111. Holzapfel 238 ff. P. F. Girard, *Histoire de l'organisation judiciaire des Romains* I, Paris 1901, p. 5. De Sanctis, *Storia dei Romani* I, Torino 1907, p. 247 f.

fremherskende i den romerske Statsret i den ældste historisk kendte Tid¹. Men hertil kommer, at hvad der berettes om de forskellige Præsteskabers Indstiftelse og deres ældste Sammensætning, hviler paa en ganske ubestemt og usikker Overlevering.

Om Pontificerne og Augurerne ved vi saa nogenlunde, at deres Antal fra *lex Ogulnia* indtil Aar 81 f. Chr. var ni, og at det derefter af Sulla forøgedes til 15 og senere af Cæsar til 16². Og om Vestalinderne ved vi, at deres Antal i den historiske Tid var seks³. Men om Medlemsantallet i de forskellige Præsteskaber i den ældste Tid er Efterretningerne yderst usikre. Medens Cicero lader Numa indsætte fem *pontifices*⁴, er Antallet hos Livius oprindelig een⁵, senere fire⁶. Om Augurerne hedder det hos Cicero, at Romulus efter selv at have grundlagt Byen *auspicato* udvalgte een Angur af hver Tribus⁷. Senere forøgede Numa Antallet til fem⁸. Livius, der henfører selve Auguralkollegiets Indstiftelse til Numa⁹, kender derimod i Tiden før *lex Ogulnia* kun fire Augurer¹⁰. Dionysius beretter blot, at Romulus til Offer-tydningen udtog en Haruspex af hver Tribus¹¹. Og om Vestalinderne fortælles det overensstemmende af Dionysius og Plutarch, at Numa indsatte fire Vestalinder¹².

At Tretallet i Almindelighed var bestemmende for Præsteskabernes Sammensætning i den ældste Tid, fremgaar saaledes ikke umiddelbart af Overleveringen. Kun for Augurerne Vedkommende antydes det af Livius¹³ og bekræftes ved Ciceros Beretning om

¹ Iøvrigt er jo Tallet 3 hos de fleste af Oldtidens Folk et særligt helligt Tal. Navnlig forekommer det ofte i de ældste Sagn om Menneskehedens Oprindelse. Jvf. saaledes Bibelens Fortælling om Noah's tre Sønner og det germanske Stamsagn om Mannus.

² Wissowa 432¹. 451².

³ Wissowa 433¹.

⁴ Cic. *de re publ.* II 14.

⁵ Liv. I 20. 32.

⁶ Liv. X 6.

⁷ Cic. *de re publ.* II 9. Jvf. Dion. II 73. Plut. *Num.* 9.

⁸ Cic. II 14.

⁹ Liv. IV 4. Jvf. I 18.

¹⁰ Liv. X 6.

¹¹ Dion. II 22. Det antages i Almindelighed, at Dionysius her har forvekslet *haruspices* med *augures*. Madvig II 517 ff. Mezger. *Art. divinatio* i R. E. II¹ 1165.

¹² Dion. II 67. III 67. Plut. *Num.* 10.

¹³ Liv. X 6. Dion. II 22.

Romulus¹. Allerede her fremkommer der dog en Vanskelighed ved Forøgelsen af Augurerens Antal under Numa. Til Romulus' tre Augurer føjer Numa — ifølge Cicero — to, ikke tre. Antallet bliver fem, ikke seks. Og denne Vanskelighed kan ikke løses derved, at Romulus og Numa selv betragtes som den fjerde Augur og Numa efter Kollegiets Udvidelse som den sjette. Herved naaes ganske vist Tallet seks under Numa. Men der bliver da faktisk fire Augurer under Romulus. Og den Grundsætning, at hver Tribus skulde være ligeligt repræsenteret ved hver *cooptatio*, er da allerede brudt ved Kollegiets første Udvidelse. Og om den ældste Ordning tre *pontifices* og tre *Vestae sacerdotes* indeholder Overleveringen direkte intet. Det er kun ved Hjælp af forskellige Analogislutninger og Talberegninger, at man ogsaa her har fundet Tretallet udtrykt i Præsteskabernes oprindelige Sammensætning.

Fra den cæsariske *lex coloniae Genetivae*², der for Kolonien Urso foreskriver tre *pontifices* ligesom tre Augurer, har man sluttet tilbage til Forholdene i det ældste Rom³, hvis Institutioner ofte genfindes ret uforandrede i de romerske Koloniers Forfatninger. Og med Ciceros Beretning om Numas fem *pontifices* af finder man sig paa lignende Maade som med Beretningen om Numas fem Augurer⁴. Kongen selv regnes for den sjette *pontifex*⁵. At der oprindeligt var tre Vestalinder, een for hver af de tre Tribus, udledes af Festus's Beretning om de seks Vestalinder, hvor Sekstallet sættes i Forbindelse med en senere Seksdeling af det romerske Folk i *Tities, Ramnes, Luceres primi et secundi*⁶. Den Uoverensstemmelse, der herved fremkommer med den af Dionysius og Plutarch fulgte Overlevering, hvorefter Vestalindernes Antal oprindeligt var fire, søger man saa at forklare derved, at den fjerde Vestalinde var en uden for Kollegiet staaende Overpræstinde, der overfor de øvrige Vestalinder indtog en tilsvarende Stilling som Kongen overfor *pontifices* og Augurerne⁷. Men ogsaa

¹ Cic. *de re publ.* II 9. Da Cicero paa det Tidspunkt, da han skrev *de re publ.*, var Augur, er det rimeligt at antage, at han har sin Oplysning fra en Optegnelse i Kollegiet.

² *Lex. colon. Genet. Jul.* c. 67. C. I. L. II suppl. 5439. Bruns, *Fontes iuris* I⁷ 125. Girard, *Textes de droit romain*⁴ 92.

³ Mommsen, *Staatsrecht* II³ 21².

⁴ Mommsen II³ 21.

⁵ Jvf. Plut. *Num.* 9.

⁶ Festus, p. 344 M.

⁷ Volquardsen, *Rhein. Mus.* N. F. 33, 549.

denne Argumentation synes at hvile paa et ret spinkelt Grundlag. Hvorfra havde Festus sin Viden? Og hvorfor foretrække Festus for Dionysius og Plutarch?

Det er ikke usandsynligt, at Ciceros Oplysning om den ældste Ordning tre Angurer er paalidelig. Og det er muligt, at der ligeledes oprindelig var tre *pontifices* og tre Vestalinder. Det er endvidere ikke udelukket, at det var en Deling af det romerske Folk i tre *tribus*, der laa til Grund for den ældste Sammensætning af de forskellige Præsteskaber. Men hvad Overleveringen herom direkte beretter, synes saa godt som ganske uden Beviskraft. Og de forskellige Beregninger, der opstilles, bliver dog aldrig andet end ubeviste og ubeviselige Hypoteser, hvor sindrigt de end er udtænkte¹.

3. De tre *tribus*' historiske Realitet er imidlertid ikke blot sandsynliggjort ved de udtrykkelige Vidnesbyrd hos Varro, Cicero og de senere Antikvarer og Historieskrivere. Deres Eksistens forudsættes ogsaa i andre paalideligt bevidnede Beretninger.

Hos Zonaras, der paa Grundlag af Dio Cassius vistnok har fulgt en ældre, fra Livius og Dionysius afvigende Tradition, hedder det saaledes, at Tarquinius Priscus havde villet forandre Tribusforfatningen, men var bleven hindret deri ved Auguren Attus Navius' Indsigelse². Og det samme beretter Festus, der støtter sig til Verrinus Flaccus³. Den bestaaende Statsordning, der var fastsat *auspicato*, hvilede paa Gudernes Sanktion og kunde derfor ikke vilkaarligt forandres ved en Konges ensidige Beslutning⁴.

¹ Ikke heller synes der — med Holzapfel 239 — at kunne lægges nogen Vægt paa, at der endnu paa Ciceros Tid galdt den Bestemmelse, at der ved Indbringelsen af *lex curiata de imperio* skulde være tre Angurer til Stede (Cic. *ad Att.* IV 17, 2 Bait.). Endvidere er det vist meget tvivlsomt, om man er berettiget til at betragte de ved Anlæggelsen af Kolonier ogsaa i Republikkens ældste Tid kendte Landanvisnings-Kommissærer, *III viri coloniae deducendae* (Liv. III 1. IV 11. V 24. VI 21) og de senere saa almindelige *III viri agris dandis (judicandis) assignandis* som Institutioner, der stammede fra Kongetiden, og at fore det her forekommende Tretal tilbage til en oprindelig Deling af Folket i tre Tribus. Saaledes Holzapfel 245. Mommsen, *Staatsrecht* II³ 627 ff. Og det samme gælder Tretallets Forekomst ved de af Vergil skildrede *Iudi Troiae*. Holzapfel 243.

² Zonaras VII 8. Jvf. Liv. I 36. Dion. III 71 smhldt. med Cic. *de re publ.* II 20.

³ Festus v. *nacua*: cum Tarquinius Priscus institutas tribus a Romulo mutare vellet deterrereturque ab Atto per augurium. Holzapfel 235 f.

⁴ Jvf. Schwegler I 685 ff. Mommsen, *Staatsrecht* III 111³.

Og i et hos Dionysius overleveret Fragment af Varros Antikviteter berettes det, at Romulus indsatte 60 Præster, der efter Tribus og Kurier, *κατὰ φυλὰς τε καὶ φράτρας*, skulde foretage Statens Ofringer¹. Endvidere foreskrev den etruskiske Ritus, efter hvilken de latinske Byer ifølge Varro var grundlagte², en Inddeling i *tribus, curiae, centuriae*³. Saaledes var det etruskiske Mantua efter en hos Servius bevaret gammel Beretning ind delt i tre Tribus og hver Tribus i 4 Kurier⁴. Og det er da muligt, at denne Ritus i det hele er bleven benyttet ogsaa ved Roms Grundlæggelse⁵. Endelig er det ikke usandsynligt, at der i Sagnet om Tvekampen mellem de tre Horatier og de tre Curiatier er bevaret en Erindring om det ældste romerske Folks Deling i tre Tribus. Naar Horatiernes og Curiatiernes Mødre gøres til Tvillingsøstre, og de tre Horatier og de tre Curiatier fremstilles som Trillingbrødre, betyder det aabenbart sindbilledligt, at Rom og Alba Longa var nærbeslægtede Folk, og at hvert Folk bestod af tre «Stammer»⁶.

Som et Indicium for, at det romerske Folk i den ældste Tid var delt i tre Tribus, synes det ogsaa at kunne anføres, at Borgerne i de doriske Stater overalt var delt i tre Fyler. De tre Fyler var en almindelig dorisk Institution. Allerede i Odysseen betegnes Dorerne paa Kreta som tredelte, *τριχάικες*. Ikke blot i Sparta og i de andre doriske Byer paa Peloponnes, men ogsaa ude i Kolonierne møder vi de samme tre doriske Fyler. Ogsaa i den attiske Stat kendtes en Deling i Fyler, der ganske svarede til den romerske Tribusinddeling. Og ligeledes her kan denne Inddeling af Folket føres tilbage til de ældste Tider⁷.

III.

De tre Tribus er utvivlsomt en historisk Realitet. Men er dette Tilfældet, og kan de ikke antages at have beroet paa en oprindelig Stammeforskel eller overhovedet at have staaet i nogen

¹ Varro hos Dion. II 21. Jvf. Plut. *Quaest. Rom.* 89. Holzapfel 242.

² Varro, *de ling. Lat.* V 143: oppida condebant in Latio Etrusco ritu. Jvf. Cato hos Servius *ad Aen.* V 755. Plut. *Rom.* 11.

³ Festus v. *rituales*. Dion. I 88.

⁴ Servius *ad Aen.* X 202.

⁵ Saaledes navnlig Holzapfel 246.

⁶ Schwegler I 586. Volquardsen 545. Holzapfel 247.

⁷ Schwegler I 500 ff. Eduard Meyer II 310 ff. Ch. Lécirvain. *Daremberg et Saglio* IV 450 ss. Joseph Lezius, *Philologus* N. F. XX 321 ff.

Forbindelse med Statens Tilblivelse, da synes de ligesom de græske Fyler nødvendigvis at maatte have hvilet paa en primær, politisk Inddeling¹.

Hermed stemmer da i Virkeligheden ogsaa den bedst bevidnede Del af Overleveringen. Hos Varro hedder det: *ager Romanus primum divisus est in partis tris*². Cicero beretter: *Romulus populum . . . in tribus tris . . . descripsit*³. Og Dionysius, der i Enkelthederne afviger fra Varro, fører ligeledes Tribusinddelingen tilbage til en bestemt politisk Akt: Romulus delte hele Folket i tre Dele, der af Romulus kaldtes Tribus og som paa Græsk hed *φυλαί*, og satte i Spidsen for hver Tribus de mest ansete Mænd, som Romerne kaldte Tribuner, og som paa Græsk hed *φύλαρχοι*⁴. Denne Opfattelse af de tre Tribus be- styrkes endvidere ved selve Ordet *tribus*' mest sandsynlige Af- stamning. *Tribus*, hvorfra *tribuo* — og deraf atter *tributum* — er afledet, har utvivlsomt engang betydet Del, Del af Staten, Afdeling af Folket⁵, ligesom umbr. *trifu* eller *trefu* og oldir. og oldbret. *treb*⁶. Og det er ikke usandsynligt, at *tribus*, *trifu* (*trefu*), *treb* er afledede af et idg. eller ital. **tribhu* af **tri* og **bhū* [*bheuā*], der oprindeligt netop har betydet Tredjedel, og hvis Talbetydning da senere er afsvækket⁷.

¹ Volquardsen 538 ff. Eduard Meyer II 510. 513. Pais, *Storia di Roma* I 1, 279. Holzapfel 228 ff. De Sanctis I 252. G. W. Botsford, *The Roman assemblies*, New York 1909 p. 4. Victor Chapot, *Daremborg et Saglio* V 424.

² Varro *de ling. Lat.* V 55 jvf. Varro hos Dion. II 47.

³ Cic. *de re publ.* II 8.

⁴ Dion. II 7. Jvf. Dio Cass. fr. 5, 8.

⁵ Saaledes allerede Mommsen, *Die röm. Tribus in administrativer Beziehung*, Altona 1844 p. 1. Jvf. dog nu *Staatsrecht* III 95²⁻³. Madvig I 79².

⁶ Eduard Meyer II 513. Walde 791.

At *trifu* i de iguvinske Tavler [Franciscus Buecheler, *Umblica*, Bonnae 1883 p. 95] staar parallelt med *tota* eller *tuta*, Territoriet, Folket, synes ikke at kunne anføres imod at opfatte *tribus trifu* som en Del af en Helhed [*totus, tota, tuta*], da «Delen» af dens egen Befolkning jo ganske naturligt og først og fremmest opfattes som «det hele». Cfr. Walde l. c. Herimod Bormann 355. Schlossmann, *Arch. f. lat. Lexikogr.* XIV 32 ff. Cfr. K. Brugmann, *Indogerm. Forsch.* XVIII 533.

⁷ K. Brugmann l. c. Cfr. Schlossmann 33 f. 39 f. Walde 791 jvf. 323. [*Quartier* = Viertel] = Kvarter, Staddel.]

Om sætterens indflydelse på ortografien (i 16. årh.).

En imødegåelse.

Af

Johs. Brøndum-Nielsen.

I.

I sidste hæfte af nærværende tidsskrift har fru dr. LIS JACOBSEN i en afhandling «Autor og Prenter» villet godtgøre, at medens det i reformationstiden var afskriverens skik «at nedskrive Forlægget ikke med dettes Ortografi, men med sin egen», var det sætternes praxis «at sætte Bogstav for Bogstav, som de læste det i MS, — og det hvad enten Sætteren var tysk eller dansk» (se navnlig s. 22 f.).

At en sætter i visse tilfælde — nemlig når han var nkyndig i det pågældende sprog — har fulgt manuskriptet næsten bogstavret, er selvfølgelig¹; men fru J. går altså videre og påstår, at enhver sætter altid principielt gengiver manuskriptet bogstavret, også ved bøger i hans eget sprog². «Hvis man,» hedder det (s. 12), «undersøger Ortografien i alle en Forfatters Bøger, og finder denne ensartet, ligegyldigt hvor og hos hvem Bogen er

¹ Det er konstateret ved et bestemt eksempel i min Sproglig Forfatterbestemmelse (1914), nemlig mht. Chr. II.s Ny Test., sat i Wittenberg af en prenter, der «ikke forstaar thendne tungge». På lignende måde har fru J. nu sammenlignet ortografien i de bevarede Tausen-manuskripter med Tausens to Viborg-tryk (1528 og 1529, trykt hos den nylig indvandrede Hans Vingaard fra Stuttgart og hans Pater noster (1552, trykt i Wittenberg). Forskellighederne er dog noget talrigere end redegørelsen giver indtryk af: eksempelvis kan fra Viborgtrykket nævnes *meening* (hs. altid: *mening*), *heedt* : *hed*, *aldrigh* : *aldrigh*); *stoor*, *noor* &c (: *stoer*, *noer* &c); *hærdt*, *giærdt* &c (: *hørdt*, *giørdt*); *till*, *schall* &c (: *til*, *schal* &c); *giffue*, *hoffue(r)* &c (: *giffue*, *haffue* &c); *gierning* — *gierninger* (: *ghierning* — *ghiernigher* sic); *schriift*, *schreffueeth* &c (: *scriift* &c); *noghlæ* & *noghre* — hs. kun *noghre* &c.

² I Nordisk Tidskrift Letterstedtske 1912 s. 615 har prof. J. OSKAR ANDERSEN imod fru J.s påstand hævdet, at «for Tyskland gælder den i alt fald ikke», og henvist til en udg. af et Luther-ms. i Neudrucke & No. 93--94. Som eksempler på originaludgavens rettelser kan fra de første par sider anføres: ms. har *vorpoten* trykket: *terboten*); *drumb* (: *darumb*), *zeehn* : *tzehe*), *wilch* : *welch*), *sagt*, *steht*, *glauht* (: *saget*, *stehet*, *glauhet*), *alzeeyt* (: *allezeit*) &c. Lignende afvigelser kan ses i Weimar-udg. af Luthers Werke (fx XXX. 2 s. 268 ff.). Trykkene normaliserer (interpunktion, ortografi &c).

trykt, er det indlysende, at Sætterne maa have bevaret Forfatterens Ortografi.» Den forfatter, hvis skrifter dærefter undersøges, er da Peder Palladius, og på grundlag af alle de bevarede originaltryk (fra 1538—59) bestemmes hans ortografi i dette tidsrum som fast og ensartet mht. en lang række (i alt 27) hovedpunkter¹.

Spørgsmålet er nu: er det sikkert, at Palladius selv i tiden 1538—59 havde denne ortografi? Fru J. anfører ét førstehånds vidnesbyrd: et egenhændigt Palladius-brev fra året 1552; dette stemmer ganske vist på de fleste punkter med trykkene, men afviger dog i et par henseender (se s. 18 punkt 3 og 13). Hertil kommer imidlertid, at der ikke blot eksisterer det ene originalbrev, som fru J. er blevet opmærksom på; der findes en hel række egenhændige Palladius-breve på dansk fra dette tidsrum (1538—52), og de lader ingen tvivl tilbage mht. det opstillede spørgsmål².

Blot de væsentligste af brevenes afvigelser fra trykkene skal i korthed anføres. Mest iøjnefaldende er skrivemåden i pronomina: det sandsynligvis ældste brev (betegnet «c. 1540») har kun *th* i *then, thz, the, thennom, thenne, tha, ther* (*thi; etthers*); brevet 1538 har ligeledes *tha, ther, effther thii* (og *ethers*), men *disliigeste* og *dog*³; allerede 1546 har imidlertid *d* overvægt: *den, det, de, dem, deris, denne disse, der, Der som, da, fordi, disse mellom, dog* (og *eders*), men i samme brev: *tha* (4 gg.), *the* (5 gg.), *thenne, thet, thette* (også: *maanether*); 1548 (2 breve): *den, det, deris, effterdi, displictige* (2 gg.), *Eders* og kun én

¹ Adskillige af disse gælder dog om næsten enhver trykt bog fra efter 1540.

² De fremdragne breve (hvis tal muligvis endnu kan øges) er følgende: I «Indkomne Breve til danske Cancelli» findes ét brev under ²⁶/₂ 1538, ét under «c. 1540» (vist det ældste) og ét under ¹⁸/₁₂ 1546 (heri et indlæg). I «Breve fra Lærde Mænd til Kongerne til Danmark» findes i faskik. 3 under M. J. Machabeus, der har medunderskrevet 2 breve fra august 1548 og i faskik. 4 under P. J. Palladius det af fru J. omtalte brev fra 1552. Endelig findes i samlingen «Rygen til Roskilde Stift» (hvortil H. F. Rørdam henviser i Kbh. Univ. Hist. I: 524 n. 1, pakke nr. 61, et udateret brev til kongen, antagelig fra 1551. Det ma endnu tilføjes, at der i «Indk. Breve &c» («c. 1540») findes endnu et Palladius-brev, der dog sikkert ikke er egenhændigt; det er også underskrevet: P. P. *agrotuss*, hvad vel kun kan betyde, at en anden har skrevet det for ham, og dette fremgår desuden af skriften ortografisk står det nærmest ved dem fra 1538—40. Naturligvis er der også en del forskel mellem skriften i de andre breve — forresten også undertiden indenfor samme brev —, dog noget mindre end mellem de to kendte originalmanuskripter af Hans Tausen, som spænder over et lignende tidsrum (c. 1533—c. 1550); og har man arbejdet lidt med Palladius-brevene, kan man med fuldstændig sikkerhed følge skrifttrækkenes udvikling, især når man ind i den kronologiske række af danske breve lægger de bevarede latinske originalbreve og manuskripter.

³ Hværken *dis* eller *dog* findes i det førstnævnte brev. Disse to ord hører som bekendt kun delvis herhen, da de er halvt eller helt tyske.

gang *th*: i *tha* (desuden: *thi*); og endelig har de to sidste breve (c. 1551 og 1552) kun *d* (bortset fra *thi*): *den*, *det*, *de*, *dem*, *dette*, *der*, *da*, *effter di*, *displictig*, *disbedre* — altså først nu (efter 1550) som i trykkene (jf. s. 14 punkt 2). Alene dette punkt afgør naturligvis spørgsmålet. Dog skal det tilføjes, at de to første breve fx har *dh* i *ladher*, *bedher*, *fadher*, *søndherlig*, *wondher* osv., *gh* i *tagher*, *lengher* osv., *dt* i *raad* sb., *streng-hedt* osv.; 1546 &c dærimod *lader*, *sager*, *raad* osv. ligesom trykkene; 1538 har *haaß* præg., de senere (og trykkene) *hoss*; 1538 *befallendis*, 1548 *befalendes* (1546 *befalit*); 1546 og 1548 *formoffue* sb., 1552 *formue*, og sål. videre. Vakilende skrivemåde findes bl. a. i *meg*, *sig*, *sigh* (1538), *meg*, *seg* (1546, 1548), *mig*, *sig* (1552), *onde* og *onde* adj. (1546 o. oft.), *kiærlig*: *københaffn* (1538), *kærste*: *kiøbenhaffn* (1548) osv. Dialektformer er almindelige, især før 1550: *aldielis* (1538), *it hielt aar*, *diele* (inf.), *dielafftige* (1546), *gwode* (adj.), *luod* (præt.) (1538 og «1540»), *luod* (præt.) (1546 og 1548) (: trykkene: *deel*, *goed*, *loed* osv.); *anten*.. *heller* «enten.. eller» (1551 o. oft.), osv.; brevene har *slaa* (: trykkene *sla*; se Palladius-udg. I: 252), præt. *hagde* (1548), ikke *haffde*, osv. osv.

Man ser da, at Palladius ved begyndelsen af den her behandlede periode aldeles ikke havde den «moderne» og faste ortografi som hans samtidige trykte skrifter fremviser¹, men at han efterhånden — ligesom Hans Tausen, til dels Poul Helgesen og Absalon Pedersen, rimeligvis også Niels Palladius — reformerer og moderniserer sin retskrivning, så at den mere og mere nærmer sig ortografien i hans bøger². Med andre ord: Palladius' breve og originaltryk tilintetgør fuldstændig fru Jacobsens påstand. Forholdet er tværtimod dette, at en sætter nok i visse tilfælde (først og fremmest når sproget var ham fremmed) meget nøje el. næsten helt fulgte sit forlæg (som ved Chr. IIs Ny Test., Hans Tausens Viborgtryk osv.), men at sætteren ofte havde til princip ikke at følge forlægget, men tværtimod at «forbedre» det: modernisere og normalisere ortografien, fjerne dialektformer o. l. (som når Palladius-trykkene fra 1538 har *den*, *selff*, *deel* &c overfor brevenes *then*, *sielff*, *dial* &c &c)³.

¹ Særlig belysende er en sammenligning mellem Pall.' ældste breve (c. 1538) og originaltrykket af hans Lutherske håndbog fra samme år; i Pall.-udgaven I: 47 anføres en hel side eksempler på, hvordan ortografi og lydformer i den til grund liggende Sadolinske katekismus er blevet rettet af Palladius. Næsten punkt for punkt går disse rettelser (*then* til *den*, *slaa* til *sla*, *sielff* til *selff*, *dial* til *deel* &c &c) lige stik imod Pall.' egen skrivemåde på den tid.

² Det er netop det sidste brev i rækken, fru J. er blevet opmærksom på (se s. 17 n. 1).

³ Med fru J.s falske hypotese falder naturligvis hendes dærpå byggede resultater. Blot et enkelt eksempel. I Pall.-udg. I: 252 er ejendommelig-

Også den anden halvdel af fru J.s hypotese (ang. afskriver-principper) er falsk. Det hedder fx s. 8: «Afskriveren . . har sin egen Ortografi og benytter denne, ganske uden Hensyn til det Skrift eller Dokument, han afskriver». Påstanden vidner ikke om meget kendskab til håndskrifter. Det grundlag, hvorpå den støttes, er da også udelukkende ortografien i forskellige af den tids trykte(!) bøger, navnlig Palladius' fortaler m. m. (se foran), som fru J. påstår må være afskrevet — eftersom de ikke har samme ortografi som hans egne bøger¹. At en afskriver ofte behandlede sit forlæg i høj grad selvrådigt, særlig i ortografisk henseende, betvivler naturligvis ingen (det samme gjaldt altså sætterne). Men på den anden side kan det bevises, at en afskriver også meget nøje kunde følge sit forlægs ortografiske særegenheder. Håndskr. *GkS 3124, 4°* (beg. af 16. årh.) er således afskrift — måske endda med et mellemled — efter *Holm. B 78* (slutn. af 15. årh.), hvad der fremgår af, at det førstes skriver mærkværdig nok et sted har læst igennem et hul, der findes i pergamentet i *B 78* (fol. 15^r), og skrevet hvad han således troede at læse i sit forlæg. Men dette er ikke det eneste eksempel på skriverens tilstræbte nøjagtighed; naturligvis er der småafvigelser, som at *B 78* har *frender, hun, til, soo* (adv.) &c, afskriften *frendher, huen, till, swo* &c (sjældnere *soo* &c); men afskriftens troskab er påfaldende: *B 78* har fx vekslede *hennes* og *hennæ* «hendes», afskriften bogstavret det samme; *B 78* har *bondes* o: «bondens», *liordag* «lørdag», *foo sin cristendomen* &c, afskriften nøjagtig ligeså. Det er med andre ord det samme forhold som mellem Hans Tausens mskr. og de foran omtalte Viborg-tryk. Heraf ses det, at den af fru J. hævdede væsensforskel mellem sættere og afskrivere ikke eksisterer: både afskriveren og sætteren kan meget nøje følge sit forlæg, men kan også afvige meget væsentligt derfra. Og her er rum for en uendelighed af nøjagtighedsgrader — alt efter skriverens eller sætterens afhængighed af og respekt for teksten, hans vaner og typografiske dygtighed, hans egen ortografis fasthed og dens forskellighed fra forlæggets ortografi osv.²

—

hederne ved hans ortografi (1538 -59) samlet i 5 hovedpunkter, nemlig: «1. *v*, ikke *w*, i Forlyd; 2. Pronominalformerne *mig, dig, sig*, ikke *meg, deg, seg*; 3. Pron. *dem*, ikke *dennem*; 4. Artiklen *it*, ikke *et*; 5. *fra, sla*, ikke *fraa, slaa*.» Af disse 5 kriterier bliver kun nr. 4 og halvdelen af 5 *fra* stående; og dærmød falder da fru J.s slutning spec. mht. Bedebogen 1541: «Naar man nu i en Udgave finder gennemgaaende Afvigelser paa adskillige af disse sc. 5 Punkter, saa maa man formode, at Udgaven ikke er den af Forfatteren besorgede Originaludgave.»

¹ Foran s. 30 kaldes dette paalidelige Vidnesbyrd om, at afskriveren ændrede ortografi m. m.

² Udenlandske sættere fandtes også stadig i stort tal, se fx C. NYROP Den danske Boghandels Hist. I: 152 f.

Det kan da fastslås, at forbedringen af ortografien i d. 16. årh.s danske bøger i særlig grad skyldes bogtrykkerne, men mange forfattere følger snart — mere eller mindre konsekvent — i deres spor. Jeg ser i det vundne resultat en bekræftelse på en hypotese, der i korthed går ud på følgende. Retskrivningsreformen udgår fra Chr. Pedersen — ingen anden havde allerede før år 1520 en så enkel og «moderne» ortografi (jf. hans *Pariser-udg.* og hans private breve i *ALLEN's Breve og Aktstykker*). I hans og Johan Hochstratens trykkeri i Antwerpen og (senere) Malmø måtte sætterne — antagelig mest hollændere og tyskere — af sproglige grunde ret nøje følge og efterhånden — sammen med sproget — delvis tilegne sig Chr. Pedersens ortografi. Herfra udgår da en påvirkning til andre trykkerier, bl. a. ligefrem ved at sættere, der var uddannet i Malmø, fik arbejde andensteds¹. Midt i 30'erne ophævedes trykkeriet i Malmø; sandsynligvis er der netop ved denne lejlighed kommet en eller flere sættere herfra til Hans Vingaard, der fra 1532 trykte i København (1536 købte H. V. ligefrem Chr. Pedersens materiel, se *BRUN Aarsberetn.* I: 397)². Denne udvikling fortsættes så af H. Vingaards efterfølger Laurens Benedicht, «den dygtigste Bogtrykker, København havde i det 16de Hundredår»³; med ham føres den Chr. Pedersenske tradition over i det 17. årh.

Et fuldgylligere bevis for urigtigheden af fru J.s påstand end dette direkte, der bygger på Pall.' egne breve, kan vel ikke ønskes. Det kan dog tilføjes, at man også undertiden ad indirekte vej kan påvise indgriben fra sætterens side, som fx ved Hr. Michaels Rimværker (se *Sprogl. Forfb.* s. 88 ff.: sætteren retter *wæræ* til *waræ*). Ligeledes bør det ikke overses, at fru J.s hypotese gang på gang førte til urimelige antagelser. Hvorfor skulde en sætter følge et skrevet forlæg bogstavret, når han ikke fulgte et trykt forlæg nøjagtigt (ved ny-udgaver, se foran s. 24)?⁴

¹ Således fx Christ. Barth (se *Kirkeh. Sml.* III: 253 ff.), der senere som bogtrykker i København bl. a. trykte Palladius' Trøsteskrift 1559.

² På denne måde får man da også en fortræffelig forklaring på den «forbløffende Lighed» mellem ortografien i Chr. Pedersens skrifter og i Palladius' Lutherske håndbog (Hans Vingaard 1538), hvorom fru J. siger (Palladius' Skrifter I: 48.: «man kunde fristes til at tro, at Chr. Pedersen havde læst Korrektur paa Enchiridion»); som vi ovenfor (s. 148 n. 1) har set er det nemlig ikke Palladius, der har æren for ortografien i *Enchiridion* (altså heller ikke for «Grundlæggelsen af moderne dansk Skriftsprog» i den forstand som det siges sst. s. 46). I 1538 er han ikke foregangsmand på ortografisk område.

³ C. NYROP *Den danske Boghandels Historie.* I: 118.

⁴ Sætterne lærte altså «en bestemt Ortografi» (se foran s. 22) for at anvende den, når de satte — ikke efter et manuskript, men efter en i forvejen trykt bog! Man skulde synes, de da lige så gerne kunde undvære den.

Var det ikke utænkeligt, at biskop Peder Palladius i 1549 egenhændig skulde have «renskrevet» Alb. Gjøe's skrift, som han havde lovet at gennemse (s. 17. 19)? Og således videre («afskrivningsteorien» s. 8. 12 osv.). Hertil kommer, at hele Palladiusundersøgelsen var bygget på et upålideligt grundlag. Forudsætningen for, at denne undersøgelse skulde betyde noget, var, at skrifterne var trykt i forskellige trykkerier; men af de 18 originaludgaver, der lagdes til grund, var ikke mindre end de 16 trykt på ét og samme sted (hos Hans Vingaard), ét hos «dennes Arvtager, Chr. Barth», og endelig ét hos Hans Walther i Magdeburg (1556). Og disse to sidste afviger for øvrigt på enkelte punkter fra de andre¹. Fru J. søger endelig at støtte sin argumentation ved en — temmelig flygtig — undersøgelse af andre hos H. Vingaard trykte skrifter, dog kun i tidsrummet 1541—50, og det hedder (s. 16): «ikke i ét af dem finder vi en Ortografi, der er overensstemmende med Palladius'». Dette bliver dog kun rigtigt ved at det ene skrift (nr. 10) påstås at være renskrevet af Palladius selv (se foran). For øvrigt kommer det naturligvis an på, hvordan man har bestemt «Palladius'» ortografi (der dog også er vaklende). Hvis fru J. i st. f. Hans Vingaards tryk i 1540'erne (egl. kun 1541—46)² havde undersøgt 1550'erne, vilde hun da også dær have stødt på fx H. Smiths lægebog 1557, der i en så imponerende grad stemmer med den givne ortografiske karakteristik af Palladius' skrifter, at fru J. burde antage, at Palladius havde «renskrevet» den.

II.

Det kunde måske efter dette synes overflødigt at komme ind på anden halvdel af fru J.s afhandling (imødegåelsen af et afsnit af min Sproglig Fortatterbestemmelse), eftersom første halvdel, der danner grundlaget, har vist sig at være én stor misforståelse. Alligevel skal jeg dog, så kort som muligt, undersøge de væsentligste spørgsmål, der behandles i afhandlingens sidste afsnit, og vise, at slutningen er lige så urigtig som begyndelsen³.

¹ De har *dennem* (v. s. a. *dem*), hvorimod de hos H. Vingaard trykte if. fru J. kun har *dem*, og dette punkt er endda som foran nævnt et af de 5 hovedkriterier (Pall. I: 252).

² Man må også huske, at adskilligt kan være slidt op. BRUNN Aarsberetn. I: 1; NYROP Den danske Bogh. Hist. I: 61.

³ De to sider statistik s. 40—41 kunde friste til en lignende mekanisk optælling mht. den regel, der i Palladius udg. I: 47 opstilles for ortografien i Enchiridion: «Mellemvokalisk Konsonant fordobles ikke.» Hvis man vilde opfatte dette ikke som en blot antydende regel men som en udtømmende definition, vilde antallet af former som *alle*, *denne*, *fromme*, *iammer*, *skulle*, *heller*, *menniske* &c &c hurtigt tilfredsstille selv den der ynder imponerende tal. Imidlertid skal det gerne indrømmes, at «næsten altid» SF s. 7 punkt 5 bör rettes til «ret ofte» el. l.

Hvad først Evangelierne i Chr. IIs Ny Test. angår, var mit resultat i Sprogl. Forfb., at oversætteren var Chr. Vinter, og at næsten alle sproglige særegenheder i Evang. har nøjagtige paralleller i C. V.s breve (SF s. 14). Fru J. indvender (s. 44), at der i Evang. «spredtvis findes mange Sprogformer, der er fremmed for Chr. Vinters Breve . . . Saadanne Former er: *anten—eller* c 2^v, *himmelig* c 4^r, *stoer*, *jord* passim.» Alle exemplerne er urigtige eller værdiløse: *anthen* findes i et brev af ²/₃ 1524 (DN 10: 342 = Allen 164); former som *stoer* og *jord* stemmer med C. V.s egen ortografi, idet han v. s. a. *ou* el. *uo* undertiden skriver *oo*, *oe*, *o* o. l., fx *stoor*, *storter* (o: «stor»), *goed* Allen 28 (orig. har *god* med *e* over linjen), *til ords* DN 10: 292, &c &c¹. Og når C. V. i Evang. har både *himmelen*, *hemmelen* og *hiemmelen*, er der ikke noget påfaldende i, at han også v. s. a. *hem(m)elig* (fx *Dij^v*) og *hiemmelig* (fx *Eiij^v*) kan skrive den tredje form: *himmelig*².

Fru J. vil endvidere hævde, at C. V. blot har «udarbejdet trykmanuskriptet» til Evang., at oversætteren er ukendt (s. 44. 32). — Som foran omtalt er det rigtigt nok, at afskriveren — i mange tilfælde — «ikke værnede om Bøjningsformer og Stave-maader hos Forf. (Oversætteren), som han fandt urigtige» (s. 32). Men noget ganske andet er, at en afskriver skulde fjærne *alle* spor af originalens særegne sprogformer og *indføre* en sådan vrimmel af til dels yderst sjældne dialekt-former³, især når han som C. V. selv føler sin usikkerhed i så henseende. En sådan afskrivning er uden eksempel. Der er overhovedet ikke noget i Evang. der tyder på en gennemarbejdelse af en andens oversættelse⁴; så skulde det da, hvad dog heller ikke er sandsynligt, være en fuldstændig omarbejdelse (ligesom muligvis Chr. Pedersens Ny Test.; se Spr. Forfb. s. 42 n. 2). For Evangeliernes vedkommende står det altså fast, at fra det mindste

¹ Formen *iourden* «jorden» Allen 527 viser samme vaklen ml. *iorden* (sådan har han altså begyndt at skrive) og *iourden* el. *iurden* (jf. *burd* «bord» v. s. a. *buord*, Münch.-saml. ²³/₁₀ 1524, utrykt). Ordet «jorden» forekommer vist kun her i C. V.s private breve.

² Der behøves formentlig ikke nærmere redegørelse for, at én og samme form hos den ene forfatter kan være et ortografisk fænomen, hos en anden et fonetisk. I nærværende tilfælde kan *i* naturligvis også være trykfejl for *ie*.

³ Evang. overgås mht. til dialektformer næppe af noget andet dansk skrift efter 1500. Exempelvis kan blot nævnes præf. *kam*, adj. *hialt*, falsk *-e*, manglende *-e*, forvirring mht. substantivers kön, adjektivbøjningen, verbalformer som *forterdist*, *cledd*, adv. *musene* «næsten» osv. osv. Det hedder fx: *weydren . . . støtte paa samme huuss oc hun er omkuld-kast oc thess fald war stuocr.* (Spr. Forf. s. 8 ff.)

⁴ Hvis dette var tilfældet, måtte den «ortografiske» forfatterbestemmelse naturligvis støttes ved den «lexikalsk-syntaktiske» metode, se Spr. Forfb. s. 85 ff. og 136.

til det største er sprogformen Chr. Vinters (og følgelig er det — efter hvad nu er forklaret — C. V.s oversættelse).

Ved bedømmelsen af sprogformerne i den øvrige del af NT (se især foran s. 33, 36, 42) begår fru J. sin sædvanlige fejl: at overse sætterens indflydelse. Selv om jeg i nærv. tilf. har konstateret, at sætteren i særlig grad har været nødt til nøje at følge manuskriptet, har jeg dog udtrykkelig fremhævet — ganske vist kun med enkelte eksempler —, at man særlig «ved hyppigt forekommende ord» må regne med, at han «har kunnet vænnes til en bestemt stavemåde, så at han undertiden kan have overført en sådan fra én del af manuskriptet til en anden» (se især SF s. 6). Da C. Vinters overs. af Evang. er den del af NT der først er blevet sat, vil det naturligvis særlig være former herfra der overføres til andre dele¹. At dette kan gælde mht. brugen af *uo* || *o* (se s. 33), behøver næppe at siges (fru J. har selv måttet konstatere et lignende forhold både ved Hans Tausen og Palladius, s. 10 f. og s. 18). Og ganske det samme gælder mht. skrivemåden *uo*, *ou*, som C. V. i så høj grad bruger i st. f. *o*; at sætteren på dette punkt kunde være særlig tilbøjelig til at tilegne sig C. V.s stavemåde, er let forståeligt, når man husker på, at middelhøjtysk i mange af disse ord netop har denne lydform: *guot*, *bluot*, *vuor* (præt.) &c (cf. H. PAUL Mhd. Gr.⁴ § 22; endnu i mange tyske dialekter)². For øvrigt kan også Hans Mikkelsen undertiden skrive *quod* v. s. a. *god* (DN 10: 519; jf. *suort* & *sort* sst. 527, 528), så fru J.s oplysning s. 33: «I Brevene skrives altid *god*» er altså urigtig. Det samme gælder bemærkningen sst. om, at «i Brevene skrives Adv. «da» altid *thaa*» (formen *tha* vil man fx finde DN 10: 475)³, og at «Præp. «fra» skrives i Brevene altid *fran*» (*fraa* findes fx DN 9: 565; andre steder, fx ²⁰/₅ 1530, skrives *fra* med *a* et fortsat i et sving opad, et nasaltegn, der naturligvis meget let overses). Urigtig er endelig også oplysningen om «Konjunktionerne «naar» og «hvis»»

¹ Det er denne omstændighed, der forleder fru J. til at gøre C. V. til «Renskriver» s. 44.

² Cf. G. WENKER'S Sprachatlas des deutschen Reichs. Anz. f. d. Alt. XX 106 o. oft. At sætteren ikke er en maskine, fremgår fx også af former som *ferknust*, *fergiftuer* o. for *Fijter* o. fl. Former som *stuoche* «stokke» *qqj* o. fl. lign. kan sikkert kun skyldes sætterens tilbøjelighed til at indsætte *uo* imod manuskriptet. Uregelmæssigheder kan endelig opstå ved utydelighed i mskr. Det er fx i flere breve fuldstændig umuligt at afgøre, om C. Vinter skriver *geftuer* el. *guttur* el. *giftuer* fx Allen 28 f.; i andre er hans *er* og *er* derimod tydelige nok. På lignende måde kan *et* i *giore* o. l. undertiden næsten forsvinde i det foregående *g*.

³ Blandingen af *tha* og *thaa* kan også i adskillige tilfælde skyldes sætteren, der fra C. Vinters afsnit er blevet vænnet til den første form. C. V. skriver dog også *thaa*, fx DN 10: 299. Det er igen et af de «hyppigt forekommende ord». Det samme gælder *louy* «lov», men dette er dog i HMs privatbreve — i modsætn. til NT — så sjældent, at det er umuligt at sige, om han her har haft en fast skrivemåde.

— for det første fordi konjunktionen «hvis» overhovedet ikke forekommer i NT, fru J. mener antagelig: pronominet *hues* «hvad»¹; for det andet fordi H. Mikk.s privatbreve endda ret hyppig (Allen 176, DN 9: 563 &c) har former uden *som*, ligesom også *huor* v. s. a. *huor som*, *huort* v. s. a. *huort som* (Allen 595, DN 10: 353 &c). De lange former forekommer sandsynligvis H. Mikk. mere dagligdags, optræder derfor sjældnere i NT (jf. et tilsvarende forhold ved *thersom*, Spr. Forfb. s. 103). Det eneste, der er blevet tilbage af alle fru J.s eksempler på former der ikke skulde kunne skyldes H. Mikk. (se s. 33 f.), er da pron. *thom* (med *o*, i alt 18 gange i Apostbr.); denne form kan man naturligvis gerne henhøre til den mulige korrektør, der omtales i Spr. Forfb. s. 37².

Tilbage er da blot spørgsmålet om Henrik Smiths forhold til NT. Her er på forhånd de fleste af fru J.s indvendinger bortfaldet, for det første fordi hun — fejlagtig — mener at kunne fastslå hans ortografi udfra hans trykte bøger (s. 37), for det andet fordi skrivemåder som *guod*, *stuor*, *jourd* (s. 36) uden grund tillægges oversætteren (i st. f. som foran vist: sætteren). For Apokalypsens vedkommende er dærmed endda samtlige indvendinger (s. 36 f.) bortfaldet. Dærimod må de særlige forhold mht. Apostlenes Gerninger omtales. Arbejdet med dette afsnit af NT frembød som vist i min Spr. Forfb. særlige vanskeligheder, men gav også et i særlig grad tilfredsstillende resultat. Den første undersøgelse jeg foretog bestod i udelukkende på sprogligt grundlag at fastslå væsensforskellen mellem første og anden halvdel (jf. SF 45 ff.). Først dærefter foretog jeg en sammenligning med grundlaget for oversættelsen, og resultatet var den tydeligst mulige bekræftelse på det sproglige resultat, idet begyndelsen viste sig at være oversat efter Erasmus (ligesom Evang.), slutningen efter Luther (ligesom Apokalypsen). Endelig gav mit materiale under udarbejdelsen endnu en bekræftelse på resultatet, nemlig de vekslede former *nogle* || *nogre* (se SF s. 50 anm.). Resultatet mht. tvedelingen tør dærfør nok siges at være i en usædvanlig grad kontrolleret. Når fru J. da (s. 42 f.) ikke kan se den sproglige forskel mellem første og sidste del, mindes man uvilkårlig Chr. Molbech, der i sin sprogskildring af Chr. IIs NT ikke kunde se forskellen mellem C. Vinters vstdanske og H. Mikkelsens østdanske sprogformer.

De fleste af de «ejendommelige jyskheder» fru J. mener at

¹ Jeg må endnu engang gøre fru J. opmærksom på, at konj. *hvis* på denne tid er overmåde sjælden (se Arkiv f. n. til. XXXI: 101 f.).

² H. Mikk.s udtale har sikkert netop været *dom* (Spr. Forfb. 32). I de breve, der findes her i Kbh., har jeg kun truffet den lange form *thennom*, men udgaverne (Allen osv.) har også *them*. Dette skulde vel ikke i enkelte tilfælde være fejllæsning for *thom*? H. M.s *e*'er og *o*'er er ofte ikke meget forskellige.

have fundet i sidste del af ApG., er de allerede (foran s. 153) behandlede former *guod*, *stuod*, *huoss* «hos», *ourd* &c. som man i særlig grad måtte vente at finde her, hvor sætteren gik fra C. Vinters umiddelbart over i H. Smiths afsnit¹; de øvrige former — der er unica — er der ikke det mindste i vejen for at henhøre til H. Smith eller til sætteren². Og «jyskheder» af anden art end disse findes ikke i sidste del af ApG. Forholdet er altså som fremstillet i SF s. 45 ff.: første dels hovedpræg er som Evangelierne (men sporadisk findes former som i Apok.), sidste del har ingen af C. Vinters ejendommelige jyskheder (jf. foran s. 152 n. 3), dens præg er ganske som Apokalypsens.

Fru J. finder det nødvendigt at antage en tredje medarbejder, der har oversat Apok., sidste del af ApG. m. m. Selvfølgelig var det simplere og lettere at regne med to oversættere end med tre, og naturligvis forsøgte jeg under arbejdet i lang tid at forklare oversættelsesforholdet v. h. a. de to sikre medarbejdere alene. Men det lader sig ikke gøre. Det er let nok at fremsætte denne mulighed som en isoleret påstand; men et forsøg på at gennemføre den må mislykkes. Jeg må her nøjes med at henvise til SF og blot antydningssvis anføre, at der i Apok. osv. er talrige sproglige ejendommeligheder (lydformer, ordformer, særlige ord som *tillig* «slig» &c), der hværken kan skyldes C. Vinter eller H. Mikkelsen; og hvis de blot skyldtes korrektøren, hvorfor skulde de så ikke også findes i Apostelbrevene (1. og 2. fortale osv.), som er «rettet» af den samme korrektør.

Hertil kommer endelig, at rigtigheden af mine resultater på en usædvanlig måde har kunnet kontrolleres, nemlig ved de særlige vidnesbyrd af ikke-sproglig art: for det første hvad man fra breve osv. véd om medarbejdernes arbejde, afbrydelsen af deres arbejde, en ny arbejdskrafts opdukken; endvidere det forskellige kildegrundlag (Erasmus' lat. bibel, Luthers höjtyske testamente og endelig en nedertysk oversættelse heraf), ligeledes 2. og 3. fortales vidnesbyrd om, at deres indhold ikke er flydt af samme pen (eller er blevet til på samme sted), osv. osv. Alt dette passer med de sproglige resultater i en grad som vel kun den, der har fundet det frem, helt kan bedømme. Og da den sproglige undersøgelse faktisk var begyndelsen til mit arbejde — den sproglige forfatterbestemmelse meldte sig så at sige af sig selv — vil man forstå, at alle disse samstemmende vidnesbyrd på særegen måde gav

¹ Ligeså mht. *tug* «tog» — hvis det ikke er «ortografisk reminiscens» (se SF s. 47 n. 2 og s. 50).

² Den eneste af disse former, der kunde behøve forklaring, er *liette* «ledte»; denne har en parallel i *liedt* «lidt, tålt» Apok. 00ij^r, der i alt fald ikke er nogen jyskhed; begge former udtales med *i* i skånsk (se fx Sv. Landsm. II. 9: 91; Wigforss s. 88. Billing s. 14). Måske er de dog — ligesom vel *sieste* «sidste» 00ij^r o. fl. — forvansket af sætteren.

sikkerhed for rigtigheden af resultaterne¹. At fru J. ikke har formået at fremføre én eneste kendsgerning der kunde røkke dem, er selvfølgelig endnu en garanti.

De i Spr. Forfb. fremsatte resultater mht. medarbejderforholdet ved Chr. IIs NT står da altså urokket². På enkelte punkter, der ikke påvirker hovedresultatet, har fru J. dærimod fremført rettelser, der ikke bør forsvinde i fejlenes og misforståelsernes mængde. For så vidt de ikke allerede er nævnt (se foran s. 151 n. 3), skal jeg samle dem her til slut. Det er rigtigt, at H. Smiths lægebog 1546 ikke er tabt (foran s. 38 fodn.), vistnok også, at formen *trøl* — hvad for resten allerede prof. V. Dahlerup nævnte ved disputatsen — ved en lapsus er gledet over fra H. Smiths afsnit til H. Mikkelsens (foran s. 35 fodn.), samt at udtrykket ved kildebestemmelsen i Spr. Forfb. s. 35 «det er muligt» kunde have været rettet til «det er sikkert» (foran s. 43 fodn.).

Replik.

Til ovenstaaende Imødegaaelse vil det være tilstrækkeligt at tilføje nogle Linjer.

I den af Dr. Br.-N. omtalte Afhandling i sidste Hæfte af dette Tidsskrift har jeg udførligt og indgaaende undersøgt Spørgsmaalet om, hvorvidt Ortografien i Reformationstidens Tryk og Afskrifter er Forfatterens — eller Sætterens, Korrektørens, resp. Afskriverens. Det Resultat, jeg naaede til, var, at Sætterne i det væsentlige fulgte Trykmanuskriptets Ortografi, Afskriverne i det væsentlige deres egen. At man altsaa i Reformationstidens Tryk, for saa vidt Trykmanuskriptet var udarbejdet af Forfatteren, fandt Forfatterens Ortografi, mens man i Tidens Haand-

¹ Henrik Smiths oplysning i Tredie Urtegaard (at han har «rettet» NT) har jeg forklaret i SF s. 72: han siger — efter min forklaring — ikke noget usandt, men blot ikke den fulde sandhed. Nægle sin medvirken ved NT kunde han ikke; dertil var hans mærke HS for velkendt. Ved min forklaring af dette forhold får man da også at vide, at HS ikke korrigerede Evang. för trykken (de har heller ikke hans korrektørmærke), fordi han dengang endnu ikke var kommet til Tyskland. Men til gengæld slutter da også hans fortale med en lille trykfejlsliste netop til Evangelierne.

² Jeg skal blot gøre opmærksom på, at jeg ikke i Spr. Forfb. påstår at have ligefrem bevist, at den tredje medarbejder er H. Smith, men blot hævdet det som næsten sikkert: se fx SF s. 80.

skrifter, hvor disse ikke var Original-Manuskripter, fandt Af-skriverens.

Min Teori om Sætterens Ortografi var jeg naaet til gennem en dobbelt Undersøgelse: Dels havde jeg sammenlignet Ortografien i samtidige Tryk og Manuskripter af en enkelt betydende Skribent (Hans Tavsén). Sammenligningen viste, at «Ortografien i Trykkene i det væsentlige stemte med Ortografien i MSS . . . Prenteren har sat Autors Trykmanuskript Bogstav for Bogstav, men undertiden er Naturen gaaet over Optugtelsen, og han har da stavet et Ord, saaledes som han havde lært det i sin Skole, eller som han var vant til at sætte det hos andre Autorer» (foran S. 6). Dels havde jeg sammenlignet forskellige Forfatteres Tryk fra samme Bogtrykkeri (Hans Vingaards), og denne Sammenligning viste, at i samme Forf.s Skrifter var Ortografien «væsentlig ensartet» (S. 14), mens Ortografien i forskellige Forfatteres Bøger var forskellig. Naturligvis er den eneste mulige Forklaring herpaa den, at Sætteren i det hele og store følger Forfatterens Ortografi. Og at dette forholdt sig saaledes, fandt jeg yderligere Bekræftelse paa ved en Sammenligning mellem Ortografien i et egenhændigt dansk Brev af Peder Palladius og den gennemgaaende Ortografi i Palladius' trykte Skrifter. Sammenligningen viste, at «Sætteren i alt væsentligt havde bevaret Forfatterens Ortografi» (foran S. 18).

Mens Dr. Br.-N. ingen Indvendinger af nogensomhelst Betydning har mod de to første Bevisrækker, fremhæver han imod den sidste — Sammenligningen mellem Ortografien i Palladius' Tryk og hans Brev — at Ligheden er tilfældig; tager man andre Breve, naar man til et modsat Resultat: Uoverensstemmelserne mellem Brevene og Trykkene viser her, at Sætterens Princip har været «ikke at følge forlægget, men tvertimod at forbedre det» (foran S. 148). Jeg har med megen Interesse undersøgt alle de af Dr. Br.-N. nævnte Breve. Paa et enkelt Punkt Brugen af *th/d* i Forlyd er der i de ældste Breve Forskel mellem Brevenes Skriftbrug og Trykkenes, en Forskel der ganske svarer til den af mig fremhævede Uoverensstemmelse mellem Brugen af *w/r* i Forlyd; men iøvrigt giver de ny fremdragne Breve, som man maatte vente, et nyt Vidnesbyrd om, at en Forfatters Ortografi, selv om Sætterens Skriftvaner paa enkelte Punkter sejrer, og selv om man i enkelte Ord sporer Brydning mellem Sætterens og Forfatterens Ortografi, dog i det hele og store bevares i det trykte Skrift. Ligesom Trykkene har Brevene *aa* i *gaa*, *maa*, *staa* osv., *o* v. *S.* *a*, *aa* i *bode* «baade», *a* i *forsuare*, *foruare*, *beuare*, *o* i Præt. *wor* «var», *it* ikke *et*, *meget* ikke *moget*, *wære* ikke *ware* osv., og ligesom i Trykkene er der i Brevene Vaklen mellem Brugen af *j* efter *g* og *k* i Forlyd, Brugen af *a* og *aa* (*o*) foran *ng*, Vokalisation af *g* og *p* efter Vokal *o*. *a*. lign. De fleste af de af Dr. Br.-N. foran opremsede Dialektformer, der skulde være

ejendommelige for Brevene, forekommer jo ganske sporadisk heri — præger dem aldeles ikke — saa det i og for sig var rimeligt, om Sætteren paa dette Punkt overalt havde fulgt Palladius' almindelige Skriftbrug, men iøvrigt er dette jo ikke Tilfældet. Ogsaa i Palladius' trykte Skrifter findes saadanne sporadiske Jydskheder, hvad jeg har fremhævet i min Udgave af Palladius' Skrifter. Her vil forhaabentlig ogsaa i en ikke altfor fjærn Fremtid Palladius' danske Breve blive udgivne, saa enhver vil kunne overbevise sig om den gennemgaaende Overensstemmelse mellem Ortografien i disse og i Palladius' trykte Skrifter. Men naturligvis dette maa forstaas cum grano salis, hvad Dr. Br.-N. ikke synes at have været i Besiddelse af. Som fremhævet i ovenstaaende Citater har jeg stadig i min Artikkel, hvad enten det gjaldt Sætterens nøjagtige Gengivelse af Forfatterens Ortografi eller selve Regelmæssigheden inden for denne, udtalt mig med stor Varsomhed: «Sætteren kunde af og til stove Ordene, som han selv var oplært til, ikke som de stod skrevne i MS», men Trykket «udviskede ikke Forfatterens Ortografi» (S. 17), eller «I det hele maa man vel erindre, at en fæstnet Ortografi i den Forstand, som f. Ex. moderne «ministeriel» Retskrivning, ikke i nogen Maade findes hos nogen Skribent i Reformationstiden» (S. 15). Men Dr. Br.-N. refererer mere massivt: Fru Dr. L. J. har villet godtgøre, at det var Sætterens Praxis «at sætte Bogstav for Bogstav, som de læste det i MS». Punktum. Naar man nu ikke blot refererer saa suverænt, men opponerer, som om det refererede var intakt, vanskeliggør det noget en Diskussion.

Den anden Del af min Teori, der gik ud paa, at Afskriveren i Modsætning til Sætteren ikke fulgte sit Forlæg, men efter Inertiens Lov skrev, som hans Vane var, behøver da heller ikke at diskuteres. Dr. Br.-N. skriver selv: «At en afskriver ofte behandle sit forlæg i høj grad selvrådigt, særlig i ortografisk henseende, betvivler naturligvis ingen» (foran S. 149). At der paa den anden Side er Tilfælde, hvor en Afskriver har fulgt Forlægget, er venteligt. Afskriverne var som Sætterne Mennesker, ikke Maskiner, og det individuelle maa derfor gøre sig gældende; men det er ikke Undtagelserne der er af Interesse, det er det almindelige Forhold; og at dette, hvad enten man har med et Visehaandskrift eller med en Formularsamling at gøre, var det, at Ortografien i Afskriften er Afskriverens, det kan Dr. Br.-N., der, hvad han ikke lægger Skjul paa, er saa langt mere haandskriftkyndig end jeg, ikke være i Tvivl om.

Dr. Br.-N. slutter sin Undersøgelse: «Det kan altså fastslås, at forbedringen af ortografien i d. 16. årh.'s danske bøger i særlig grad skyldes bogtrykkerne». I Modsætning til Dr. Br.-N. har jeg fremhævet Palladius' Fortjeneste paa dette Punkt — især gennem hans Indflydelse paa Ortografien i Chr. III's Bibel, der som bekendt tryktes af den fra Tyskland indkaldte Ludv. Dietz —

og ikke af de af Dr. Br.-N. nævnte Reform-Bogtrykkere. Hvis Dr. Br.-N. har Ret, maa det siges, at Hans Vingaards Sættere virkelig i paafaldende Grad har favoriseret Peder Palladius, idet de satte hans Skrifter med den Ortografi, der blev den sejrende, mens de samtidig satte Peter Parvus' og Matthias Parvus' og forskellige anonyme Forfatteres Skrifter med Retskrivninger fulde af «forældede» Skrivemaader og Dialektformer. Hvilket Snobberi for Sjællands Biskop!

Til min Undersøgelse af Spørgsmaalet om Ortografien i Reformationstidens Skrifter havde jeg knyttet en Kritik af 1. Del af Dr. Brøndum-Nielsens Disputats «Sproglig Forfatterbestemmelse». Efter at Dr. Br.-N. i sin ovenstaaende Imødegaaelse har søgt at paavise, at Sætteren «kan afvige meget væsentligt» fra Trykmanuskriptet, og at Afskriveren «kan følge sit forlæg meget nøje» siger han, at det egentlig vil være overflødigt at imødegaa min Kritik af hans Afh., da denne Kritik hviler paa et Grundlag, der «har vist sig at være én stor misforståelse». Det er aabenbart ikke overflødigt at minde Dr. Br.-N. om, at det Grundlag min Kritik hviler paa m. H. t. Chr. II's Testament, er aldeles overensstemmende med hans egen Opfattelse, nemlig: at Sætteren her har været i det væsentlige uden Indflydelse paa Ortografien, saa man i Testamentet genfinder Trykmanuskriptets Ortografi, en Antagelse som er en Forudsætning for Dr. Br.-N.s hele Undersøgelse. Dr. Br.-N. siger: Chr. Vinter maa ogsaa være Oversætter, thi det vilde være uden Exempel, om han, hvis han havde gennemrettet og renskrevet en andens Oversættelse «skulde fjærne alle spor af originalens sprogformer og indføre en sådan vrimmel af til dels yderst sjældne dialektformer». Dr. Br. N. har Ret i, at saadanne gamle Dialektformer for en Filolog fra 20. Aarh. er yderst sjældne og mærkelige. Men for den der har skrevet dem har de hverken syntes mærkelige eller sjældne. Chr. Vinter har affattet Trykmanuskriptet med den Ortografi der var ham naturlig, uden at tænke over eller ane at han indførte noget mærkeligt og sjældent.

Hermed er i Virkeligheden et fuldkommen afgørende Bevis ført mod Dr. Br.-N.s sproglige Forfatterbestemmelse, d. e. mod hans Forsøg paa udelukkende gennem et Skrifts ortografisk fonetiske Ejendommeligheder at ville bestemme Skriftets Forfatter (Oversætter). Dr. Br.-N. benægter ikke, at Afskriveren i mange Tilfælde ganske egenmægtig ændrer Grundlagets Sprogform, han benægter heller ikke, at Trykmanuskriptet i visse Tilfælde er affattet af en anden end Forfatteren, at man altsaa i den trykte Bog kan finde ikke Forfatterens Ortografi, men Afskriverens. At dette netop har været Tilfældet ved Oversættelsen af Det ny Testament,

tyder de historiske Dokumenter paa, saa Dr. Br.-N., hvis hans Undersøgelse skulde have Værdi, først maatte have godtgjort det modsatte. Han har det ikke. Han har end ikke forsøgt derpaa. Om hans Metodes Anvendelse paa andre Skrifter gælder det samme — den er kun brugelig, hvis man har Garanti for, at det er Forf., der har udarbejdet Trykmanuskriptet. Og hvis Dr. Br.-N. har Ret i, at ikke blot Afskriveren, men ogsaa Sætteren i væsentlig Grad kan ændre Ortografien, kan man trygt sige, at Brugbarheden af hans Metode bliver minimal. Jeg kan da med endnu større Styrke gentage de Ord, hvori min Afh. konkluderede: «Vil man have Kundskab om, hvem der har forfattet et Skrift, maa man søge dybere end til Ortografien . . man maa trænge ind til Sprogets Væsen, selve Ordene og deres Sammenføjning. Eller man maa prøve andre Veje end Sprogforskningens: d. e. granske de historiske Dokumenter.»

Dr. Brøndum-Nielsens Imødegaaelse er helt igennem af samme Art: afpasset «for Tilfældet». Karakteristisk er den Maade, «Sætterens Indflydelse» dukker frem paa, hver Gang dette er til Gavn for Dr. Br.-N.s Teori, mens den reduceres in absurdum, naar dette er bekvemmest for Teorien. Meget fristende kunde det være at genoptage Spørgsmaalet om Dr. Br.-N.s Maade at tvedele Sproget paa i «Apostlenes Gerninger» og hans Bestemmelse af Henrik Smiths Forhold til Oversættelsen af Testamentet. Men Pladsen tillader det ikke, og det turde ogsaa være overflødigt for den, der har læst min Kritik.

Mod denne har Dr. Br.-N. ovenfor ført et kraftigt Sprog. Han taler om «Fru J.s falske hypotese», om «fuldgyldigt bevis for urigtigheden af fru J.s påstand», om at «slutningen [i min Afh.] er lige så urigtig som begyndelsen», om at «fru J. ikke har formået at fremføre én eneste kendsgerning», der kunde rokke ved hans Resultat o. a. lign. Man maa da lade denne Antikritik, at den er overordentlig fortis in modo — —. Men vil man heraf slutte, at Dr. Br.-N. har taget det Standpunkt intet at ville indrømme, gør man ham Uret. I Sproglig Forfb. S. 73 beklager Dr. Br.-N. ikke at kunne benytte Henrik Smiths Urtegaard, da Førstendgaven 1546 er tabt. Jeg gør ham (foran S. 38) opmærksom paa, at bortset fra Exemplr. i Karen Brahes Bibl. i Odense og i Univ. Bibl. i Upsala, findes fem Exemplarer af denne Udgave paa d. kgl. Bibl. i København. Hertil svarer Dr. Br.-N. (foran S. 156): «Det er rigtigt, at H. Smiths lægebog ikke er tabt». Denne Indrømmelse er saa meget mere beundringsværdig, som der ikke var mere Grund til at indrømme Rigtigheden af min Kritik paa dette Punkt end paa noget andet.

Lis Jacobsen.

Anmeldelser.

Galen in Hippocratis de natura hominis, in Hippocratis de victu acutorum, de diaeta Hippocratis in morbis acutis ediderunt *Ioannes Mewaldt*, *Georgius Helmreich*, *Ioannes Westerberger* (Corpus medicorum Graecorum V 9, 1). Lipsiae et Berolini 1914, Teubner. XLVIII + 488 pp.

Emisso iam ante annos sex quasi prodromo Corporis medicorum fasciculo, quo Philumeni libellum de venenatis animalibus primum edidit M. Wellmann¹, nunc ingens praesto est volumen, quod primam partem commentariorum Galeni in scripta Hippocratis continet. Ac primum quidem locum occupant commentaria duo in librum Hippocratis de natura hominis, quibus iam ab ipso Galeno annexum est tertium, quo libellus Hippocratis (vel Polybi) de salubri victus ratione enarratur; hæc autem edidit Ioannes Mewaldt.

Codicibus neque multis neque bonis hæc commentaria nobis tradita sunt. Tres enim exstant codices sæc. XV scripti, Laurentianus 59, 14 (L), Marcianus 282 (V), Reginensis 173 (R), quibus in tertio commentario accedit Marcianus 278 (U) sæc. XIII vel XIV. Ex his codicibus VR artiore vinculo inter se coniuncti sunt, corrector tamen codicis R codice, qui cum L satis bene congruit, usus esse videtur. Nec spernendum est auxilium, quod præbet versio Hunaini Arabica codice Laurentiano 226 servata.

E codicibus Græcis optimus esse videtur L, qui haud raro solus veram scripturam servavit, neque tamen interpolationibus liber est, e. g. p. 6, 19-20 εἰώθασιν ὁ Πλάτων τε καὶ Ἰπποκράτης L minus bene (εἰώθεν ὁ Πλάτων cett.), p. 22, 9 θεραπείας ἰομέρων L: θεραπείας ἰομέρας cett., sed recte θεραπευομέρας restituit Mewaldt. Est etiam, ubi scripturam codicis L falsam esse ex hiatu deprehendatur, e. g. p. 30, 6 ὥσπερ L: καθάπερ cett., p. 36, 26 post μαθηταὶ add. αὐτοῦ L. Codex autem U, qui recentioribus alioqui non melior est, nonnumquam tamen veram scripturam solus servavit, ut p. 89, 6, ubi pro ceterorum προσέσεως recte præbet προσθήσεως, quod versione quoque Arabica confirmatur. Hæc autem versio multis locis viam monstrat, qua verba codicibus Græcis tradita emendari possint, atque ita præcipue, ut

¹ Vid. huius ephemer. s. 3. vol. XVIII p. 67 sqq.

lacunas expleri sinat. Sicut p. 9, 7—9, p. 29, 1—5, p. 43, 16—19 illi versioni confidens orationem hiantem longa verborum serie supplevit editor; neque tamen certo confirmare licet, ipsa verba Galeni tali ratione restituta esse. Memorabilis est locus p. 4, 26, ubi locum Platonis Phædr. p. 270 C affert Galenus; hic enim prima Socratis verba τὸ τοίνυν περὶ φύσεως σκόπει omittunt codices Græci; restituit editor e Platone et versione Arabica, ita tamen ut illam orationis formam sequens, quam alio loco (p. 54, 18) exhibet cod. L, qui ibi solus illa servavit, φύσιν scripserit et σκοπεῖν. Num recte hic egerit, valde dubito; aut Plato atque Arabs sequendi aut verba illa hic omittenda fuisse videntur.

Etiam nulli auctori confisus locis haud paucis verba supplere ausus est editor; ex quibus hos breviter indicabo: p. 19, 3—4 οὐσης πάλιν καὶ αὐτῆς <ταύτης> τῆς δόξης διττῆς; similiter p. 24, 1—2, ὅπερ ἔστι τὸ κατὰ φύσιν εἶναι <τοῦτο> αὐτὸ μόνον; dubium rectene. Præterea p. 26, 13—15 ἔμπροσθεν μὲν ἔφη μὴ δύνασθαι γόνιμον γένεσιν ἀποτελεσθῆναι μηδενός, εἰ μὴ δμόφυλα εἴη τὰ συνιόντα <γινῆ δὲ προστίθῃσιν, ὅτι> καὶ αὐτῶν δὲ τῶν ὁμοφύλων ἡ σύνοδος οὐκ ἐξ ἀνάγκης γεννᾷ; supervacanea sane sunt ista verba, licet aliis locis talia inveniantur, his vero additis particula δὲ, quod post αὐτῶν legitur, abundat; p. 47, 15—16 τίς οὖν ἡ λύσις τῆς ἀπορίας; ἔμοι μὲν <ἦδε τις εἶναι> δοκεῖ. Similia sæpius, quæ vera sunt fortasse, sed prorsus incerta. Quod p. 75, 2 pro δὴ scripsit δᾶν (i. e. δὴ ἄν), ego quidem ἄν prætulerim, quod δὴ particula facillime permutari potuit. Denique verborum modos sæpius ita correxit, ut grammaticorum legibus obædissent; ad quam rem infra revertar. — Uno autem loco ego correctionem proposuerim: p. 28, 21—23 θερμότητος μὲν ἄκρας ὑπαρχούσης ἐν πυρί, καθάπερ γε καὶ ὑγρότητος ἐν ἀέρι, ψυχρότητος δὲ ἐν ὕδατι, ξηρότητος δὲ ἄκρας . . . κατὰ τὴν γῆν; verba ὑγρότητος et ψυχρότητος locum mutare iubeo. —

Longe maiorem voluminis partem occupant commentaria in librum Hippocratis de victu acutorum, quæ edidit Georgius Helmreich. Hic præsto est maior codicum copia, quorum duo genera distingui posse videntur, alterum meliorum, alterum deteriorum, quos tamen prorsus spernere non licet. Sed in his quoque commentariis multi loci sunt, qui correctione egeant. E correctionibus autem primum illas tractabo, quæ aliorum scriptorum, Hippocratis imprimis, codicum testimonio nituntur. Ait editor in præfatione (p. XXXVI), non id sese egisse, ut textum Hippocratis, quem in lemmatis affert Galenus, ad normam optimorum Hippocratis codicum reformaret, sed talem redderet, qualem a Galeno lectum esse veri simile esset. Quam legem ut recte sibi proposuit, ita non semper servavit; immo haud raro verba Hippocratis apud Galenum tradita non solum secundum illius codices correxit, sed etiam recentiorum coniecturas, quibus Hippocratis verba emendare illi studuerunt, ad lemmata Galeniana corrigenda adhibuit. Afferam ex-

empla: p. 124, ³ ὥστε μελετητέα εἶναι codd. Galeni (præter unum, qui εἶναι omittit), Hippocratis autem codices alii ὥστε alii ὥς præbent, et in uno solo verbum εἶναι in rasura exstat; quod apud Hippocratem ὥς μελετητέα ἐστὶν scripsit Kuehlewein, non vitio ei vertendum est, sed apud Galenum non fuit corrigendum. Supervacanea sunt p. 124, ³⁶ αὖ (οἱ δὲ αὖ τινες . . .) et p. 128, ⁸ εἶναι (. . . ταῦτα νομίζειν δὴ τὸν ἕτερον κακὰ εἶναι); utrumque omittunt Galeni codices, at addidit Helmreich ex Hippocrate; rursus p. 133, ¹⁶ inclusit ὁξέσι, quod omittunt Hippocratis codices plerique, et p. 149, ⁹ αὐτὴν, quod ante εὐθύς præbent codices, Hippocrati confidens non inclusit ille quidem, sed e textu plane eiecit.

Aliis locis contigit editori, ut Oribasium adhibens verba Galeni restitueret. Unum præcipue locum afferam, de quo initio dubitaveram, nunc vero editorem recte egisse confido (p. 220, 18-20):

Galenī codices

εἰ γὰρ ἔδατι παραβάλλοις αὐτόν
[i. e. τὸν ὑδατώδη οἶνον], αἰ-
σθήσει σαφῶς ἐκ τῆς παραβολῆς
τὴν γεῦσιν [γένεσιν unus codex]
τῶν τοιούτων οἶνων γεγονέναι
βραχεῖαν στύψιν εἰληφότων [εἰ-
ληφνῆσαν unus codex].

Oribasius

εἰ γὰρ ἔδατι παραβάλλοις αὐτόν,
αἰσθήσει σαφῶς ἐκ τῆς παρα-
βολῆς ἐξ ὑδατος γεγονέναι βρα-
χεῖαν στύψιν εἰληφότος.

Editor igitur recepit ex Oribasio verba ἐξ ὑδατος (quæ omittunt Galeni codices) et εἰληφότος, ex uno Galeni codice γένεσιν — affert autem exempla, quibus τὴν γένεσιν γεγονέναι recte dici demonstratur —, correxit denique τῶ τοιούτῳ οἶνῳ, quæ verba omittit Oribasius. Itaque hunc Galeni verba in brevius contraxisse apparet. — Recte etiam p. 175, ²³ τέμνειν pro τέμνεσθαι, p. 258, ¹⁵ ἀπάντων pro αὐτῶν Oribasium sequens scripsisse videtur.

Constat igitur codices Galenianos, qui exstant, pluribus vitiis laborare, quam ut semper iis fidem habere liceat. Verum uti correctione sæpius opus esse concedendum est, ita correctiones adhibitæ non omnes tales sunt, ut Galeni verba recte editores restituisse confidendum sit. Traditur p. 217, ¹⁴⁻¹⁵ κατὰ λόγον οἶν τὰ ἀτμώδη περιπτώματα πλεονάζει, scripsit editor κατὰ λόγον οἶν (ἐστὶ) τὰ ἀτμώδη περιπτώματα πλεονάζειν; traditur p. 317, ²⁰⁻²¹ τοῦτο δὲ μοι δοκεῖ τὴν πλήρωσιν τῶν σιτίων εἶναι, scripsit editor δηλοῦν pro εἶναι; p. 327, ¹⁵ inseruit κακῶς εἰπόν, p. 354, ²¹ καθαίρει, quæ quo modo exciderint, nemo videt. Iam cum de commentariis in librum de natura hominis agebam, editorem sæpius Galenum coegisse commemoravi, ut in verborum modis usurpandis certas grammaticorum leges sequeretur; eodem autem modo hic res se habet. Exempla ex utrisque commentariis afferam, ubi tali ratione verba tradita correcta sint: p. 3, ⁸⁻⁹ ὅταν . . . μέλλου, p. 4, ⁶⁻⁷ καὶ . . . διέρχονται, p. 5, ²²⁻²³ εἰ . . . ἀγέλης (ἀγέλοις

tamen L), p. 178, ¹ καὶν . . . διαιτῶρης, p. 183, ²⁴ ἦν . . . δύναιτο, p. 215, ¹⁷ εἶ . . . πεπανθῇ (πεπανθεῖ unus codex), p. 249, ²⁵⁻²⁶ ὅταν . . . εἶη, p. 252, ² ὀπηλίκον ἂν εἶη, p. 271, ²²⁻²³ ὥς εἴποι τις, p. 273, ²⁹ εἴτε . . . συμβῇ, p. 276, ⁵ ὥς ἂν ἐθέλοις; his locis coniunctivum pro optativo vel optativum pro coniunctivo scripserunt vel particulam ἂν addiderunt editores vel alio modo correxerunt. Si per itacismum vitium explicatur, nihil moror; nunc vero potius expectandum est, dum Galeni sermonem aliquis codicum testimonio usus examinaverit. Nec magis p. 276, ²⁷ verba ὥστε τὴν τραχείαν οὔσαν πάντως καὶ ξηράν, eo quod pro οὔσαν scriptum est εἶναι, satis certo correcta esse arbitror.

Testimonia quoque addiderunt editores, illos imprimis locos ex ceteris scriptis Galeni, ubi iidem qui hic Hippocratis loci afferuntur; quæ maxime in commentariis ad librum de victu acutorum abundant. Hic excerpta quoque Galeniana, quæ apud Oribasium inveniuntur, attulit editor; quæ etiam, ut dixi, ad textum restituendum nonnihil valent. Sunt tamen, quæ eum fugerint, non solum e Synopsis libris atque libris ad Eunapium scriptis, quod eo facilius fieri potuit, quod in volumine quinto editionis operum Oribasii a Bussemakero et Darembergio paratæ, quod post mortem demum ipsorum editorum lucem vidit, unde sua hauserit ille, nusquam indicatur, sed etiam duo e Collectionibus medicis. Addenda igitur hæc sunt: ad p. 136, ³⁰ sqq. conferatur Orib. Coll. XIV 48 (II p. 562, ⁶ Daremb.), ad p. 164, ⁸ sqq. Orib. Coll. IX 21, ¹⁻² (II p. 323, ¹), ad p. 164, ¹⁹ sq. Orib. Ad Eun. IV 81 (V p. 760, ¹), ad p. 169, ⁶ sqq. Orib. Syn. IX 7, ¹⁻² (V p. 473, ⁶), ad p. 266, ¹³ Orib. Syn. VI 19, ⁵ (V p. 292, ²), ad p. 267, ²⁸ sqq. Orib. Syn. VI 19, ⁴ (V p. 291, ¹⁰), ad p. 275, ¹⁰ sqq. Orib. Syn. VI 18 (V p. 290, ¹⁰), ad p. 280, ²⁵ sq. Orib. Syn. VI 19, ³ (V p. 291, ⁷), ad p. 281, ⁷ sqq. Orib. Syn. VI 19, ¹⁻² (V p. 291, ³), ad p. 329, ²⁵ sqq. Orib. Ad Eun. IV 78, ¹¹ (V p. 759, ¹⁰), ad p. 352, ¹⁵ sqq. Orib. Syn. IX 22, ³ (V p. 504, ¹²).

Denique ad tertium opusculum me convertor, de diæta Hippocratis in morbis acutis, quod edidit Ioannes Westenberger. Hic illud, quod nonnulli subditivum habuerunt, non dubitat Galeno ascribere; Helmreichio tamen non persuasit, qui de Pseudo Galeno loquitur (p. 196 et 207). Hoc duo soli tradunt codices, quorum uterque pessimi ingenii est, ita ut de genuini textus restitutione mihi quidem plane desperandum esse videatur. At non desperavit editor, qui corrigendo ac supplendo verum Galenum revocare studuit. Opus non est exempla hic afferre, cum supplementis præcipue omnes paginae abundant, quæ licet ingeniosa sint aptumque sensum præbeant plerumque, in solo prorsus lubrico nos versari manifestum est.

Si de toto volumine iudicium breviter comprehendendum est, uberrimam ac summi pretii materiam hic congestam grato animo accipere debemus. Si vero Galeni verba, qualia ipse scripsit, legere

aliquis desiderat, magno multorum hominum doctorum studio etiam nunc opus esse certo affirmandum est. Sed licet sperare, ea quæ hic congesta sunt, quæque vix multum augeri poterunt, utilia fore ad studia, quæ ad Galenum spectant, promovenda.

Ioannes Ræder.

Alfred Nagl, Die Rechentafel der Alten. Mit 2 Tafeln und 5 Abbildungen im Texte. Wien (in Kommission bei Alfred Hölder) 1914. (= Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse. 177. Band, 5. Abhandlung). 86 SS. 8vo. (2 Kr. 55 H.).

Auch wer die culturgegeschichtliche Bedeutung des Gegenstandes nicht so hoch einschätzen kann als der Verf., wird zugeben müssen, dass schon die überlieferten Denkmäler und die Erwähnungen in der Litteratur es der Wissenschaft zur Pflicht machen die Handhabung der antiken Rechentafel so klar wie möglich zur Anschauung zu bringen, und dass diese Pflicht noch nicht genügend erledigt ist. Der Verf. hat sich selbst früher mit der Sache beschäftigt (Abhandlungen zur Geschichte der Mathematik 1899, IX S. 335—357); die vorliegende Abhandlung ergänzt und berichtigt seine früheren Aufstellungen in wesentlichen Punkten. Das erste Capitel (Zahlenvorstellung und Zahlendarstellung, S. 4—40) stellt, nach einer kurzen Einleitung über die Entwicklung des «Zahlenwesens», über Fingerrechnen (nicht erwähnt ist die *ἔκφρασις τοῦ δακτυλικοῦ μέτρου* des Nikolaos Rhabdas, s. J. G. Schneider, *Eclogae physicae* I S. 477 ff. und P. Tannery, *Notice sur les deux lettres arithmétiques de Nicolas Rhabdas*, Paris 1886) und Zahlzeichen, die im Original oder in genügender Abbildung erhaltenen Rechentafeln zusammen. Dabei wird das Exemplar des Pariser Cabinet des médailles nach einem Gipsabdruck zum ersten Mal befriedigend abgebildet. Leider bringt der Verf. kein Bild des zweiten erhaltenen Exemplars einer römischen Rechentafel, obgleich er die Genauigkeit der vorliegenden Abbildung bezweifelt (S. 16). Das Original war früher im Museo Kircheriano; wo es jetzt bei der Auflösung dieser bunten Sammlung hingekommen ist, weiss ich nicht zu sagen. Dankbar zu begrüßen ist die genaue und deutliche Nachbildung (auf Taf. I) der Linien und Zahlzeichen des Salaminischen Rechentisches, den der Verf. mit Recht als einen wirklichen, für die Praxis bestimmten Abacus betrachtet, nicht als eine ungefähre Nachbildung eines solchen, und die Wiedergabe (S. 19) der vor wenigen Jahren veröffentlichten Bruchstücke

einer anders gestalteten Rechentafel aus Amorgos. Auf diesen Denkmälern baut der Verf. dann, nach einer Erläuterung der griechischen und römischen Zahlzeichen, im 2. Capitel (die Zahlenbewegung, das Rechnen, S. 40—65) seine Darstellung der praktischen Ausführung der vier elementaren Rechnungsarten auf dem Abacus. Neu ist hierbei die durch die Tafel von Amorgos sicher gestellte Einsicht, dass der griechische Abacus nicht wie der römische lauter dekadischen Reihen hatte (für 1, 10, 100 usw.), sondern zwischen je zwei dekadischen solche für 5, 50, 500 usw. Dadurch ändert sich das Bild der Hauptoperation, des Multiplizirens, ganz bedeutend; S. 56—57 bringen zur Anschauung, wie eine solche Multiplication sich ausnimmt nach der sehr beachtenswerthen Hypothese des Verf.'s. Was er aber über die Verbindung der Archimedischen Regel für die Multiplication der Glieder einer Quotientenreihe (Arenar. III 6—8) mit dem Abacusrechnen vorbringt, scheint mir sehr gekünstelt; sie lässt sich nur auf die Potenzen von 10 anwenden, nicht auf die Reihe 1—5—10—50—100 usw. (vgl. S. 54), und ist sicher nicht «eine Erbschaft der alten Rechentafel» (S. 49).

Durch die Tafel von Amorgos erklären sich auch die Zahlzeichen der Salaminischen. Nach der sehr wahrscheinlichen Annahme des Verf.'s waren die beiden Zahlenreihen an den Langseiten des Tisches für zwei Rechner bestimmt, die beim Multiplizieren darauf den Multiplikator bezeichneten, während der Multiplizandus auf der Zahlenreihe an der einen Schmalseite angegeben war; die 5 kleineren Linien neben der anderen Schmalseite waren für die Bruchrechnung da (für 1, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ Obol); auf dem grossen leeren Raum in der Mitte lagen die Rechensteine zum Gebrauch bereit. Die Querlinie, wodurch die 11 Hauptlinien für die ganzen Zahlen wagerecht halbirt werden, bezeichnet die Grenze des für die beiden Rechner zur Verfügung stehenden Raumes. Die Tafel von Amorgos bestätigt ferner die vom Verf. vertretenen Ansichten über die Richtung der Linien (senkrecht auf den Rechner zu) und die Anbringung der Rechensteine (zwischen, nicht auf, den Linien).

Im 3. Capitel (S. 66—77) erläutert der Verf. eingehend die schwierige Schrift des Volusius Maecianus über die römische Silbergeldrechnung. Ob es ihm gelungen ist sie vollständig aufzuhellen, muss ich dahingestellt sein lassen (vgl. S. 75).

Das 4. Capitel (S. 78—80) bespricht kurz «das geschichtliche Verhältnis der griechischen Alphabetlogistik zur Rechentafel», und in einem «Anhang» (S. 81—84) setzt der Verf. sich mit Hultsch auseinander, dessen Artikel «Abacus» bei Pauly Wissowa bisher die neueste Behandlung des Gegenstandes war.

Dass der Verf. die Frage gefördert hat, ist unzweifelhaft. Was zum Widerspruch herausfordert, sind meist gelegentliche Bemerkungen, wodurch die Hauptsachen nicht betroffen werden.

Die Logistik ist niemals zur Geometrie gerechnet worden, wie S. 12 behauptet wird; sie verhält sich zur reinen Arithmetik, wie die Geodaisie zur Geometrie (Proklos in Euclid. S. 39, 20). An der S. 12 Anm. angeführten Stelle hat Nesselmann nicht die Logistik sondern die geometrische Algebra im Auge; was ebenda aus «Heron» angeführt wird, genügt schon um die falsche Vorstellung des Verf.'s zu widerlegen; es rührt übrigens nicht von Heron her, sondern geht auf Geminos zurück (s. P. Tannery in der oben angeführten Abhandlung, zur Zeit das beste, das es über griechische Rechenkunst giebt). In der Cicerostelle S. 13 Anm. 2 bedeutet *geometria* Mathematik überhaupt, wie der Zusammenhang lehrt.

Wie der Verf. *rationem purgare* bei Suetonius (Calig. 29) verstanden wissen will (S. 42), ist mir nicht klar; es kann doch nur bedeuten «reinen Tisch machen», die Rechnung erledigen, hat also mit dem *purgare arcus* bei Herbert nichts anderes zu thun, als dass beides durch Entfernung der Rechensteine geschieht.

Man kann nicht sagen, dass «die Rechnungen der griechischen Mathematiker» sich «bisweilen beträchtlich ungenau und fehlerhaft» erweisen (S. 80 Anm. 1); der angeführte Irrthum des Eutokios beruht nicht auf einem Rechenfehler sondern auf Verlesung ($\theta' \iota\alpha'$ verwechselt mit $\bar{\theta} \iota\alpha'$).

Weder *πεμπάζειν* noch der Ausdruck «nicht bis auf Fünfe zählen können» hat mit der Rechentafel das geringste zu thun (S. 78); beides bezieht sich auf das Zählen der fünf Finger.

Warum der Verf. (S. 73 Anm. 1) das vollkommen klare *temere* bei Volusius Maecianus 67 in *Romae* ändern will, verstehe ich nicht. Unangenehm berührt die Schreibung *αἱ μυριάδες ἀπλαί, διπλαί* S. 7 und *Σανπί* S. 79 («Zeichen des Sp-Lautes»!). Druckfehler: S. 17 Pignoria, S. 46 Anm. 1 Schou, S. 67 Unizialsystems, S. 76 Anm. Z. 2 *dimid tasexiula* (d. i. *dimidia sextula*).

Juli 1915.

J. L. Heiberg.

Johannes Vahlen, Beiträge zu Aristoteles' Poetik. Neudruck besorgt von Hermann Schöne. Leipzig 1914, Teubner. VIII + 362 SS. 8vo.

Von den beiden Sammlungen der kleinen Schriften Vahlens (Opuscula Academica I—II, 1907—8; Gesammelte philologische Schriften I, 1911) sind nach der Bestimmung des Verfassers (Ges. philol. Schr. I S. III) die in den Wiener Sitzungsberichten 1865—67 erschienenen Erläuterungen zur Poetik des Aristoteles

ausgeschlossen worden. Sie bilden in der That ein abgeschlossenes Ganzes, und man begreift, dass der Verfasser sie für sich hat halten wollen; aber dennoch kann man nicht umhin mit dem Herausgeber (S. V) zu bedauern, dass ein unpraktischer Formalismus den Verfasser veranlasst hat den Aufsatz über Aristoteles' Lehre von der Rangfolge der Theile der Tragödie in die Ges. philolog. Schriften (I S. 235 ff.) aufzunehmen, weil er an anderer Stelle ursprünglich veröffentlicht wurde.

Die im vorliegenden Band vereinigten Abhandlungen geben einen fortlaufenden Commentar zur Poetik und ergänzen so die Ausgabe Vahlens, die ausser dem kritischen Apparat nebst Parallelstellen nur eine, allerdings sehr ausführliche und ergiebige, «Mantissa adnotationis grammaticae» bringt. Die Ausgabe ist an Hermann Bonitz dedicirt, und an dessen Analysen Platonischer Dialoge erinnert die sorgfältige Klarlegung des Gedankenganges, wie sie in Vahlens Abhandlungen zur Poetik bis ins einzelste durchgeführt ist. Sein feines Sprachgefühl und seine Vertrautheit mit dem Sprachgebrauch des Aristoteles führen ihn sicher durch den schlecht überlieferten und auch an und für sich schwierigen Text. Der neueste Herausgeber der Poetik, der leider kürzlich gestorbene, treffliche Aristoteleskenner Ingram Bywater, bezeichnet mit Recht Vahlens «Beiträge» und Ausgabe als epochemachend für das Verständniss der Schrift und als die Arbeiten, denen er das meiste verdankt (Aristotle On the art of poetry, Oxford 1909, S. X). Aber nicht nur für das Werk selbst sind die «Beiträge» von Bedeutung, sondern auch für Textbehandlung und philologische Exegese überhaupt. Vahlen gehört in erster Linie zu denen, die der wüsten Coniecturmacherei ein Ende gemacht haben, und ebenso viel hat er dazu beigetragen gegen die Cobet'sche Gleichmacherei eine freiere und feinere Sprachbetrachtung zur Geltung zu bringen. Wer die Anmerkungen zu den «Beiträgen» durchliest (hier am Schluss zusammengestellt S. 236—354), freut sich jeden Augenblick über die reichlich belegten sprachlichen Beobachtungen, wodurch unbegründete Aenderungen der Ueberlieferung und billiges Hofmeistern der Sprachbewegung zurückgewiesen werden. Die sachliche Erläuterung steht dabei zurück; aber zur Schulung in der Behandlung eines Textes und in Beobachtung der Sprache werden diese «Beiträge» für immer paradigmatisch bleiben.

Peinlich ist das kleinliche Sticheln auf Spengel, das sehr oft nicht der Wissenschaft dient. Unbegreiflich ist es mir auch, dass Vahlen, der einzelne Abschnitte umzuarbeiten beabsichtigte, ausdrücklich «die Benutzung von Notizen und Entwürfen zur Neuredaktion beim Neudruck seiner Schriften» untersagt hat (S. V); das heisst auch nicht der Wissenschaft dienen. Der Herausgeber war so genöthigt einfach einen Wiederabdruck zu veranstalten; hinzugefügt hat er ein Verzeichniss der Aristotelesarbeiten Vahlens

(S. VII—VIII) und 2 Register (Namenverzeichniss S. 355—56, Stellenverzeichniss S. 356—62), wovon namentlich das zweite sehr willkommen ist.

Juli 1915.

J. L. Heiberg.

E. Norden, Ennius und Vergilius, Kriegsbilder aus Roms grosser Zeit. Leipzig 1915, Teubner. 176 S. 8°.

«Vem ville räkna det som bedrägeri av Vergilius, om han för att smycka sig har lånat något av de äldre? Tvärtom måste man hysa tacksamhet mot honom att han i sitt verk upptog månget, som skall vara i evighet och därigenom bidrog till att minnet av de äldre ej fullkomligt dog ut.» Så säger Macrobius Sat. VI 1, 5. Hur beroende Vergilius är av Homerus, är en känd sak. Att han av romarskalden Ennius lånat enstaka vändningar, halvverser, ja t. o. m. hela verser något ändrade, visste vi förut. Att han t. o. m. utsträckt efterbildningen till episoder, anade visserligen kännare (som när det i skolier står *totus hic locus Ennianus est*), men vi saknade hittills något genomfört bevis härför. Norden har nu genomgått särskilt början av Aeneidens andra hälft och funnit att den i långt vidsträcktare grad än man hittills trott är byggd på Ennius.

Ennius Annaler omfattade i 18 böcker det romerska folkets historia, därutav 6te boken Pyrrhus, 7—9 böckerna enligt allmänt antagande 1^{sta} och 2^{dra} puniska krigen. Likväl säger Cicero Brut. 75 f.: «Om Ennius föraktade Naevius som han låtsar, skulle han ej, då han genomgick så många krig, hava lämnat det heta första pun. kriget; men han säger själv varför han gör det: *scripsere, inquit, alii rem corsibus*». Ät detta Ciceros intyg har Norden först givit full giltighet, medan alla förut (t. o. m. Skutsch och Leo) menat som Vahlen, att några fragment äro kvar, som förbjuda oss att sätta tro till dessa Ciceros ord. Det finns visserligen 5 fragment (Norden tillägger ett 6te), som tämligen säkert syfta på en och samma händelse år 260 f. Kr., det första bygandet av en flotta. Men vore det riktigt att därav sluta till att hela det 23-åriga 1^{sta} pun. kriget varit skildrat? Dessutom finns det hos Cicero de inv. I 27 ett fragment: (223) *Appius indixit Karthaginiensibus bellum*. Men om än denna vers är av Ennius och tillhör hans sjunde bok, kan den däri ha tjänat som tidsbestämmelse, t. ex. om före den stått 30 år hade förgått, sedan» —, ungefär som när det i början av Livius 4de dekad heter att «63 år — så många år det från 1^{sta} till slutet av 2^{dra} pun. kriget — tagit lika många böcker som 487 år *ad Ap-*

pium Claudium consulem, qui primum bellum Carthaginiensibus intulit». Fragmentet ur Gellius XVIII 5, 2 (232 Vahlen) *Denique vi magna quadrupes eques atque elephanti Proiciunt sese* kunde visserligen hänföras på slaget i 1^{sta} pun. kriget, som Kartagerna i Afrika vunno över Regulus och romarne; men även i 2^{dra} pun. kriget hade Hannibal rytteri och elefanter i sin här. Vi kunna alltså lita på Ciceros ord, att Ennius förbigått skildringen av 1^{sta} pun. kriget, därför att Naevius i vers skildrat det.

I Vergilius VII bok möter oss ett egendomligt fördelande av rollerna mellan Juno och furien Allecto. Trojanska sändebud komma från Aeneas till den gamle kung Latinus och vända tillbaka med gynnsamt svar. Men Juno vill ha krig: hon beger sig till jorden, kallar Allecto till sig och ger henne befallning att störa freden. Furien påbörjar arbetet och lovar vidare sina tjänster, men Juno avvisar dem med den underliga ursäkten att Jupiter inte skulle tåla furiens allt för fria kringsvävande. Junos egen aktion inträder alltså: hon slår in Janustemplets portar och kriget börjar. — Juno har Vergilius tagit från 1^{sta} boken, furien har han hemtat från Ennius, hos vilken Juno blott var anstiftarinna av kriget men hade överlämnat hela utförandet av befallningen åt sitt organ Discordia. För Vergilius stod vid sidan av Homerus den romerske skald, i vilken han ingått en ny inkarnation, Ennius. När denne säger (hos Horatius)

*postquam Discordia taetra
Belli ferratos postes portasque refregit,*

har Vergilius efterbildat honom i verserna VII 620

*tum regina deum caelo delapsa morantis
impulit ipsa manu portas et cardine verso
Belli ferratos rumpit Saturnia postis.*

Vad som hos Ennius gäller Discordia, har således hos Verg. blivit sagt om Juno själv, när hon slår in krigstemplets portar.

De ovan anförda verserna av Ennius kunna vi emellertid också datera: krigets portar, Janustemplets dörrar i Rom, stängdes nämligen endast en gång före Augustus, år 235 f. Kr., men måste på nytt slås upp samma år, då ett nytt uppror utbröt. En beskrivning av denna Discordia finner Norden med rätta i vv. 521 Vahlen (lib. incert.):

*corpore Tartarino prognata paluda virago,
cui par imber et ignis, spiritus et gravis terra.*

Ett annat fragment, som gällde Gallernas anfall på Rom år 387 (Macrob. Sat. I 4, 17 *Ennius in annalium septimo*)

*qua Galli furtim noctu summa arcis adorti
moenia concubio vigilesque repente cruentant,*

har Norden med Ribbeck (1856) förklarat som en återblick på vad man i Rom under det 2^{dra} pun. krigets dagar kunde ha skäl att tänka på, medan Vahlen utan vidare ändrar *septimo* till *quarto*. — Åt sjunde boken har Norden också räddat följande vers, som hos Charisius s. 200 anföres utan boktal (*Ennius annalium libro*), (Vahlen 503)

Hispane, non Romane memoretis loqui me

genom att jämföra det avvisande svar, de romerska sändebuden fingo av Volcaniernas äldste enligt Liv. XXI 19, 6 ff.: «söken eder vänner där, varest man ej känner Sagunts olycka». Så här: «sägen att jag talar i mina landsmäns namn, ej i romarnes».

Det är ej många av 7de bokens fragment, som Norden s. 150 ff. låter följa i samma ordning som Vahlen. — En ny fragmentsamling av Ennius annaler är under utarbetande av K. Meister (s. 149 a. 2) —. Att Vergilius också i sin 10de sång hemtat stoff från Ennius 7de, liksom i den 12te från Ennius 8de, har Norden ss. 50 och 170 på ett slående sätt framställt.

Carl Thulin.

Kultur der Gegenwart II, 7, 1: Allgemeine Rechtsgeschichte. Erste Hälfte: Orientalisches Recht und Recht der Griechen und Römer. Von Joseph Kohler und Leopold Wenger. Leipzig u. Berlin 1914, Teubner. VI + 302 S.

Til at skrive en virkelig kritisk Anmeldelse af det foreliggende Afsnit af «Kultur der Gegenwart» savner jeg Forudsætninger. Hvad jeg kan give er kun et Referat, med saadanne Randbemærkninger som kan falde en i Dele af Stoffet ikke helt nkyndig og interesseret Læser ind.

Af de to Forfattere har Kohler bearbejdet primitive og orientalske (derunder ogsaa amerikanske) Folks Ret, Wenger den græsk-romerske Ret. Begge er dygtige Forskere, specielt hjemme paa deres Omraade, Kohler endog paa sit store Felt *facile princeps*; af begge kunde man vente sig noget Betydeligt og Interessant, og man bliver ikke skuffet.

Kohler har faaet den vanskeligere og mindre taknemmelige Opgave. Medens primitive Folks Ret, trods de lokale Variationer, dog lader sig fremstille nogenlunde som en Eenhed, saa falder de «orientalske» Folks Ret fra hinanden i en Mængde Grupper, der tildels er uden indbyrdes Forbindelse. Det forekommer mig at den første Del af Opgaven, primitive Folks Ret, er lykkedes bedst. Indledningen i det ganske vist meget vanskelige Stof kan hist og

her falde noget tung for Læsere uden særlige Forudsætninger; men hvad der her kan være blevet tilbage af Uklarhed, spredes naar man kommer over i Fremstillingen af de enkelte Retsinstituter; den er helt igennem klar og udmærket oplysende. Den eneste mere almene Indvending jeg har imod den, er den at der til Tider meddeles vel rigeligt af barbariske Navne paa primitive Retsforhold. Ingen vil jo i en populær Oversigt, som denne skal være, søge Oplysning om Enkeltheder, men gaa til Speciallitteraturen; yderligere værdiløse bliver saadanne Oplysninger, naar det ikke engang meddeles fra hvilket Sprog Navnene stammer — hvad det ofte ikke gør. Endda er den vedføjede Litteraturfortegnelse meget summarisk og praktisk lidet brugbar. Det skulde synes at have været bedre at holde Fremstillingen fri for alle lærde Enkeltheder, og give en indgaaende Veiledning til at finde sig til Rette i den spredte Litteratur om Emnet. — Af særlig Interesse synes mig Kohlers skarpe Betoning af Moderretten som fælleds Udgangspunkt for alle Folkeslag, samtidig med at han meget rigtigt fremhæver at der hos Kulturfolk regelmæssig kun findes svage Rester af den oprindelige Tilstand.

I Fremstillingen af de orientalske Folks Ret følges et Schema, saaledes at alle vigtigere Retsinstituter gennemgaas for hvert enkelt Folk. Dette har ført til idelige Gentagelser og til nogen Tilsløring af de ledende Synspunkter. Det havde vistnok været mere oplysende at lægge disse alene til Grund, og f. Ex. ved Fremstillingen af Islams Ret at begrænse sig til den interessante Kamp mellem Koranens Bud og Samfundslivets Krav, som atter og atter gør sig gældende paa dette Omraade. Paa lignende Maade synes i den buddhistiske Ret det egentlig Særtegnende at være Religionens mildnende Indflydelse paa en ældre, tildels barbarisk grusom Retsordning. Disse Synspunkter fremhæves nok i Kohlers Fremstilling, men der tages tillige en Del indifferent Stof med, som kunde undværes. Overalt lod ganske vist en saadan Fremgangsmaade sig ikke gennemføre: i ægyptisk og babylonisk Ret f. Ex. vil Læseren først og fremmest interessere sig for hvor vidt disse to gamle Kulturfolk har bragt det, og til at give et Begreb herom passer en systematisk Gennemgang saaledes som Kohler giver den. — I det Hele læser man Kohlers Behandling af Emnet med Interesse og med Følelsen af Tryghed: det er en baade kyndig og aandfuld Forsker, der veileder Læseren i det spredte og vanskelige Stof. En fyldig og indgaaende Litteraturoversigt er et yderst velkomment Tillæg til dette Afsnit.

Wenger har behandlet den græsk-romerske Ret under Eet, saaledes at Udgangspunktet bestandig tages i romersk Ret, hvis traditionelle System saaledes bliver bestemmende for Anordningen, og Omtalen af de græske Retsinstituter knyttes til de romerske. Endvidere har han lagt særlig Vægt paa at fremhæve Forbindelsen mellem romersk og moderne Ret, og har herved væsentlig — ikke

udelukkende — haft tysk Ret (Bürgerliches Gesetzbuch) for Øie. Det Historiske kommer paa denne Maade ikke til at beherske Fremstillingen; det bestemmer ikke Anordningen, der er systematisk-dogmatisk, men gør sig kun gældende i Omtalen af de enkelte Retsinstituter. Hovedvægten ligger endvidere paa den materielle Ret; Processen gøres ganske kort af tilsidst, og kun af den klassiske romerske Proces gives der en noget mere indgaaende (og dog yderst summarisk) Fremstilling. Strafferetten maa nøies med en kort Oversigt; paa Straffeprocessen gaas der næsten ikke ind.

Ved at tage den græske og romerske Ret under Eet har Wenger naaet at undgaa trættende Gentagelser, idet han ved at behandle hvert Folks Ret for sig stadig havde maattet henvise fra det ene til det andet. Paa den anden Side træder Eiendommelighederne i Retsudviklingen hos de to Folk ikke saa klart frem som de havde kunnet gøre i en sondret Fremstilling. Denne Ulempe forstærkes betydelig ved den systematiske Behandling med Udgangspunkt i Romerretten og stadigt Henblik paa moderne Ret. Man faar ikke engang noget klart Billede af Gangen i den romerske Rets Udvikling, hvad der dog havde været forholdsvis let at give; og den græske Ret kommer aldeles tilkort. Den ses overveiende under det Synspunkt om den har paavirket den romerske Ret eller ikke. Wenger er forsigtig med Antagelsen af saadanne Paavirkninger; hvor de ikke bestemt lader sig paavise, er han mere tilbøielig til at antage parallel Udvikling. Denne Tilbageholdenhed fortjener sikkert al Anerkendelse; men den hele Fremgangsmaade, som den ovenfor er skizzeret, synes mig mislig. Den hænger sammen med Charakteren af det Værk, hvoraf Wengers Arbejde er et Afsnit: det Historiske skal i en «Kultur der Gegenwart» strengt taget bestandig ses i dets Forhold til Nutiden; kun det har Interesse, der har Betydning for vore Dages Tilstande. Men det straffer sig i en «Rechtsgeschichte» saaledes at dethronisere det Historiske. For at tage et konkret Exempel: den romerske Rets Udvikling lader sig, saavidt jeg skønner, kun fremstille ordentlig paa Grundlag af og i stadig Forbindelse med den romerske Proces, fordi — som Wenger selv rigtigt bemærker S. 284 — man i Rom kun kan faa sin Ret i de Tilfælde hvor der foreligger en positiv formuleret Retsbeskyttelse for den, og en bestemt Procesform. Skønt dette Princip ogsaa gælder i græsk, ialtfald i attisk Ret, spiller det dog dér — paa Grund af Domstolenes ganske forskellige Indretning — en langt mindre Rolle. Nu er den romerske Civilproces uden synderlig Betydning for moderne Proces, der er gaaet ganske andre Veie; men det kan aldrig berettiges til, i en romersk Retshistorie, at spise den af med et lille Anhang efter det Hele — Strafferetten behandles yderst summarisk, og Straffeprocessen negligeres ligefrem. Det er for saa vidt berettiget, som Romerne ikke paa strafferetligt Omraade har præsteret noget af blivende Betydning. Men Udviklingen af

den romerske Strafferet og -proces er taalelig vel kendt og i sig selv meget interessant; og særlig i Straffeprocessen vrimler det af historiske Problemer, som man gerne vilde kende en Forsker som Wengers Stilling til.

En anden almindelig Betragtning, som Læsningen af Wengers Afsnit giver Anledning til, munder ud i det Spørgsmaal: for hvem skrives egentlig en saadan Fremstilling? Et Par Sætninger vil illustrere Nødvendigheden af Spørgsmaalet. S. 227: «Eine Besitz-einweisung des Berechtigten ist zur Erlangung der Servitut nicht nötig, gibt aber dem Erwerber den Rechtsbesitz, den die Jurisprudenz dem Sachbesitz analog gestaltet hat». S. 229: «Beim griechischen «Verkauf auf Lösung» ging wohl durch Veräußerung während schwebender Bedingung das Eigentum am Pfande auf den Erwerber mit derselben Klausel zugunsten des Schuldners über». Saadanne Sætninger — og dem er der mange af — er sikkert umiddelbart forstaaelige for den romanistisk skolede Jurist, og ogsaa en Philolog der kender noget til græsk og romersk Ret vil ved nogen Eftertanke hitte ud af Meningen. Men den Lærerkreds, som «Kultur der Gegenwart» fortrinsvis henvender sig til, skulde dog vel være videnskabelig interesseret Lægmænd, der vil orientere sig m. H. t. Forskningens Standpunkt paa et givet Omraade. De vil med Udbytte kunne læse Kohlers Afsnit; af Wengers Fremstilling er jeg bange for de vil have liden Glæde. — Det er egentlig ikke nogen Fornøjelse at maatte gøre saadanne Indvendinger mod et Arbejde af en kyndig og besindig Forsker, som jeg selv har haft baade Glæde og Udbytte af at gøre mig bekendt med.

Som Vidnesbyrd om opmærksom Læsning tilføies nogle Bemærkninger om Enkeltheder. Kohler anfører S. 1—2 Australnegrenes, Bantufolkernes o. a. yderst udviklede Sprog som Bevis for at der ligger en Aartusinder lang Udvikling bag primitive Folks nuværende Kulturstandpunkt. I sig selv er dette naturligtvis rigtigt; men naar han saa i det Følgende taler om, at vore Kultursprog er langt «grovere», vil enhver dansk Læser, der mindes Jespersens berømte Undersøgelser, føle at Betragtningen er skæv. De primitive Folks Sprog er i sig selv et Vidnesbyrd om et betydeligt Kulturarbejde; men i Sammenligning med vore moderne Sprog er de i deres Kunstighed netop et Bevis paa Naturfolkernes forholdsvis lave Kulturtrin. — S. 13 tales der om, at Religionen hos primitive Folk udvikler sig til et «dogmatisches Geflecht von Glaubenssätzen», og lidt nedenfor tales om «ein Gebilde von Glaubenssätzen». «Trossætninger» er noget man skal være meget varsom med at tale om i Naturreligioner; ialtfald viser da Grækernes og Romernes Exempel, at selv høitstaaende Kulturfolks Religion kan være saa godt som fri for den Slags. — S. 16 synes det mig misvisende at tale om «Liebesleidenschaft» i Forbindelse med primitive Folks Ægteskab. — S. 17 lægges

der sikkert for eensidigt Vægt paa Frygten for de Døde som Udspring til Dødekulten; jvfr. M. P. Nilsson, *Primitive Religion* S. 68 f., og I. P. Jacobsen, *Manes* S. 24. — Overfor de orientalske Folks Ret har jeg næsten udelukkende maattet forholde mig som Lærende; derfor her kun den Bemærkning, at det i Fremstillingen af den indiske Ret virker noget generende, at Indiens Urbefolkning trækkes ind med, samtidig med at der fra indisk Ret sluttes til indogermansk Ret. Saaledes hedder det S. 106: «Dagegen ist die Polyandrie bei den Indogermanen längst erloschen; Spuren gehen allerdings in frühere Zeiten zurück, und dass die Urstämme Indiens teilweise polyandrische Einrichtungen beibehalten haben, ist nichts Seltenes». Kohler mener sikkert ikke, at Polyandri hos Indiens Urbefolkning kan bevise noget-somhelst om Polyandri hos «Indogermanerne» (jvfr. S. 103, hvor det med Rette bemærkes, at Blodhævnens hos de dravidiske Folk ikke betyder noget for «indisk Ret»); men for den Læser, der ikke veed Besked, er hans Udtryksmaade vildledende. Bedre havde det maaskee været at indordne den Smule der siges om Indiens Urbefolkning under primitive Folks Ret. — Om Augusts Ægteskabslovgivning taler Wenger et Par Steder (S. 165 og 200) paa en saadan Maade, at det synes glemt at Loven alene eller dog næsten alene tog Sigte paa de to høieste Stænder — hvad der i høj Grad formindsker dens Værdi som Vidnesbyrd om den almindelige Tilstand i Rom, endsige da i hele Riget. — S. 192 siges om Latinerne, at de ikke havde politiske Rettigheder (hvad der ikke er helt nøiagtigt), men at de ved Flytning til Rom kunde blive «vollbürtige Römer» (hvad der selv efter Mommsens usikre Theori kun er rigtigt for en meget gammel Tid, for en senere kun med store Indskrænkninger eller slet ikke); derpaa siges, at ligestillede med dem var en Række ældre romerske og Forbunds-Kolonier — hvad der for de romerske Koloniers Vedkommende er helt urigtigt. — S. 202: at Sønnen i Grækenland maatte underholde sine trængende Forældre i deres Alderdom, var efter alt at dømme mere end «et til Retssphæren overført ethisk Postulat». — Det er vel i sig selv rigtigt, at «Besiddelse» er et ældre Forhold til en Ting end Eiendom; men i en romersk Rets-historie at afhandle *possessio* før *dominium*, som det sker S. 218 ff., er dog at stille Tingene paa Hovedet af bare theoretisk Nøiagtighed. — S. 221: «So kann sich ein merkwürdiger Dualismus zwischen quiritischem und bonitarischem Eigentum ergeben, ja es kann Gaius das eine und Titius das andere haben». Der mangler Ordene: «an derselben Sache», der er uundværlige for Meningen. — S. 222 «Gewebe auf fremder Leinwand» er et mig uforstaaeligt Udtryk. — S. 240 tales om «Exekutivklausulen», hvorefter Kreditor kunde skride til Exekution mod Debitor uden Retsforhandling. Det havde vel været naturligt her at berøre *Nexum*, der er gjort af med et Par Ord S. 211; endvidere at

bemærke, at Exekutionen overfor den ikke-betalende Debitor ialtfald i Rom og sikkert ogsaa andetsteds var slet og upraktisk ordnet i Sammenligning med vor rent magistratiske Exekution. — S. 264 er Wenger meget glad over den antike Injurielovgivning. Efter de overleverede Taler o. a. Skrifter baade fra Athen og Rom at dømme har den ialtfald til Tider været aldeles magtesløs selv overfor de groveste og lumpneste Verbalinjurier. — S. 268 siges at den Opfattelse at Barnet avles af Faderen alene og kun opbevares af Moderen indtil Fødselen findes i Sophokles's Antigone. Et Citat havde her været rart; jeg har ialtfald ikke været istand til at finde hvad der sigtes til. — Hvad der S. 282 siges om Christenforfølgelsernes strafferetlige Grundlag, er vistnok væsentlig rigtigt (rigtigere end Mommsens berømte Redegørelse), men altfor kortfattet: at man her kom ind paa en Praxis der ellers er uhørt i romersk Strafferet, nemlig ikke at straffe Tilslutningen til de christne Menigheder, men kun Fremturingen deri; fremdeles at man ikke eftersporede de Christne, men kun straffede dem naar de blev angivne — dette tilligemed Forholdet til *sacrilegium* og *maiestas* burde dog have været berørt og juridisk opklaret.

Trods de Indvendinger jeg har ment at maatte gøre især mod Wengers Afsnit, kan jeg kun slutte med at anbefale det hele Bind som et ypperligt Middel for Philologer til at orientere sig paa et Omraade der vil ligge mange af dem fjernere, og som det dog kan blive af Betydning for Forstaaelsen af vigtige Sider af Oldtidens Kultur at have et Indblik i.

Hornbæk d. 29. Juli 1915.

A. B. Drachmann.

Anmærkninger til Joh. Fritzners Ordbog over det gamle norske Sprog. Ved *Jón Thorkelsson*. Reykjavík 1913, Eymundsson. IV + 55 s. 8vo.

Endnu efter rektor Jón Thorkelsson's død har vi faaet et supplement til de norrøne ordbøger fra denne af vort oldsprog høit fortjente islandske forsker. Under benyttelsen af Fritzner's ordbog har J. Th. stadig gjort optegnelser til denne, og de saaledes tilblevne «Anmærkninger til Joh. Fritzners Ordbog», hvoraf det meste (*A—úni*, s. 1—51) var bragt i trykfærdig stand ved fortatterens død (21. jan. 1904), foreligger nu omhyggelig udgivet — for de sidste bogstavers vedkommende (s. 51—55) ogsaa udarbejdet — af overlærer Pálmi Pálsson i Reykjavík.

Leksikalske arbejder over norrønt sprog af islændinger er altid kjærkomne. Ud fra sit levende sprogekjendskab er islændingen

ofte istand til at fastslaa et gammelt ords nøiagtige form (fremfor alt vokalernes kvantitet) og til at give en fyndig oversættelse, hvor andre har maattet nøie sig med det omtrentlige. J. Th.'s «Anmærkninger» indeholder ikke faa berigtigelser af den første art (*mítr*, *þíðinn*, ikke: *mitr*, *þíðinn*, osv.; *framlægit* ikke af *framlægi*, men skrevet efter den yngre udtale istedenfor *framlagit*). Han har, som han siger, betragtet det som «en stor Mangel, at mange Ord [hos Fritzner] slet ikke ere oversatte, men deres Betydning gives ved lange Omskrivninger». Herpaa har han søgt at rette paa en mængde steder og uden tvil gennemgaaende med afgjort held. I sammenhæng hermed maa nævnes de talrige rettelser af ordenes betydning, som forf. har kunnet foretage i kraft af sit intime kjendskab til islandske kulturforhold, som endnu gjenspeiler tilstandene i sagatiden. Ord som *tún(garðr)*, *lambahúshlaða*, *hóm* og *langleggr*, *móalótt* og *mókollótt* — alle knyttede til landbruget — har for en islænding et betydningsindhold, som han ikke kan tage fejl af.

Forf. fremhæver ogsaa Fritzner's «Mangel paa Indsigt i Orddannelseslæren», som har bevirket, «at der paa nogle Steder opføres umulige og sprogstridige Ordformer». Deri maa man give ham ret, og man tager gjerne med paa kjøbet endel temmelig elementære bemærkninger om retskrivning, bøining og ordafledning i det gamle sprog (f. eks. under *hoártz*, *liðskjflr*, *nýgerfing*); men paa flere punkter vil man ikke kunne fri sig for et indtryk af, at forf. har gaaet vel doktrinært tilverks (f. eks. naar han paa grund af *-œtna* gen. pl. opfatter *œtta* i *ekkiœtta* som et svagt bøiet intetkjønsord). Undertiden vidner hans egne rettelser ligefrem om manglende kundskaber i orddannelseslæren, som naar han ivrer imod Fritzner's former *kallaðr*, *pínaðr*, *oilnaðr*, *þrot-naðr* og vil, at det skal hede *kallan* eller *kollon* osv.: «*pínaðr*, m. existerer ikke. *pínaðar* staar i St. f. *pínanar*. *n* i mellem to *a* gaar her over til *ð* paa samme Maade som i Ordene *hreins-aðarvatn*, *kallaðarberg*, *kallaðarland*, *kallaðarnes*, *koittaðarbréf*, *lokkaðarsamligr*. Ordets rigtige Form er derfor *pínan*, f.» Haardnakket bliver J. Th. ved gennem hele bogen at rette tilnavne som *flatnefr*, *hálegggr* fra adj. (Fritzner) til subst.

Hvad der giver J. Th.'s «Anmærkninger» deres høieste værd, er — foruden islændingens sikre sprogfølelse (og realkjendskab) — det indgaaende studium af ordformernes forekomst i den gamle litteratur, hvorom ogsaa en lang række af hans tidligere arbejder noksom vidner. Det siger sig selv, at en ordbogsforfatter er nødt til for den væsentligste del at bygge paa trykte udgaver, og at han, naar han som Fritzner har sat sig som maal at gennempløie uden hjælpere en vældig litteratur, i regelen ikke kan tillade sig en virkelig intens fordybelse i teksterne. Naar saa hertil kommer, at Fritzner's interesse væsentlig gik i retning af det reale, medens han manglede egentlig sans for ordenes grammatiske

former og for disses plads i sproghistorien, forstaar man let, at der har været meget at gjøre for en mand af J. Th.'s anlæg. Mangfoldige er ogsaa de steder, hvor J. Th. har kunnet paavise, at et ord hos Fritzner er opført i feilagtig grammatisk form; bl. a. har en hel del abstrakter kunnet stryges og henvises til de indeklinable adjektivs store klasse (*samflota, samþinga, órvæna* osv.). Ogsaa paa andre maader har han gang paa gang kunnet vise, at et hos Fritzner opført ord aldrig har eksisteret. Her har forf.'s fortrolighed med haandskrifternes skrivemaade kommet ham til udmerket hjælp (eks.: *kunnask* v. og *kunning* f. skal være *kynnask* og *kynning*, skrevet med *o* som tegn for *y*), og ved en ny orddeling eller en let tekstrettelse har han i flere tilfælde været i stand til at fjerne en uform, som ordbøgerne har havt at trækkes med (eks.: *hleinu* ikke dat. af *hlein* f., men *hlé-inu*, dat. af *hlé* n. med efterhængt artikel; *ífráskilning* ét, ikke tre, ord; *primsign* «formodenlig Skrivfejl for *primsigning*», osv.). Ved at fordybe sig i tekstens sammenhæng har forf. ikke sjelden kunnet naa frem til en enkel og slaaende rigtig forstaaelse af dunkle steder, særlig i den prosaiske oversættelseslitteratur.

Jeg har her maattet nøie mig med at pege paa det vigtigste af alt det nye, som den flittige og skarpsindige forsker har efterladt os i sine «Anmærkninger»¹. Om disse havde været forsynede med et litterært register, vilde man have faaet et sterkt indtryk af, hvor meget J. Th.'s nyeste supplement ogsaa indeholder af bidrag til teksternes forstaaelse (jfr. t. eks. bemærkningen til *skúfa*). Med de talrige artikler af varigt værd danner det en smuk afslutning paa et livs utrættelige arbejde med at belyse det norrøne sprogs grammatik og ordforraad og den paa dette sprog forfattede litteratur. —

Om udgiverens arbejde er kun godt at sige. Etpar lidet væsentlige trykfeil, som jeg har noteret, bør vel her medtages: s. 4 l. 14 «81 a²⁶» læs: 81 a³⁶. — s. 4 l. 16 «81 a³⁸» læs: 81 a⁴⁸. — s. 9 l. 11 f. n. «265 a²⁷» læs: 265 a⁴⁷. — s. 16 l. 10 f. n. *þœrliga* læs: *þœrliga*. — s. 29 l. 19 «megat» læs: meget. — s. 34 l. 2 f. n. «*knnnr*» læs: *kunnr*. — s. 39 l. 7 f. n. «*læðingr*» læs: *læðingr*.

Det af Fritzner I 81 a⁵⁰ citerede sted i Stjórn, «Stj. 513²⁷», som J. Th. (s. 4) ikke har kunnet finde, er Stj. 514²⁷.

I tilslutning til en bemærkning af J. Th. (s. 28) skal jeg foreslaa en tekstrettelse til et sted i Biskupa sögur. J. Th. har en artikel af følgende indhold: «*hjarðsári*, adj. hjertesyg, lidende

¹ Af værdifulde enkeltheder kan videre fortjene at fremhæves: om islandsk sprogbrug i modsætning til norsk under præpos. *frá*; etymologi af ordet «*Læðingr*»; fordelingen med hensyn til numerus af ord som *spjótaoddr*, *spjótsoddr*; kjønn (f. eller n.) af abstrakter paa *-i* (s. 1, 4 og fl. st.); omredigering af enkelte artikler (*framburðr*, fordelingen af *heata* og *hræta*, og lign.).

af en alvorlig Sygdom? Fr. — *hjartsári*, adj. er et uforstaaeligt Ord og rimeligvis forvansket: (*Var*) *colblát bac heNar alt naliga oc hiart sára* Bp. I, 354⁸. *sára* er vistnok g. pl. af *sár*, Saar, *hiart* synes at betyde 'fuldt, bedækket med'. Næsten hele hendes Ryg var sortblaa og bedækket med Saar. Det er Formen *hiart*, som er uforstaaelig og uforklaret.» Det rigtige har vel været: *oc mart sára*, «og [der var dér] meget af saar».

Magnus Olsen.

Carmina Scaldica. Udvalg af norske og islandske skjaldekvad ved Finnur Jónsson. København 1913, Gad. 124 + III sider. 8vo.

Efter afslutningen af «Den norsk-islandske skjaldedigtning» (4 bind, færdigtrykt 1915) — et hovedverk i den norrøne filologi, som indvarsler en ny æra i studiet af den gamle digtning — har Finnur Jónsson meddelt et udvalg af norske og islandske skaldekvad i den lille bog «Carmina Scaldica». Ved dette udvalg, som delvis er bekostet af Københavns universitets fritrykskonto, har udgiveren særlig haft undervisningen ved sit eget universitet for øie, og det tager vel derfor nærmest sigte paa kravene til filologisk embedseksamen i Danmark. Dermed er ogsaa sagt omtrent alt, hvad der kan siges om bogen af en ikke-dansk anmelder. Naar de filologiske studerende skal læse forholdsvis meget af skaldedigte, er det naturligt, at dette maa ske i «rettet tekst», idet man ikke kan forlange af dem et indgaaende studium af digtenes overlevering i haandskrifterne. For tekstkritiske seminarøvelser er Finnur Jónsson's «Skjaldedigtning» uundværlig, og derfor har udgiveren her kunnet spare sig at meddele afvigende læsemaader. Imidlertid vil sikkert ogsaa filologer og historikere i videre kredse, ikke at forglemme de islandske skaldes nulevende landsmænd, have brug for Finnur Jónsson's udvalg som en bekvem haandudgave af de vigtigste kvad. Det turde kunne blive et modstykke til Teubner-udgaverne af oldtidens klassikere; men burde det ikke da i lighed med disse have afseet etpar linjer paa hver side til varianter, som var af direkte betydning for indholdet? Ønskeligt kunde det i ethvert fald have været, om ord, som beror paa konjunktur, havde været trykt med kursiv saaledes som t. eks. i Gering's udgave af den ældre Edda.

Udvalget er alsidigt og vel afpasset. Fyldigst er naturligvis tiden før aar 1000 repræsenteret, med 11 større kvad samt lausavísur af Kormákr og Hallfrøðr (s. 1—35); af vigtigere digte er ikke medtaget Háleygjatal, Arinbjarnarkvida og Þórsdrápa, vel

paa grund af deres fragmentarisk overleverede skikkelse og deres vanskelighed. Ogsaa fra de to følgende aarhundreder, da skalde-digtningen havde faaet et mere ensartet præg og et mere ensformigt indhold, har udgiveren faaet plads til meget af det, som gjør krav paa særlig opmærksomhed blandt litteraturhistorikere og historikere (fra 11te aarh. 6 større kvad samt lausavísur af 5 skalde, s. 35—52, og fra 12te aarh. 7 større kvad, deriblandt det religiøse digt Harmsól, og lausavísur af 3 skalde, s. 53—86). Fra senere tid faar man en prøve paa Snorre's digtekunst (11 strofer af Háttatal) samt to større digte (Sturla's Hrynhenda og Eystein's Lilja, s. 86—109), og endelig optages de sidste 15 sider af Skíðaríma. — Det vil altid til en viss grad afhænge af éns personlige smag og skøn, hvad der bør medtages i et udvalg som «Carmina Scaldica». Havde udgiveren tænkt sig, at hans bog sikkert vil være kjærkommen ogsaa udenfor filologkredsen ved Københavns universitet, vilde han kanske ikke have udeladt det navnkundige (yngre) Bjarkamál og Darraðarljóð.

Magnus Olsen.

Magnus Olsen, Hedenske kultminder i norske stedsnavne I. (Videnskapsselskapets skr. II. Hist.-filos. kl. 1914). Kristiania 1915, Dybwad. X + 315 s.

Dette store arbejde er fremkaldt ved en af Nansen-fondets styrelse udsat prisopgave: «en undersøgelse af norske stedsnavne med hensyn til de oplysninger, som disse giver om det norske folks ydre og indre historie, kultur og forhold overhoved, særlig i den ældre og yngre jernalder». Næppe kunde dette vidtløftige og vanskelige spørgsmål have fundet en bedre forberedt eller udrustet forsker end prof. M. Olsen. Det kan straks siges, at dette værk — det er kun 1. del der foreligger — ubetinget er det vigtigste og originaleste arbejde over oldnordisk, spec. norsk mytologi og kultus, der overhovedet er fremkommet, grundigt som det er m. h. t. det samlede stof og dettes bearbejdelse, originalt som det er m. h. t. fremdragelsen af nye guddomme og skarp-sindigt som det er m. h. t. kombinationer af forskellig art, hvorved der dog mærkes en — til tider måske for stor — dristighed. De følgende linjer vil kun være i stand til at give en ringe ide om dette arbejde, der selv må læses og studeres. Endnu skal tilføjes at fremstillingen heltigennem er meget klar og overskuelig.

Som antydnet er dette det første bind af hele værket, der hovedsagelig handler om Oplandenes «kultminder», men det ind-

ledes med to afsnit — foruden indledende bemærkninger — «Kultminder i stedsnavne, kritisk tilrettelagte» og «Oversigt over kultminderne».

I indledningen gör forf. nogle bemærkninger om den ældre navneforskning (P. A. Munch, Rygh, Bugge o. fl.) og udtaler at navnene giver «religionshistoriske resultater», hvorved kultmindergrupper kommer særlig tilsyne, men hvad der kan konstateres betegnes udtrykkelig som fragmentarisk. Værket kunde kaldes: «Om gudsdyrkelse og stammeforhold i Norge i forhistorisk tid» — og det er dette, der i forf.s fremstilling allevegne træder frem.

I kap. 2 gives en — foreløbig — fortegnelse over kultminderne i det hele — landskabsvis, og derefter — i kap. 3 — «kritiske bemærkninger til enkelte navneled». Her gælder det især navnene Freyja, Freyr og Njörðr. I norske stedsnavne findes hyppig et første led, der kan gå tilbage til Frey-, Freyju- eller frey- (stammer i adj.). Det undersøges nu, hvorledes det forholder sig med disse navne, og det konstateres med en meget stor grad af sikkerhed — ikke mindst ved hjælp af de nuværende betoningsforhold — at Freyju- må forudsættes i et stort antal navne. Når der i nuværende udtale foreligger «énstavelsesbetoning», er det bevis på sammendragning af Freyju-, hvorimod der er tale om tostavelsesbetoning, når der ikke foreligger sammentrækning (Freylandir og Heylandir er i så henseende modsætninger). Ved bedømmelsen af de enkelte navne kommer ikke blot det rent grammatisk-formelle i betragtning; også de reale forholds betydning betones meget skarpt og med rette.

Dette må man være forf. meget taknemmelig for, ti altfor ofte har det grammatisk-formelle spillet en uforholdsmæssig og lidet nyttig rolle. Således er der ingen sandsynlighed for, at et Freyberg f. eks. skulde være sammensat med frey- = frjó- (frugtbar). Forf. kommer til det betydningsfulde resultat (s. 48), at gudindenavnet Freyja findes sikkert eller sandsynligvis i 26 stednavne, hvorimod Freyr (i stammeform, Frey-) overhovedet ikke er konstateret i norske stedsnavne. Anderledes med Njörðr. Dette findes hyppig i genitiv som sammensætningsled, men også i stammeform. Dette sidste har Noreen nægtet, men forf. viser med sikkerhed at Njarð-, f. eks. i Njarðvík, må være gudenavnet. Men han vil gøre en betydningsnuance gældende. Genitiven betegner, at det som det sidste led indeholder (hof f. eks.) er gudens (specielle) ejendom, hvorimod stammen betegner et mere almindeligt forhold «at de — ide ved sidste led betegnede forhold! — er undergivne hans beskyttelse eller er viede til ham», uden at der derfor er eller behøver at være tale om kultsteder. Dette er tilvisse fint og skarpsindigt, men jeg kan egentlig ikke indse, at forskellen er eller bliver så stor. Det af forf. anførte Freyfaxi er ikke blot «den til Frey indviede hest», men tillige i virkeligheden «Freys faxi».

I «Oversigt over kultminderne» (kap. 4—6) behandles «gude-navne som 1. led i sammensatte kultminder» (en oversigt), hvorefter det påvises, at der virkelig var tyngdepunkter for visse guders dyrkelse. Af oversigten fremgår, at Tor, Ull, Frey og Balder er jævnt fordelt over det hele land, medens Odin er ujævnere fordelt, og Njord, «Ullinn» og «diser» har udprægede tyngdepunkter (s. 66). Freys kultus i Trondhjem er et sent lån fra Sverrig, Ullinn og diserne tilhører et bestemt indlandsområde, og denne «Ullinn» er udelukkende norsk. — Kap. 5—6 helliges en undersøgelse af, hvorledes *-vin*, *-heimr*, *-akr*, *-hof* findes i stedsnavne. Akkr og vin må betegnes som omtr. ensbetydende; vin antager forf. tyder på langt yngre tider end f. eks. Andr. Hansen har villet antage. Tor findes ikke i forbindelse med vin, hvilket viser, at Tor ikke — i Norge — er den frugtbarhedens gud som i Sverrig, hvad iøvrigt den os overleverede norsk-isl. mytologi tilfulde bekræfter. Derimod findes «Þórshof» hyppigere end «Ullins-, Njarðar-, Óðins-, Freys-, Freyju-:hof» til sammen, hvilket efter forf. skulde tyde på en yngre optagelse af Tor som gud, hvilket nærmere udvikles i kap. 16, hvor det antages, at «Tor» er lån fra Kelternes «Tanaros». Her har anm. et overordenlig stort spørgsmål at anbringe, ligesom anm. stiller sig skeptisk overfor spørgsmålet om hof'enes ælde i norden. Fordi Þórshof findes så ofte, behøver «Þórr» selv ikke at være af så ung en oprindelse. Det kan forklares på andre måder. Det er ingen tvivl underkastet, at hørgr — som forf. i kap. 25 specielt undersøger — er det ældre, fællesgermanske navn på gudetempler (el. -alter?), hof det yngre; Þórshof kan have afløst et ældre Þórshørgr efter at hof var blevet det almindelige navn. I forbindelse hermed må anm. udtale sin tvivl om, hvorvidt Tacitus' ord om ikke-tilværelsen af gude-hov er fuldtud rigtig (se s. 93) eller almenkyldig; han omtaler dog et hus (jfr. også *Goðrann*), hvori Nerthus' billede opbevaredes. Dette førtes til enkelte tider omkring i procession, men er det ikke rimeligt at antage, at der i dette «hus» fandt en dyrkelse sted? Mig forekommer det, at den antagelse ligger overmåde nær. At Þórr skulde bero på keltisk lån finder jeg ubevist og højst usandsynligt.

Forf. taler imod den antagelse, at de kendte navne går tilbage til bronzealderen (s. 93 ff.) — uagtet han ikke antager et folkeskifte. Ved hjælp af Sernanders klima-teorier søger han at finde en begrundelse for sin mening. Her forekommer det anm., at forf. opererer på en altfor upålidelig grund, til at noget sikkert resultat kan antages.

Hvad nu hovedafsnittet om Oplanden's kultusforhold angår, indeholder det en fylde af nye skarpsindige undersøgelser og resultater. Forf. dvæler især ved påvisningen af «et mandligt gude-par», der først og fremmest optræder under navnene Ullinn og Fillinn (f. eks. i et «Fillinsin», -in af vin). Hvad er nu det for

guder? Ullinn var för velkendt, og man har antaget, at det var et andet navn for, en afændring af Ullr; dette antager forf. også, men han viser på en, efter min mening, aldeles overbevisende måde, hvorledes navnet er opstået. Fillinn er et *felpinar af felpa (jfr. fold) 'mark', og er et navn på markens (agerens) og frugtbarhedens guddom Freyr, der er den anden mest dyrkede gud ved siden af Ullinn. Efter Fillinn er Ullinn dannet (af Ullr), men dette er kun sket på Oplandene. «Fillinn (siger forf. s. 235) må tænkes at virke i selve ageren, Ullinn derimod kun at indvirke på denne fra det høje. Bægge er mandlige guddomme og deres fælles hustru er ageren, «Moder jord». Afvekslende må de tænkes at være hendes ægtetælle». Dette sidste søges påvist nærmere, men her forekommer det anm., at forf. kommer til et lidet tilfredsstillende resultat, på folkloristisk manér. Guden Fillinn «vilde være tilstrækkelig, hvis han altid kunde være tilstede, når han trængtes; men som Nord-Europas klima er og i den overskuelige forhistorie har været, måtte han lange tider kunne (ndh. her) være borte, og da hensmægtede Jorden i en andens vold, som den opbrændende, ufrugtbare «Himmelglans's» (o: Ulls, -wulpus) hustru». Denne forklaring og de dertil knyttede bemærkninger, som ikke kan refereres her, forekommer anm. at være af den art, at de må afvises. Overordenlig smukt og skarpsindigt påvises derimod «Byggvirs» forhold til Freyr (Fillinn) og den finske gudeskikkelse Pekko, der er lånt fra Nordmænd og i sidste instans = Freyr selv. Finnerne har også en «Pellon-pekko», og dette Pellon er intet andet end Fillinn (egl. det ord for mark, hvorfra F. er afledet). Anm. kan dog ikke underskrive alt, hvad der her findes kombineret.

Endnu fremdrager forf. navne med Lýgi- eller Ljúgar- som forled, der hidtil har været uden fortolkning. Navnene tyder på kultisk forbindelse. Den af forf. givne fortolkning er, forekommer det mig, ligeså slående som den af Fillinn. Lýgi- (Ljúg-) sættes i forbindelse med den bekendte ordstamme, der findes i oht. urlugi osv., og skulde betyde «fredhelligt tingsted». Disse navne synes mere knyttede til Ullinn end Fillinn. Da dette Ljúgar- findes i forbindelse med vangr, undersøges dette ords forekomst (kap. 10) og findes da særlig brugt om «centralt liggende religiøse midtpunkter». Dette er interessant og vist fuldtud rigtigt. Herved kommer Skadís — af forf. ikke anførte — udtryk i replikken til Loke: frá mínum véum ok vöngum skulu osv. i en ny og fyldigere belysning (end når man blot opfatter vangar her som 'hjem' i almindelighed). På den anden side burde forf. vist have afholdt sig fra den «udkastede tanke» (s. 146 nederst) om Kvitvang som et «kristeligt kultsted».

Herefter følger meget interessante undersøgelser ang. «hof» og hof i gårnavne, samt om dísir, deres forhold til guden og til jorden; de bliver nogle af «de fornemste guddomme, der råder

for landets trivsel» og identificeres med landvætter, hvorefter forholdet mellem gud og gudinde (Hærn, Hørn spiller her ind) behandles. Dette æmne, så interessant det er, kan vi ikke komme nærmere ind på, men jeg må blot udtale min stærke tvivl om forf.s mod alle kilder stridende opfattelse af «diserne».

I kap. 17—19 kommer forf. tilbage til navnene *akr* og *vin* og herunder behandles navne som Hringisakr og Skjaldarakr; disse navne forklares af et gudenavn Hringir (= Freyr) og Skjoldr (den bekendte danske Skjold). Jeg kan ikke nægte, at disse forklaringer og de dermed sammenhængende kombinationer forekommer mig noget af det mindst vellykkede og det mindst overbevisende i bogen. Hringir skal komme af *hringr* = skibsstavn, et ord og en betydning, der er mere end usikker (det kan ikke begrundes ved ags. *hringeðstefna* og lign., *með hringum* kan næppe bet. «mellem stavnene»); bedre vilde det være, hvad forf. også overvejer, at aflede navnet af *hringr* = ring (jfr. *at hringi Ullar*). *Skjaldarakr* skulde være dannet på Oplandene ved påvirkning fra Danmark, hvilket synes mig yderst usandsynligt; havde navnet været at finde ved kysten, kunde man bedre have forstået det.

Bortset fra de to sidste kapitler (Historisk-kronologisk Tilbageblik og Hørgr) behandler de øvrige kapitler (20—23) på en meget indgående måde «det mandlige gudepar» og i forbindelse dermed Alcis og Haddingerne (o: Hazdinger); hvad de sidste angår, mener forf. at dermed menes en præstefamilje (ikke en folkestamme). Desværre forbyder pladsen her at give et referat af den udførlige udvikling. Men som sædvanlig er forf.s kombinationer skarpsindige og så velbegrundede som omstændighederne vistnok tillader. Men her er overmåde meget usikkert, og netop forklaringen af Haddingja-(dalr) hører efter min mening til det mest usikre. Alle de øvrige norske fylkers navne, der er sammensatte, er dannede af stammenavne (Roga-, Hørða-, Rauma-, Þela-), og i lighed med disse er Haddingja-(dalr) snarest eller naturligtst, forekommer det mig, at forklare. Gennem sine udviklinger kommer forf. til at sætte de af Tacitus nævnede Lugii, til hvis kultforbund Nahanarvalerne, «hos hvem Alcislunden fandtes», hørte, i forbindelse med det förnævnte *Lýgi-Ljúgar*, og han mener, at Lugii, snarest «die eidgenossen», er en stamme, som er udvandret fra Oplandene. I forbindelse med hele dette æmne (Alcis osv.) behandles et stedsnavn som Elgjartún; betydningen af dette *elgjar*-fastslås med sikkerhed. Hele dette afsnit forekommer mig at være bogens svageste; forf. er sig velbevidst, at han her bevæger sig på gisningers og hypotesers område, og han udtaler sig oftest med prisværdig forsigtighed. I alle tilfælde er afsnittet æggende og vækkende og vil sikkert komme til at spille en rolle i og for fremtidige undersøgelser både af kultus og etnografi.

Foruden hovedæmnet findes flere steder ligesom sidebetragtninger og bemærkninger, som jeg finder at forf. hellere skulde

have udeladt. Jeg har allerede nævnet «Kvitvang»-forklaringen. Hertil vil jeg f. eks. endnu henføre bemærkningen om Sigurd hjorts børn (s. 209—10), som kun på en meget tvungen måde kan indflettes i fremstillingen, — forklaringen af Skíðblaðnir (s. 236), — fortolkningen af Ull — Odin mellem to kedler, «de dampende kedler er det billede, hvorunder man har anskuet den skyfulde himmel, som stænger for Ull, den skyfri himmels gud», denslags folkloristiske forklaringer ønsker man at denne smukke bog helst var fri for, men der findes flere af en lign. art. Resten af det kap. (s. 20 fra og med s. 237), hvor det citerede sted findes, kunde uden skade være udeladt. — Stedet: Haddingja lands ax óskorit (s. 258—9) er altfor usikkert til at forklares så bestemt som det (efter Bugge) göres. Vi kan aldeles ikke deraf se, at «Haddingerne for vikingetidens bevidsthed stod som navnkundige søkrigere». — Der er flere sådanne enkeltheder, som er for dristige eller mindre vel betænkte; jeg nævner fortolkningen af Raus og Raft (stafr og stallr, gudebilledet stukket ned i stendynge, alt i kap. 21).

En ting kan jeg ikke undlade at nævne endnu. Forf. henviser flere steder til lappiske (hedenske) forestillinger og sædvaner, der skulde være optagne for årtusinder tilbage fra Nordmændene. Det forekommer mig, at man bør være forsigtig med at inddrage denslags forestillinger og benytte dem, når det drejer sig om forhistoriske forhold. Det måtte da være i forvejen bevist, at disse forestillinger var så gamle, men det er ikke tilfældet her (f. eks. den lappiske kvindehat som offerpræstens kvindelige udstyr, s. 249 osv.).

Til trods for disse kritiske bemærkninger og den stærke tvivl jeg nærer ang. forskellige af forf.s kombinationer hilser jeg dette glimrende værk som et af de mest betydningsfulde, som jeg i begyndelsen sagde, der er fremkommet på det mytologiske område. Ikke alene giver det så mange nye resultater, begrundede ved studiet af det specielt norske navnemateriale, men ved hele sin metode vil det blive et mønster for senere arbejder på hele det goto-germanske område og vil utvivlsomt afløse adskillige lignende værker. Med den yderste spænding venter man fortsættelsen, behandlingen af Norges øvrige landsdele. Ligesom man må ønske Norge til lykke med et sådant topografisk foregangsarbejde, som det kolossale Ryghske, ligeså må man ønske det til lykke med i en så fortrinlig rustet lærd som prof. M. Olsen at besidde en forsker af hele navnematerialet af en sådan art som dette store værks første del bærer vidne om.

Finnur Jónsson.

E. Scheer, Studien zu den Dramen des Aeschylos. Leipzig 1914, Teubner. 50 S. 2 M.

Den fortjente utgiver av Lykophrons tekst og scholier har faat i opdrag at utgi H. Weils Aischylos-tekst paanyt. Foreløbig har han sendt ut disse tekstkritiske bemerkninger for at frigjøre sin utgave for unødige ballast. At der stikker en hel del lærdom (cf. f. eks. p. 36 f.) og skarpsindig kombinationsevne i flere av disse konjekturen, vil man snart merke. Men at forf. i tilsvarende mon har gagnet studiet av Aischylos's tekst, maa desværre benegtes. Scheer smigrer sig rigtignok med som oftest at kunne paavise en gammel skrive- eller læsefeil som den egentlige aarsak til den ødelagte tekst vi har. Men hvad skal man si om slike «emendationer» som Choeph. 876 Kirchh. (883 Wilam.)

*ἔοικε νῦν αὐτῆς ἐπὶ ξυροῦ πέλας
αὐχὴν πεσεῖσθαι πρὸς δίκην πεπληγμένος,*

hvor han retter til: *ἔοικε νῦν αὐτῆς ἐπιξύνοις πάγαις | αὐχὴν πεσεῖσθαι πρὸς Δίκης πεπλεγμέναις* — «das hat, meine ich, der Dichter geschrieben». At «halsen» fanges ἐν βρόχῳ lar sig høre, men i *πάγαι*? Og hele denne ødelæggelse skal det stakkars bokstav γ ha voldt! Wilamowitz retter alene *πέλας* til *πέρας* og gir os digterens prægnante billede tilbake. I Ag. 875

*πολλὰς ἄνωθεν ἀρτάνας ἐμῆς δέξης
ἔλυσαν ἄλλοι πρὸς βίαν λελημμένης*

(«andre maatte ofte med magt løse og ta ned repet fra min snørte hals») ser han et bevis paa das spurlose Verschwinden des γ . . namentlich nach α, og lager saa følgende: *πολλὰς ἀγνώτες ἀρτάνας ἐμῆς δέξης | ἔλυσαν αὐτοὶ πρὸς βίαν λελειμμένης*. Altsaa: halsen taper besindelsen! Scheer kan ogsaa falde paa at en græker tænker paa κῶμοι ved et gravoffer, nemlig Ag. 1395 *εἰ δ' ἦν πρόπον κώμοις* (istf. *πρεπόντως*) *ἐπισπένδειν νεκρῷ*. Selv Klytaimestras fantasi kan ikke ha været saa vild. Men det er jo noe helt andet, naar Dionysos selv vil feire den døde Staphylos med vinløv om panden (Nonn. Dion. 19, 64)! Og naar en emendator ikke selv vet hvorledes han skal forklare sit fund (p. 24, 1, cf. p. 10 angaaende et supponeret *λόγος* istf. *ὄρκος* Ag. 1290), er det en meget daarlig anbefaling. Det sidstnævnte sted Ag. 1290 gir forf. anledning til at fortælle en hel liten tekstkritisk roman, som en uforstandig scholiast skal ha avstedkommet.

Det er at haape at Scheer vil ta op mindst mulig av slike konjekturen i den nye Teubnerutgave han stiller i utsigt. Men det tar sig unegtelig ut som et besynderlig træf at i samme aar, 1914, som Scheer publicerte sine Studien, fik vi Wilamowitz's Aischylosutgave.

S. Eitrem.

Bøger indsendte til redaktionen.

- E. H. Lind*, Norsk-isländska dopnamn och fingerade namn från Medeltiden. 9. häftet. Uppsala, Lundeqvist.
- R. Heinze*, Virgils epische Technik. 3. Aufl. Leipzig u. Berlin, Teubner.
- Plutarchi Vitae parallelae* rec. *Cl. Lindskog* et *K. Ziegler*. I 1—2. III 1. Do. do.
- R. v. Scala*, Das Griechentum in seiner geschichtlichen Entwicklung. Do. do.
- E. Bickel*, Diatribe in Senecae philosophi fragmenta. I. Do. do.
- Galeni* in Hippocratis Prorrheticum I, De comate secundum Hippocratem, in Hippocratis Prognosticum edd. *H. Diels*, *I. Mewaldt*, *I. Heeg*. Do. do.
- P. Ovidius Naso* vol. II. Metamorphoses. Ed. *R. Ehwald*. Do. do.
- Archimedis Opera omnia* it. ed. *I. L. Heiberg*. Vol. III. Do. do.
- M. Manilii Astronomica* ed. *I. van Wageningen*. Do. do.
- Kr. Nyrop*, Philologie française. 2me éd. Kbhvn., G. B. N. F.
- Den norsk-isländske skjaldedigtning udg. v. *F. Jónsson*. II 3. Do. do.
- Herodots* 1. Bog. Kong Kroisos. Ved *Chr. Thomsen*. Do. do.
- M. Cl. Gertz*, En ny Text af Svend Aggesøns Værker. Do. do.
- William Norvin*, Olympiodoros fra Alexandria og hans commentar til Platons Phaidon. Do. do.
- English poems selected and annotated by *V. Østerberg*. Do. do.
- Vilh. Andersen*, Tider og Typer af dansk Aands Historie. Goethe I. Do. do.
- Collectio Runologica Wimmeriana*. Kbhvn.
- C. Sallusti Crispi Bellum Iugurthinum* rec. *Axel W. Ahlberg*. Göteborg Eranos.
- E. N. Setälä*, Zur frage nach der verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen. Helsingfors, Finn.-ugr. Gesellsch.
- E. N. Setälä*, Centenaire de la naissance de Mathias-Alexandre Castrén. Do. do.
- Ferdinand Noack*, Σκηνή τραγική. Tübingen, Mohr.
- Mrs. Hugh Walker*, A book of Victorian poetry and prose. Cambridge, Univ. Press.
- W. Ridgeway*, The Dramas and dramatic Dances of the Non-European races. Do. do.
- Knut Liestøl*, Norske trollvisor og norrøne sogor. Kria., Norli.
- Mitteilungen der Islandfreunde* III 1—2. Jena, Diederichs.
- Arkiv för nordisk filologi*. Ny följd. XXVIII 1. Lund, Gleerup.
- Neuphilologische Mitteilungen* 1915, 5—6. Helsingfors.
- Studier i nordisk filologi* utgivna genom *H. Pipping*. VII. Do.
- Maal og minne* 1915, 3. Kria., Bymaals-laget.

Indhold af 4de binds 3die og 4de hæfte.

	Side
Notes d'étymologie romane (suite). Af mag. art. <i>Viggo Brøndal</i> i København	97
Etymologiserende Notitser. VIII. Ved dr. phil. <i>E. Jessen</i> i København	109
Varia. Af professor, dr. phil. <i>S. Eitrem</i> i Kristiania	121
De tre ældste romerske Tribus. Af birkefuldmægtig, cand. jur. <i>C. W. Westrup</i> i København	129
Om sætterens indflydelse på ortografien (i 16. årh.). En imødegåelse. Af dr. phil. <i>Johs. Brøndum-Nielsen</i> i København	146
Replik. Af dr. phil. <i>Lis Jacobsen</i> i København	156

Anmeldelser.

<i>Galen</i> in Hippocratis de natura hominis, in Hippocratis de victu acutorum, de diaeta Hippocratis in morbis acutis edd. <i>I. Mewaldt, G. Helmreich, I. Westenberger</i> . Af dr. phil. <i>Hans Ræder</i> i København	161
<i>Alfr. Nagl</i> , Die Rechentafel der Alten. Af professor, dr. phil. & litt. & sc. & med. <i>J. L. Heiberg</i> i København	165
<i>Johannes Vahlen</i> , Beiträge zu Aristoteles' Poetik. Af samme	167
<i>E. Norden</i> , Ennius und Vergilius. Af lektor, dr. phil. <i>Carl Thulin</i> i Göteborg	169
<i>Joseph Kohler</i> und <i>Leopold Wenger</i> , Orientalisches Recht und Recht der Griechen und Römer. Af professor, dr. phil. <i>A. B. Drachmann</i> i København	171
<i>Jón Thorkelsson</i> , Anmærkninger til Joh. Fritzners Ordbog over det gamle norske Sprog. Af professor <i>Magnus Olsen</i> i Kristiania	176
Carmina Scaldica, ved <i>Finnur Jónsson</i> . Af samme	179
<i>Magnus Olsen</i> , Hedenske kultminder i norske stedsnavne. I. Af professor, dr. phil. <i>Finnur Jónsson</i> i København	180
<i>E. Scheer</i> , Studien zu den Dramen des Aeschylos. Af <i>S. Eitrem</i>	186

NORDISK TIDSSKRIFT
FOR
FILOLOGI

FJERDE RÆKKE

FEMTE BIND

KØBENHAVN

GYLDENDALSKE BOGHADEL, NORDISK FORLAG

GRÆBES BOGTRYKKERI

1916-1917

Redigeret af:

Hans Ræder, dr. phil., København,

under medvirkning af:

M. Cl. Gertz,
professor, dr. phil.,
Kbhvn.

Vilh. Thomsen,
professor, dr. phil.,
Kbhvn.

Ludv. F. A. Wimmer,
professor, dr. phil.,
Kbhvn.

S. Eitrem,
professor, dr. phil.,
Kristiania.

Johan Vising,
professor, dr. phil.,
Göteborg

C. M. Zander,
professor, dr. phil.,
Lund.

Bidragydere i dette bind:

Adler, Ada, mag. art. Kbhvn.

Björkman, Erik, professor, dr. phil. Uppsala.

Blinkenberg, professor, dr. phil. Kbhvn.

Broch, Olaf, professor. Kristiania.

Brøndal, Rosally, stud. mag. Kbhvn.

Buhl, Fr., professor, dr. phil. & theol. Kbhvn.

Eitrem, S., professor, dr. phil. Kristiania.

Gustafsson, professor, dr. phil. Helsingfors.

Heiberg, J. L., professor, dr. phil. & litt. & sc. & med. Kbhvn.

Holten-Bechtolsheim, H., adjunkt. Sorø.

Hude, Karl, rektor, dr. phil. Hillerød.

Jensen, J. S. Crone, cand. mag. Næstved.

Jensen, Th. V., underbibliothekar. Kbhvn.

Jespersen, Otto, professor, dr. phil. & litt. Kbhvn.

Jessen, E., dr. phil. Kbhvn.

Jónsson, Finnur, professor, dr. phil. Kbhvn.

Kristensen, Marius, højskolelærer, dr. phil. Askov.

Marstrander, Carl, professor. Kristiania.

Meyer, Raphael, bibliothekar. Kbhvn.

Neuhaus, Johannes, docent. Berlin.

Nilsson, Martin P., professor, dr. phil. Lund.

Norvin, William, underarkivar, dr. phil. Kbhvn.

Pedersen, Johannes, docent, dr. phil. Kbhvn.

Ræder, Hans, dr. phil. Kbhvn.

Thomas, S. Pantzerhielm, cand. mag. Kristiania.

Thulin, Carl, lektor, dr. phil. Göteborg.

Westrup, C. W., cand. jur. Hellebæk.

Wulff, K., dr. phil. München.

Indhold.

	Side
Fra de danske runeindskrifter. Af <i>Marius Kristensen</i>	1
Nyplatoniske Commentarer til Platons Phaidon. Af <i>J. L. Heiberg</i>	15
Til Platons Euthyphron. Af <i>H. Holten-Bechtolsheim</i>	22
Blandede sproghistoriske bidrag. Af <i>Th. V. Jensen</i>	25
To Laaneord i Dansk. Af <i>Rosally Brøndal</i>	49
<i>Στυμφαλίδης</i> . Af <i>Chr. Blinkenberg</i>	65
Hethitisk, et nyt indoeuropæisk sprog? Af <i>K. Wulff</i>	81
Annalium confectio. Tabula. Annales maximi. Af <i>C. W. Westrup</i>	89
Papyrustundene i Oxyrhynchos XI. Af <i>Hans Ræder</i>	93
Blandede sproghistoriske bidrag II. Af <i>Th. V. Jensen</i>	100
Etymologiserende Notitser IX. Ved <i>E. Jessen</i>	113
Sillende = vetus patria = Angel. Af <i>Johannes Neuhaus</i>	125
Randnoter til «Nutidssprog hos børn og voksne». Af <i>Otto Jespersen</i>	127

Anmeldelser.

En ny Text af Svend Aggesøns Værker genvunden paa Grundlag af Codex Arnaemagnaeanus 33, 4to ved <i>M. Cl. Gertz</i> . Af <i>F. Gustafsson</i>	26
M. Annaei Lucani Belli civilis libri decem tertium edidit <i>Carolus Hosius</i> . Af <i>F. Gustafsson</i>	27
L. Annaei Senecae De beneficiis libri VII, De clementia libri II iterum edidit <i>Carolus Hosius</i> . Af <i>F. Gustafsson</i>	29
L. Annaei Senecae ad Lucilium epistularum moralium quae supersunt iterum edidit <i>Otto Hense</i> . Af <i>F. Gustafsson</i>	31
<i>Theodor Birt</i> , Römische Charakterköpfe. Af <i>F. Gustafsson</i>	32
<i>C. Barât</i> , Römische Charakterköpfe in Briefen. Af <i>S. Eitrem</i>	33
<i>Hans v. Arnim</i> , Platos Jugenddialoge und die Entstehungszeit des Phaidros. Af <i>William Norvin</i>	34

	Side
W. <i>Ridgeway</i> , The Dramas and Dramatic Dances of the Non-European Races. Af <i>Martin P. Nilsson</i>	38
P. Ovidius Naso. Vol. II Metamorphoses. Ex iterata R. Merkelii recognitione ed. <i>Rudolphus Ehwald</i> . Af <i>Carl Thulin</i>	43
Plutarchi vitae parallelae. Recc. <i>Cl. Lindskog</i> et <i>K. Ziegler</i> . Vol. I, fasc. I—II. Rec. <i>Cl. Lindskog</i> . Af <i>Karl Hude</i>	44
Plutarchi vitae parallelae. Recc. <i>Cl. Lindskog</i> et <i>K. Ziegler</i> . Vol. III fasc. I. Rec. <i>K. Ziegler</i> . Af <i>Karl Hude</i>	47
<i>Arthur Rosenberg</i> , Der Staat der Italiher. Af <i>F. Gustafsson</i>	103
<i>Arthur Christensen</i> , Le dialecte de Sämnan. Af <i>Fr. Buhl</i>	104
<i>K. V. Zettersteen</i> , De semitiska språken. Af <i>Johs. Pedersen</i>	106
<i>Dr. Kure</i> , Russisk-Dansk Ordbog. Af <i>Olaf Broch</i>	107
<i>Axel W. Persson</i> , Zur Textgeschichte Xenophons. Af <i>Ada Adler</i> . .	110
<i>E. Pfeiffer</i> , Studien zum antiken Stern glauben. Af <i>Martin P. Nilsson</i>	150
<i>M. Breithaupt</i> , De Parmenisco grammatico. Af <i>Martin P. Nilsson</i>	150
<i>H. F. Feilberg</i> , Skabelsessagn og flodsagn med særligt hensyn til Gamle Testamentes fortællinger. Af <i>Martin P. Nilsson</i>	152
<i>Bruce Dickins</i> , Runic and Heroic Poems of the old Teutonic peoples. Af <i>Finnur Jónsson</i>	153
<i>Rolf Nordenstreng</i> , Vikingafærderna. Af <i>Finnur Jónsson</i>	154
<i>John R. Clark Hall</i> , A Concise Anglo-Saxon Dictionary for the Use of Students. Af <i>Erik Bjorkman</i>	156
<i>Wolfgang Fischer</i> , Das römische Lager, insbesondere nach <i>Livius</i> . Af <i>S. Pantzerhielm Thomas</i>	159
<i>Einar Löfstedt</i> , Tertullians Apologeticum textkritisch untersucht. Af <i>Hans Røder</i>	161
Kulturgeschichte des Krieges von <i>K. Wenke</i> , <i>E. Bethe</i> , <i>B. Schmiedler</i> , <i>A. Doren</i> , <i>P. Herre</i> . Af <i>Hans Røder</i>	163
<i>Engelbert Drerup</i> , Aus einer alten Advokatenrepublik (Demosthenes und seine Zeit). Af <i>Hans Røder</i>	163
<i>Otto Jespersen</i> , Nutidssprog hos børn og voksne. Af <i>J. S. Crone Jensen</i>	166
<i>Fr. Moth</i> , Aristotelessagnet eller elskovs magt. Af <i>Raphael Meyer</i>	168

Nekrologer.

<i>Alf Torp</i> . Af <i>Carl Marstrand</i>	173
<i>Chr. P. J. Jørgensen</i> . Af <i>Hans Røder</i>	185

Alfabetisk fortegnelse

over

behandlede forfattersteder

i

V. bind.

(Herunder medtages ikke steder, der kun er anførte eksempelvis.)

	Side		Side
<i>Lucanus</i> Bell. civ. VII 625	28	<i>Seneca</i> de benef. VI 16, 2	30
— — IX 125	28	— de clem. I 6, 1	30
<i>Platon</i> Euthyphron p. 9 C	22	— — I 6, 2	30
<i>Plutarchus</i> Cicero 3, 5	46	— — I 8, 1	30
— — 15, 1	46 f.	— — I 19, 3	30
<i>Seneca</i> de benef. I 9, 1	30	— Epist. 21, 10	31
— — II 14, 5	30	— — 22, 17	31
— — III 29, 5	30	— — 29, 2	31
— — V 12, 2	30	— — 70, 21	31
— — V 12, 3	30	— — 83, 6	31

FEB 29 1927

DATE LOANED

[illegible]

405 N832 ser 4 1-5

3 5556 004 736 070

405
N832
Ser. 4
v. 1-5

171012

LOWER LEVEL STORAGE

